

Малкъар жазычуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 2 (174) март-апрель 2014 ж.

Учредительле –

КъМР-ни СМИ эм жамауат бла дин биригиулени
къырал комитети, Жазычуларыны союзу

Баш редактор
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)
Зумакъулланы Танзиля
Мъзыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Толгъурланы Зейтун
Хубийланы Назир
Шауаланы Хасан

Кенгешчи къауум:

Абшаланы Магомет (Нальчик)
Атабийланы Али (Нальчик)
Бёзюланы Руслан (Москва)
Гербекланы Нюрюлю (Астрахань)
Ёзденланы Альберт (Черкесск)
Лайпанланы Билял (Норвегия)
Тамбийланы Бурхан (Карачаевск)
Темиржанланы Махти (Нальчик)
Тюменланы Мурадин (Нальчик)
Уфук Тузман (Турция)

**ЭЛБРУС
МИНГИ ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2014

Къабарты-Малкъарны халкъ поэти, Социалист урунууну жигити, РСФСР-ни М. Горький атлы Къырал саугъасыны лауреаты Кешоков Алим Пиемахович туугъанлы 22-чи июльда 100 жыл боллукъду.

Адамлыгына, фахмусуну, билимини теренликлерине бизни къыралдан тышында да уллу багъа берилген Алим Кешоков 1914 жылда 22-чи июльда Къабарты-Малкъарны Шалушка элинде туугъанды. Ол элде 1923 жылда атасы Пиемахо ачхан 2-жыллыкъ школну бошагъанды. Андан сора Бахсанда эл мюлк школда (1926-1931) билим алгъанды. Ызы бла Владикавказда Экинчи Север-

Кавказ институтну тауусун, элдедеги школлагъа устазла хазырлагъан курслада къабарты тилни бла литератураны окъутуп тургъанды. Раб-факда уа орус тилден бла литературадан дерс бергенди бир жылны ичинде.

Окъуугъа, билимге келю бла берилген жаш – Алим Кешоков Москвада миллет жашлагъа бла къызлагъа деп къуралгъан институтда аспирантурагъа киреди. Ол институт жабылгъаны себепли Алим Нальчикге къайтады. Мында бир бӕлек заманны илму-излем институтну директору болуп ишлейди.

Алим Пиемахович Совет Аскерни тизгинлеринде къуллукъ этип къайтхандан сора Халкъгъа билим беруу министрствону таматасы, партияны обкомуну секретары, КъМАССР-ни Министрлерини Советини Председателини экинчиси, кеп заманны республиканы Жазычуларыны союзуну председатели, 1970 жылдан 1980 жылгъа дери уа СССР-ни Литфондуну башчысы болуп тургъанды.

Бу фахмулу адам поэзияда, прозада да бирча къаты ишлегенди. Кеп назму жыйымдыкъланы, романланы, повестьлени авторуду. Къулийланы Къайсынны антлы шувӕу болгъанды. Кӕчгюнчюлюкню бек къыйын жылларында окъуна Къайсыннга атап назму жазып басмалагъанды. Не заманда да ол таулу жазычулагъа билеклик этип тургъанды.

Алим Пиемаховични юбилейи бла байламлы «Акъ таудан кӕрюнген дуня кӕз туурада» деген повестин басмалайбыз. Аны малкъар тилге Шауаланы Хасан кӕчюргенди.

АКЪ ТАУДАН КЁРЮННГЕН ДУНИЯ

Повесть

Жашау – жаяу жолчукъ бла ёргеден-ёрге барып тургъаннга ушайды. Ол алгъа тау этегинде кенг ёзенден башланады, – булутсуз кёкню тюбюнде къанатлыла жыры эшитилген, эрттенлик чыкъ кюмюш бет алгъан жерде – тауушлукъ табийгъатны ариулугъу бийлеген жерде жаша, къууан.

Андан сора бийикле башланадыла – жашауну тынчлыгъын, къыйынлыгъын да сынатхан, элден чыкъгъанлай, жашау тохтап къалмагъанын къол аяздача кёргозтген кезиуле ... Бек биринчи тиклеге, терен къоллагъа, жарлагъа, къалын агъачха, кёллеге, бузлары жылтырагъан тау тёппелеге; дагъыда айтып тауусмазча ариу жерлеге тюбейсе, – жашауну тохтатып къояргъа кишини да къолундан келмезлик халланы кёресе, аны алайлыгъына ийнанаса, гоппан толу айран ичип, суусабынгы къандыргъанча къанаса табийгъатны таза хауасындан; тамблагъы кюнню юсюнден да сагъыш этесе.

Ёрлейсе ёрге – булутла тенглигинде жайлыкълагъа, бирде бийикледен энишге тёнгереген ташлагъа, – ёзенлени жокълатхан дагъыда башха затлагъа тюбейсе. Къоркъуулу тиклеге, чынгыллагъа, бек тар къая къыйылгъан жаяу жолчукълагъа да тюбейсе. Алай, кёп иги зат алыкъа алда болгъанына толу ийнанып, жангы бийиклеге кёл аласа. Дагъыда ёрге, – тынгылауну басып тургъан къаялагъа, аланы къалын буз уюгъан тёппелерине, тау кийикле жашагъан бийиклеге жол аласа. Тау жолчукъ сени андан ары элтеди; акъыртын, сабыр атлай башлагъанынгы сезесе. Мен бу жолоучулукъгъа атланганымда, мыйыкъларым къап-къара эдиле, энди уа – чыммакъ акъ, къырпакъ къакъгъанча.

***

Мени жашлыгъым узакъда – тау артында къалгъанды, ол жылкъыдан ажашхан тайгъа ушайды. Аны тынгысыз да, харип да халы кёз аллыма кёп кере келедиле. Мен, акъ тауну тёппесине ёрлеп, келген жолума къарайма. Андан дуняа къол аяздача кёрюнеди. Ал жанымда уа – бютюнда бийик тау. Аны башында таулуну къалпагъына ушагъан чыммакъ-акъ къарны да эслейме. Энди анга ёрлерге къолдан хазна келсин. Кёрюб а турама жангы къыйынлыкъланы.

Ауул

Мени элими – Шхалукъону магъанасын – тирменле ёзени деп аныгълатдыла. Бусагъатда уа Шалушка деп жюрюйдю аны аты. Мында тирменле башха элледен кёп болмагъандыла. Мени буруннгулу жерлешлеримде тирмен ишлерге, ол халкъгъа тынгылы къуллукъ этерин

жалчытыргъа къолларындан келген уста, хунерли, фахмулу адамла болгъандыла. Баям, тирменле ёзени дегенлери аны бла байламлыды, бир да ишексиз. Ала ташланы жонуп, жаланда тирмен ташла угъай, сын ташла, нартох ууарча затла да ишлегендиле, ташлагъа накъышла да салгъандыла – аланы уа юйде омакълыкъгъа жюрютгендиле. Дагъыда, дагъыда башха жашау керекле.

Эртге – къачан эсе да бирде, юч бий – Куныж, Даутоко, Локац сора къара халкъдан Шардан бери – бу жерге кеслерини адамларын келтиргендиле. Ала тау сууну жагъасында орналгъандыла. Сабан сюргендиле, жемиш терек ёсдюргендиле, мал тутхандыла. 1867 жылда, къул бла бий айырылгъан заманда, шалушкачы бийле, Нальчикге келип, патчахны оноучуларына ала этген оноугъа ыразы болмагъанларын айтхандыла. Аланы биргелерине къара халкъны адамларындан да бар эдиле кёпле – бийлеге ёмюрден-ахыргъа къуллукъ этип турургъа хазырла. Алай бийлени къозгъальчулары бир тюрлю магъананы тутмагъанды – айтханларына патчах эс бурмагъанды. Бийлени кеслерини энчи тирменлери, межгитлери, къабырлары, эфендилери болгъандыла, элге оноуну уа бирге этгендиле. Тогуз жюзюнчю жыллада бир классы болгъан школ да ишлеп башлагъанды. Алгъа анда киши билим алыргъа суймегенди. Жашчыкъланы межгитледе, медиреселеде окъутхандыла. Ата-анала жашла окъуулу бусурманла болурларын суйгендиле.

Ораза айда межгитге жюрюп, анда Къуран окъугъандыла. Кимни насыбы тутуп, жюз онтёртюнчю сураны иги окъургъа къолундан келсе, мал союп, элни чакъыргъандыла. Аллаи насыплы адам жаны саулай жаннетге барлыгъына ишексиз болгъанды.

Жер тар эди элде. Аны хар атламы да багъалы мында жашагъан адамгъа. Жаз башы келгени сайын сюрго жерлени жаппа-жангъдан юлешгендиле. Алгъа ёзденлеге, андан сора къара халкъгъа. Бу ишге эллиле барысы да къатышхандыла. Ол заманлада «Сабан агъач» деген биригиу болгъанды элде. «Артель» магъананы тутханды ол. Сабан сюрген, битимлеге къарагъан, тирлик жыйгъан заманлада да элни адамы бирге ишлегенди.

Жашауну ара ёзеге уа хар баш кюнден Нальчик базарында болгъанды. Бир-бирде ары арталлыда жумушу болмагъанла окъуна баргъандыла. Бош, тамашагъа къараргъа. Кесини атын кёргозтюрге неда жамычыны, чепкенни, жюнню багъаларын билирге. Анса уа азмыды дейсе базарда жангылыкъла.

1914 жылда Нальчикге темир жол ишлегенлеринде кёп жигитле чабышып, паровоз бла эришип болгъандыла. Ол заманда Нальчикде вокзал жокъ эди. Аны орунуна – тёрт чатыр. Алайда чыганлыла жашагъан сунар эдинг, арбачыла жыйылып, поездни келирин сакълап тургъанларын кёрсенг.

Тюзюн айтыргъа керекбиз: къоншу элени адамлары бир бирлери бла алай татлы жашамагъандыла. Чамчыла, бир бирни намысын эниш этген жырла къурап, жырлап тургъандыла, андан сора уа туюшош башланып, къан да тегюлгенди аллай кезиуледе. Аллаи шартланы хатасындан жашла кеслерини тийреден башха жерден къатын алмагъандыла.

Шалушкачыла, башха элени адамлары намыслары бла ойнасала, биригип, бир ниетни тутуп тохтагъандыла, кеслерини намысларын алай бла сакълагъандыла. Башха элни адамы къууанчда, бушууда неда башха жерде

быланы намысларына тийишли келмеген сёз айтсала, къамаларына жабышып тохтагъандыла.

Неликден болгъанын билмейме, шалушкачыла хант къангагъа олтургъанлай, ашха башхаладан алгъа узалмай амаллары жокъду – этни семизирек жерин къолгъа этер ючюн деген сёз жюригенди халкъда. Аны себепли ала хант къангада кеслерин башха элени адамларындан эсе адепли жюриютюрге кюрешгендиле. Ала кеслерин адепсиз жюриютселе, Кошроково ауудан келгенле чам жырларын айтып башларыкъларын ангылагъандла. Кошроковчула шалушкачыланы жолларын тыйып (жол аланы элини ичи бла баргъанды), агъачха иймей болгъандыла. Шалушкачыла да, аладан кёргенни этип, Каля-Чихге-Прохладнагъа, Псыхаубонагъа – Пятигорскени базарына баргъан жолда кошроковчуланы алларын тыйып, артха айландырып тургъандыла. Псыхаубо – жылы суу деген магъананы тутады. Къабаргылыла базаргъа ары жюригендиле. Шалушкадан Пятигорскеге дери ёгюз арбала бла юч кюн бла юч кече, атла бла уа эки кюн бла эки кече барыргъа тюшгенди. Кошроковчуланы уа – агъачлы сыртланы этеклеринде жашагъан адамланы, Пятигорскеге – базаргъа бармай жашаргъа чыртда онглары болмагъанды.

Ала эшген чалыларын ары элтип, будайгъа алышындырып тургъандыла. Шалушкачыла уа ары, ишлеп, (артыгъыракъда биченни заманында), башларына хайыр этерге жюригендиле. Ол да жерни къытлыгъыны хатасы.

Эртте – халкъ агъачха, ташха табынган заманлада, элни ахырында къабырла болгъандыла. Анда ташдан жонулуп ишленген уллу къангагъа тышындан келгенле тамаша этип къарагъандыла. Аны къатында шалушкачыла ишлеген тирмен ташла бош, гитче затчыкълача кёрюнгендиле. Эллик адамлагъа хата этерге боллукъ, къабырланы къатында кешенед кёзге кёрюнмеген зат барды деп, къайгылы жашау сюргендиле, сабийлени уа къабырлагъа чыртда жибермегендиле. Бир жол болгъан ишден сора уа эллилеге бютюнда уллу къоркъуу киргенди.

Бизни жамауатда жыл саны келген, алыкъа юйдегили болмагъан – Ташо деген адам жашагъанды. Аны бир байгъа сабийлей жалчыгъа бергендиле. Хазнамы эди сабийни ишлегени, бёлек жылны ичинде жыйгъан хайыры къалыннга берирге окъуна жетмегенди. Къатын алмагъаны да аны ючюн болгъанды. Элде биреуню жашы къатын алыргъа ашыкъмаса, атасы, анасы: «Ташоча, къатынсыз, юйюрсюз къалыр акъылдамыс?!» - деп болгъандыла.

Таш ишлеп башласа, юч адам этерикни этгенди кеси жангыз. Кийингени уа бек учхара. Бир кесек сюрдючюгю бар эди да, анга да урлукъну битеу халкъдан кеч салгъанды, башхалагъа болушуп тургъаны себепли. Эллик, кеси ишлерин бошагъынчы, анга ёгюзлерин неда сабан агъачларын бермегендиле. Тирлик жыйып да къууанмагъанды Ташо.

Анга бай тирлик бермеген бир Аллах кеси болгъанына ишексизди. Да алай эсе, дейди бу, мен межгитге секат берлик туюлме. Ол а жыйылгъан тирликни ондан бириди. Халкъдан бу халда жыйылгъан тирлик эфендилени бла дин школну кереклерине, сора жарылагъа берилгенди. Сёзсюз, асламысы эфендилеге жетгенди. Межгитге жыйылгъанла Ташону адепсиз хапарын эшитип, анга Аллах чамланнганын халкъгъа белгили этгендиле.

Ол а Ташоҕа бютюнда ауур жюрек кыйынлыкъ сынатханды. Бу ишни алай кьояргъа жарамазлыкъын биширеди кеси акъылында. Элни эфендисине дерт жетдирирге керекди ол.

Элни эфендисе ингир сайын кешенени къаты бла къабырла таба бариучусун кюрюп тургъанды Ташо. Сора бу бир ингирде эфендини ызындан болады. Алгъа кешене къатында бугъуп туруп, ол, эфенди барыр жерине жетгенлей, аны таба секирип, жагъасына жабышып, онгун алады. Кьоркъады, амалсыз болады эфенди. Ташо, ауазын тюрлендирип:

- Сен, Аллахны къулу, ол жарлы Ташо жыл сайын секатын межгитге халкъдан алгъа бериучосюн биле тургъанынглай, халкъны аллында неле жаншагъанса?! – деп чамланады. – Межгитде негерлеринги алларында селешип, Ташону аллында терс болгъанбыз демесенг, Аллах, теппенгден уруп, жерге кемерикди, мычмай. Ангыладынгмы?!

- Ангыладым. Уллу Аллахны келечиси, кеч манга...

Экинчи кюн, жамауатны кыйып: «Ташо Аллахта табынып, аны сёзюн эшитгенди, - дейди эфенди. - Мындан арысында ол кишиге секат берлик туююлдо, кыйылгъан тирликден юлюш анга чыгъарыллыкды».

Алай бла Ташо, жарлылыкдан къутулуп, иги аякъланганды. Уллу Аллах аны жанлы болуп сюелгенини юсюнден а хапар элге жайылып, ауздан-ауузгъа айтылгъанлай тургъанды.

***

Шалушкада тирмен таш ишлеучюле бир жол къоншу элден жырчы чакъырып, Хажумар Дигешевни – орус-япон урушда уллу жигитлик этген адамны юсюнден жыр тагъарын тилегендиле. Къабартылыла жыргъа уллу магъана бергендиле. Бир белгили адамны юсюнден айтыргъа тюшселе: «Аны юсюнден халкъ жыр этгенди», – деп болгъандыла. Хар жырны кесини тарых ызы болгъанды. Шалушкачыла ол, бу жыр къачан, кимни юсюнден этилгенин, ол адам аллай намысха къалай бла жетгенин, кимни жашы, кимни къарындашы болгъанын да чырмаусуз айтхандыла.

Тойлада, къууанчалада жырчылары эришиулерин къурагъандыла. Жыр айтханла жыл санлары келген адамла болгъандыла. Ала жаш къауумдан энчи олтургъандыла. Жырлагъандыла, ашагъандыла, ичгендиле. Оздуруп айтхан сунмагъыз: олтургъан жерлеринден кетюрюлмей, кече, кюн узуну жырлап, ашап, ичип тургъандыла.

Ала жырны бирден бирге алып, бири жырны башласа, экинчиси аны ахырын къолгъа этип, алай жырлагъандыла. Неда: «Жырны кезиюу барады санга», - деп, къатындагъы къартны эсин кесине бургъанды жырчы. Экинчи жырчы биринчини жырына бир къауум строфа къошмаса, кеси намысына тийишли кермегенди, ол айталмай къалса уа, бедишге саналгъанды.

Шалушкачыла жырны кыйматын иги ангылагъандыла. Аны себепли ала бу ишни юсюнде кызыгъанчылыкъ этмегендиле. Эллилерини аты иги бла айтылырын сюйгендиле. Жыр бла тирмен таш ишлеген адамлары, сабанчылары, малчылары жигитликке келлендиргендиле.

Хажумар Дигешев – ол бир бутун уруш аулакларында кыйгъан

сакъат, жарты ишленген юйню тубюнде бир чунгурда жашагъанды. Кюн сайын ары тынчылыкъ бла тигелеменди ол ары. Кесин ат дохтургъа санагъанды. Этгени уа – жаланда атлагъа тамгъа салгъан, эркек тайланы бичген болгъанды. Ол кеси жашагъан чунгурда кёп тюрлю темирле, тамгъала сакълагъанды.

Аланы юслеринден хапар битеу Къабартыгъа жайылгъанды ол заманда. Атла урлап айланган адамла кьолгъа этген хайбуанларын Дигешевге келтирип, тамгъа салдыргъандыла. Андан алгъа уа Хажумар ол атла кимникеле болгъанларын кеси салгъан тамгъала бла билип болгъанды. Ол жаны бла аны фахмусу уллу болгъанды. «Дохтур» элни таматасыны кенгешчиси болгъаны да бошдан туйюл эди. Ма аны бла байламлы бир шарт:

Элде артыкъ терен акъылы болмагъан, кёп къатынлы адам жашап болгъанды. Биринчи кере онтёртжыллыгында къатын алып, аны зауукълугъун ангылап, ол ишин бардырып тургъанды.

Биринчи къатынын эки сабийи бла кьойгъанды. Ала ачдан кыйналасынла деп, суу тирмен ишлеп бергенди. Ол кьойгъан тиширыу ишлеп башын тутхан адам болгъаны себепли, тышындан болушлукъсуз сабийлерин кечиндирирге кьолундан келгенди. Тилегенле болгъандыла, алай эрге барыргъа унамагъанды. Несин айтаса, аланы эки атлары сабанда ишлейдиле, ырысхы кьоллу боладыла. Аналары уа юй жумушдан бошамайды. Аталары уа, къатын ала, къатын кьоя, ахырына таянады, башын жарлылыкъ кысады. Дагъыда кьамамагъанды, кьалыннга берирге малчыкъла кьурайды, жаш къатын алыргъа кёлленип. Ахырында жаш къатыны эринден кчаады. Ол адам биринчи къатынын юйюне кьайтарыргъа кюрешеди. Алай тиширыу аны къагына да кьоймайды, жашлары да аналарына ырады болуп кьаладыла. Болсада ол адам кьамамайды: манга ат арбагъызны беригиз, мен аны энди аллыкъ къатыныма кьалыннга берликме. Алай туйюл эсе, тирменими артха кьайтарыгъыз дейди.

Жашла да, аналары да элни таматасына тарыгадыла, бу иште ала жанлы болурун тилеп. Кёп къатынлы киши жанлы болгъанла да табылдыла элде. Алай бла эллиле экиге юлешиндиле. Кёп къатынлы жаш офицер Берд Шардановча бай болса (аны кьарындашлары аскерге атла ёсдюрюп, уллу байлыкъ кьурагъандыла), сёзсюз, хорларыкъ эди. Болсада кёп къатынлы бир ышангылы кезиулю къатынындан айырылырдан алгъа, анга атап, жарагъан суу тирмен ишлегенди. Алай, палах, къаты жауундан сора суу кьутуруп келип, тирменни тюп тамыры бла кьурутуп кетди кёзю ачып-жумгунчу заманны ичине.

Элни таматасы бу ишни юсюнде тюз оноу этер ючюн «закон» жашау халны иги билген Дигешевден болушлукъ тилейди. Ол аны бла кенгешгенден сора, кёп къатынлыны жашларын чакъырып, атагъызны тохтамай юйдегили болуп тургъан адетин тохтатыгъыз, не да этип дейди. Элде анга жангыз бир кьыз эрге бармазча мадарланы излегиз! Аталары бла уруштуйюш болсала да, алагъа киши жукъ айтмазлыгъын ангылатады.

Этедиле жашла ол айтханча. Ма санга: аталары жашларын сюдге береди. Элни таматасы бу ишни юсюнде да «дохтурдан» болушлукъ излейди. Ахыр оноу: атланы жашлагъа, ат кереклени аналарына, арбаны бек артда айырылгъан къатынына берирге. Ол оноугъа саулай эл ырады болады.

Дигешев орус-япон урушда этген кишилиги ючюн Георгиевский крест бла сауғаланганды. Алай ол аны ачык жюрюталмаганды. Нек? Эфенди бусурманла аллай затны жюрютюрге эркин болмагъанларын кьаты айтханды. Алай Хажумар кесини жигитлигини юсюнден айтылгъан жырны эшитгенинде, кьалпагъы бла бетин жабып, аямай жиляды.

Элде Дигешевни хазна адам суймегенди. Жашчыкьла ол атлагъа жетдирген кыйынлыгъы ючюн кёрюп болмагъандыла. Къартла уа адеп-сизлиги, намыссызлыгъы ючюн! Бушуу болгъан жерде ала деуюрден юлюш чыгъаргъандыла, урушну сакъаты болгъаны себепли. Деуюрню эфенди юлешип болгъанды. Аны алгъан адам ёлгенни гюняхларындан кеси кьуру кьалмагъанын ангылагъанды. Алай «дохтур» ол затны юсюнден башха тюрлю оюм этгенди: « Биреуюн гюняхын нек алыргъа керекме мен?» Бир жол ол деуюр ахчаны саулай эфендини кьолундан сермеп алып, алайдан думп болгъанды. Ызындан сюргенледен а таягъы бла кьорууланганды. Къанлары кьызгъан къартла аны ызындан былай айтып кьычыргъандыла: «Ёлсенг асыраыркъ тьююлбюз!»

Ол кюнден сора эфенди деуюр ахчагъа бек сакъ болгъанды. Хажумарны юсюнден этилген жырны уа жырлагъанларын кьоймагъандыла элде.

Тукьум

Кешокьо – Кузнецов деген магъананы тутады, тюзю - «темирчи жашла». Тукьумну кесини тарых жолу барды. Ол жангы повестьни сюжети болургъа тийишлиди.

Уллу элни бийини Кетукьону төрт темирчиси болгъанды – туугъан кьарындашла. Аланы ол усталыкьгъа Глепш, кече бла келип, юйретип турады деген хапар жюрюйдю ауулда. Кетукьо кьарындашлары усталыкьларына бек кьууанып, ыразы болуп жашагъанды. Ол шуёхларына былай айтып болгъанды: «Аскер сауут ишлер акьылгъа келсегиз, мени темирчилеримден башхагъа бармагъыз!» Кертиси бла да, ала бек кьаты темирден сауут-саба ишлеп тургъандыла. Темирни кеслери кьазгъан магъанни тауда дорбунда эритип, алай хайырлангандыла. Кёмюрню уа бек кьаты агъачладан этгендиле.

Бир жол эрттегили шуёху Кетукьогъа кьонакьгъа келеди. Кьонакьбай темирчи жашланы таматарларыны кьатыны кьонакь бла кьалырын тийишли кёреди. Аны эшитген темирчи бек кьаты чамланады бийге. Аны кьарындашлары да ол халда чамланадыла.

Аллай бедешликге тёмезликлерин ангылатдыла Кетукьогъа.

Уруш, тьююш башланады... Андан сора кьарындашла элден кьачып кетедиле. Бий кеси сюреди аланы ызларындан. Ахырында ол жашладан кечгинлик тилейди, артха кьайтырларын излейди. Эки таматагъа – Гуша бла Мешагъа бой салдырады. Мирзабек бла Айтег а, чамланганларын сел этмей, алайдан думп боладыла.

Ала кьачхынчылыкьда кёп турмайдыла. Кьарындашлары тутуп, Барамтагъа алып келедиле, - Нальчикни кьатында орналгъан элге. Кеслерини бийлеринден кьачхан адамланы мында тутхандыла, бир жары чыгъармай.

Алагъа оноу этгенле Айтекге бла Мирзабекге Шалушкагъа кёчерге эркинлик береди. Анда алагъа жер да береди. Ёгюзлери, арбалары болмагъанлары себепли къарындашла кеслерине тынгылы жашау журт ишлеялмайдыла. Алай, тегерегин чалыдан этип, тышын бичен салам къошулгъан балчыкъ бла сюртюп, жашап турадыла. Андан сора бахчалары да дыккы болады. Была алайда гюрбежи ишлеп, усталыкъларын элге танытхандан сора намыслары, сыйлары да жүрюп башлайды. Тукъум атларына Кешоко – «Темирчи жашла» деп атайдыла. Ма алай бла жаратылгъанды Кешоков деген тукъум.

Мени аппам Мирзабек, аны къарындашы Айтек бизни тукъумда биринчиледи, - Кешоков деген тукъумну жүрютгенледен. Мирзабекни төрт жашы болгъанды. Аладан бирлери мени атам – Пшемахо. Ол «халал бий» деген магъананы туталды. Баям, мени ата-бабаларым, Кетукъо бийча, халал адам болургъа кюрешген болур эдиле.

***

Мени аппам кёп жашамагъанды, хайт деген заманында альшханды дуниясын. Атамы жанындан ыннам Нана, гурала жайып, аланы багъаргъа бек сүйгенди. Ол кюн сайын аланы, тышына чыгъарып, «кютюп» тургъанды.

Пшемахо темирчини усталыгына юйренирге кюрешгенди, болалмагъанды. Сатыу-алыу ишде да сынагъанды кесин – анда да муратына жеталмагъанды. Сора, оккуп, билим алып, элге оноу этген жерде къагъытчы болур акъылгъа келеди. Элге къагъытчыны тышындан келтирип болгъандыла. Кёбюсюнде шахардан чакъыргъандыла, – ичгичи неда гудучу болгъанлары ючюн ишден къысталгъан адамла. Элни къагъытчысы улуу къуллукъчугъа саналгъанды. Законну андан иги киши да билмегенди. Ол жарашдыргъан къагъытлагъа элни таматасы бармакъ ызын салып, аланы тюзлоклерине шагъатлыкъ алай бла этгенди.

Тышындан келген къагъытчыла кёп затны юсюнде кеслерине таплыкъны жолун излегендиле. Да сора къалай болсун да иш? Элде угъай, саулай Къабаргыда окъуна къара таныгъан адам жокъну орунундады.

Бийле кьойларын неда жылкыларын санай туруп, малчыларына берирге тюшген заманда аланы санларын тохташдырыр ючюн, узун таякъ алып, анга белгиле салып баргъандыла. Аллай эки таякълары болгъанды. Аланы бирлери мюлк иесинде, экинчилери уа сюрюучюледе сакъланнганды.

Алай бла Пшемахо Кешоков оккуп билимли болууну жолун сайлайды ахырында. Ол алгъа Гитче Къабаргыгъа атланады, ызы бла Адыгеягъа барып, анда медиреседе окъуйду. Бир белек жылдан аны тауусуп, «эфенди» деген атха не болады. Андан элине кыйтады. Эфендини къуллугъуна кирир ючюн сакъларгъа тюшгенди. Ол сабанлагъа къалауурлукъ этип тургъанды белек заманны. Юйдегили да ол кезиуледе болгъанды.

Мен юйюрге ючюнчю жашчыкъ эдим. Таматабыз – Рашид, экинчибиз – Амин, ол жаланда бир жылчыкъ жашагъанды. Мен 1914 жылда 22-чи июнда туугъаннга саналама. Туугъан кюнюмю кеч тохташдыргъанбыз.

Анам сабий тапхандан сора жангы жетген картофчук ашаганды. Жангы картоф а июль айны экинчи жарымында жетиучюдо.

Шалушканы межгитлеринден биринде эфендини жери бош болгъан сагъатда аны орунуна мени атамы аладыла. Андан сора юйде жашауубуз онгуна айланырыкъ сунуп, къууанабыз. Алай ишибиз болмады. Хаж къылып келген тамата эфенди бир болмачы затны юсюнде атамы намысын сындырып селешгенди. Ол заманда атам тездегенди – хажини жухуна урганды, жерге – балчыкъга жатдырып, юсюн-башын халек этгенди. Андан сора атамы ишден къыстагъанны къой, межгитге аягъы басмазын излегендиде.

Ол къайгъыладан сора атам элден Терекге жол тартады – медреседе биргесине окъугъанладан болушлукъ излеп. Анда да иши болмайды. Негерлеринде динни юсю бла жумуш этгенлери жокъну орунунда. Аны тенглерини кими жылкычыды, кими сагыу-алыу бла кюрешеди, кими аскерге атла багъады, юйретедиде. Пшемахогъа аллай жумушла керек туйюл эдиле. Ол артха элине къайтады.

1917 жылда патчахны тахтадан тюшген хапары Шалушкага да келеди, Октябрь революцияны хорлагъанын да эшитедиде мени эллилерим.

Нальчикни базарыны ортасында сахна ишлеп, селеширге суйген адамны, ол ким да болсун, ары чакъырадыла. «Таудан ырхы келгенди, - дей эдиле эсли адамла, халкъны аллында селешип. – Итни къуйругъуна жабышсанг, терк арырса, атны къуйругъуна жабышсанг, уллу ырхыдан къутулурса».

Совет власть ючюн кюреш къаты баргъан заманда атам партизанла бла болганды. Совет власть тохташхандан сора уа элни ревкомуну биринчи председателине айырадыла. Эсимдеди аны билегине къысылгъан къызыл быстыр, аны сакълап айланган адам да. Аны къолунда ушкогу. Атам бир-бирде манга атылгъан патрон да бериучю эди саугъага, аны атдырып, Совет властыны душманларын къалай аман сагъатлы этиучюлерини хапарын да айтып. Тойда атам тепсерге чыкъса, аны сакълап айланган адам кекге айландырып, ушкок атдырыучусун да унутмагъанма. Келинни юйге кийирген сагъатларында да тюз алай этиучю эди. Келин отоуну да аллай кезиуледен биринде кергенме ёмюрюмде биринчи кере.

Бизни ауулда большевикле кеп туйюл эдиле. Алыкъа кеслерини партиячейкалары да жокъ. Атам партия жыйылыулага Чегемге жюрюп турганды. Ол ишге битеу юйюрюбюз бла хазырланганбыз. Анам аны кийимлерини керекли жерлерине къарап, тап этип, жол азыкъ да хазырлап болганды. Къарындашым а атамы ат жерине къарап, тынгылы этип алай атландырганды жолга. Мен да ат кютерге жарап башлагъанма.

Юйюрюбюз атамы урушха ашыргъан сунар эдинг ол партия жыйылыуга атланган сагъатында. Ол жаланда беш чакъырым жол жюрюрюк эди, алай ушкогун а биргесине алгъан эди. Мени ангылаумда, партия жыйылыу кеп жигит адамланы сходу эди. Ала анда сауут-саба бла ким къалай жалчытылыннганын, атла бла чабышып ким хорлагъанын кёргозюрюк сунуучу эдим. Мен тенглериме: «Атам партия жыйылыуга кетгенди, анда аны аты хорларыгъына чыртда ишекизме,» - деп, аямай махтаныучу эдим. Алай анам а тынгысыз болгъанлай, атамы юйге теркирек къайтырын Аллахдан тилегенлей туруучусу эсимдеди. Ит юрген таууш эшитсе да, чабып чыгъар эди тышына.

Атам быллай билдириу жазады: «Партиягъа кирирге сойгенле тилек къагъыт жазаргъа боллукъдула». Аны бизни юйню эшигине тагъады. Аны хазна адам окъумагъанды. Элде къара таныгъан жокъ эди. Орам бла озуп баргъан адамланы бир-бирлери, таякъларыны къыйырын ол билдириуге тиреп: «Бу неди», - деп сора эдиле.

-Угъай, дууа туйюлду, - дей эди анам, - дууа араб тилде жазылады. Бу уа латин тилде жазылгъанды. Совет власть ючюн къая болуп сюелирге сюе эсенг, партиягъа кирирге тилек къагъыт жаз. Андан сора санга китапчыкъ берирле. Алай бла санга жол ачылады, суйсенг Москвагъа, суйсенг башха жерлеге бар.

Кюннге адамла ол билдириуню магъанасына бекден-бек акъыл бёле, партия алагъа, хайыр болмаса, хата этмезлигине ийнана тебиредиле.

Рашид бир кесек окъуп, билимни магъанасына тюшоннгенден сора, анам анга быллай айтды: «Жашчыкъланы окъуугъа кёллендирлик билдириу жаз да, эшигибизге такъ. Билим алсынла, битеу жашауларында керек боллукъду ол». Рашид анабызны тилегин толтургъандан тышында да уллу араб харфла бла «Кешокъо» деп жазып, юйюбюзню карнизине жабышдырды. Билсинле мында ким жашагъанын.

Ол затны кёргенледен бизге чам этерге кюрешгенле да болдула. Къабыргъа къоншубуз къарт, Баляцо ачыуланып:

- Ол тюрлю жазууну карнизигизге такъмагъыегиз да, ожагъыгъызыны юй башыгъыгъызгъа чыгъаргъыедигиз.

Кертиси бла да элде бизни юйден сора ожагъы болмагъан юй жокъ эди. Тютюн чардакъгъа барып, къошунларыбызны къара кесеу этген эди. Атабыз жангы юй ишлерге, Рашидни юйдегили этерге деген муратын бир да эски этмей турду. Сёзсюз, жарагъан ожагъы бла. Келинни юйге кийирген сагъатда къонакъла ожакъдан ёрге атдырадыла ушкокну. Аны да магъанасы бар эди: жаш юйюр жинден, шайтандан кери болургъа керекди. Ушкок атылгъан жерге жанламайдыла ала.

-Миколай (Николай) патчах аман юйдеми жашагъан эди? - деди анам, атамы айтханларына тынгылай келип. – Аны ючюн а, кёrese, къыралны ойду. Патчахны юйюню ожагъы жокъмеди, бар эди. Алай ол болушмады анга. Бизни юйюбюз патчахны къаласындан кёпге игиди. Битеу къууанчыбызгъа биз мында тюбегенбиз. Аны эндиге дери оймагъаныбызны себеби, – Аллах алай буюргъанды. Кеси оюлгъунчу, турма къой.

Атам бу ишни юсюнде кесини оюмун тежеп кюрешмегенди.

- Сен айтхан болсун, – деп къойгъанды анама. Юйюбюз оюлса, бек алгъа аны тюбюнде сен къалыргъа боллукъса. Жашыбызны тоюна дери уа ожакъ ишлербиз, аны марасынла да, атсынла ушкок бла.

Хал терк-терк тюрлене барды, таулула да кеси ёмюрлеринде кёрмеген затларына тюбей. Атам къысха болжаллы устаз курслагъа жюрюп, андан сора элде устазлыкъ ишни къолгъа алды. Ол сабийлени ана тилден окъутханды. Окъуу китапла жокъ эдиле, аны себебли араб харфла бла басмаланган газетлени хайырлангандыла окъуу китапланы орунларына.

Ол кезиуде латин графиканы мурдорунда жангы къабарты алфавитни жарашдырууну къолгъа аладыла. Жангы алфавит къабыл этилгенден сора, атабыз элде къарангылыкъны къурутуу жаны бла бардыргъан кюрешге

башчылыкъ этеди. Аны бла байламлы къарангылыкъны кетериуню пунктлары къураладыла. Устазла юйден-юйге барып, тишириула бла сѣлешип, аланы окъургъа, жазаргъа юйретип тургъандыла.

Кюндюз сабийле, ингирикде уа жыл санлары келген адамла жыйылгъандыла школгъа. Ала, сабий парталагъа сыйынмай, къыйынлыкъ сынагъандыла. Пшимахо ол кезиуде къуралгъан партия ячейкагъа ашчылыкъ этгенди. Сходха жыйылгъанла ол не да бу ишни юсюнден бир оюмгъа келмей чачылсала, экинчи кере ликбезпунктха жыйылып, анда сѣлешгендиле.

Бек кѣп къыйын салыргъа тюшгенди атама, бирси коммунистлеге да Шалушкада колхоз къуарар ючюн. Къуралады Шалушкада бир уллу колхоз. Мындан арысында аны юсюнден да айтырыкъма.

***

Мени атамы аты бюгюн бюгече да жашайды шалушкачыланы биргелерине. Аны юсюнден хычыуун хапарла, таурухла, оюм берген сѣзле жорюйдюле. Ма аладан бири:

Элни адамы сходха жыйылды. Анда Совет власть хорлагъаныны юсюнден биринчи кере барады сѣз. Къол кѣтюрюр чакъ жетгенде, Пшемахо: «Барыбыз да элни башында бийик дуппургъа ёрлерге керекбиз», - дейди. Аны айтханын тюзге санамагъанла болдула.

- Ол неге керекди бизге?

- Барлыкъ жолунгу андан иги кёрлюксе. Сайларгъа да ол заманда онг табарыкъса, - деди Пшемахо. – Биз жаланда бир адамгъа сайламайбыз барыр жолубузну.

- Женнетге жер юсюнде халаллыкъ, игилик этген адам тюшеди. Къайдады сени огъурлу ишинг? Къура сют ферма, терек бахча къура. Къанатлыла уа кеслери келирле санга учуп.

Ала атамы сѣзлеридиле.

Тул къатынны ийнеги, тагъылып тургъан жеринден ычхынып, тышына къачады. Тиширыу а, тынгысыз болуп, тѣгерекден болушлукъ излейди. Кеч кюз артыды, кече къарангы, ёзенни къалын туман басыпды. Аллай заманла уллу къоркъуулукъ саладыла. Тиширыу, Пшемахогъа келип, былай айтады:

- Сен, Къуран окъугъан адам, дууа окъуй билесе... эт бир мадар, жаллы ауузу байла, ийнегим думпду.

- Бѣрюню ауузун не бла байларыкъма мен? Жаллы ауузун байлатма да, ийнегинги ычхынмазча байла къазыкъгъа.

Элде ол не да бу затны хапарын айта келген сагъатларында: «Аны юсюнден Пшемахо не айтханы эсигиздемиди?» – деп сорадыла бир бирге. Неда «Къачан эсе да бирде Пшемахо былай айтхан эди...» – дейди башхасы.

Кавказ халкълада бир иги адет барды: жыл саны келген къарт жашларына осуят этип кетди эсе ол дуниягъа, ала, атаны айтханын эсде тутуп, кеси ключлери, къаруулары бла элге бир къолайлы зат этерге: суу юсюне кѣпюр, таугъа, шауданнга жол ишлерге, терек орнатыргъа итинедиле, халкъ атларын иги бла айта турурун суююп.

Атам элде не тюрлю жумушха да кезиуюнде табылгъан адам болгъан-

ды. Пенсиягъа чыкъгъандан сора да ишлемей ахча алып турууну тюзге санамагъанды. Нальчикден Пятигорскеге баргъан жолдан узакъ болмай жерчик мажарып, алайда жолоучулагъа деп юйчюк ишлегенди, тахта кӱгетле ёсдюргенди.

Жерни сюрген кеси, урлукъ салгъан, бахчаны битеу керегине къаргъан да кеси, кӱгетле жетгенден сора аланы хыличиледен сакълагъан да ол. Атам, нек эсе да, ол ёсдюрген кӱгетлени жаланда жолоучула ашаргъа керекдиле деген акъылда болгъанды. Жолоучу неда алайгъа келген эллиси аны «юйюнде» солугъанды, ауузланганды, - харбыз, хууан ашагъанды. Аны ол ишлерини юсюнден газетлеге да жазып болгъандыла.

Бир жол аны «жолоучула юйюне» партияны Къабарты-Малкъар обкомну биринчи секретары Бетал Калмыков къайдан эсе да келе къайтханды. Ол алай махтагъанды атамы, аны айтханларын ёлюп кетгинчиге унутмагъанды.

-Сен кесинги «чырагъынг» бла жаланда эллинги угъай, республикагъа бек керекли жолну да жарытаса, - дегенди Бетал.

Пшемахону бахчасына элинден кӱпле келип тургъандыла – къартла, жашла. Аланы хар бири атамы жюрек сӱзюн, оюмлу насийхатларын эшитгендиле. Ол угъай, къыйын саусузгъа къалай багъаргъа керек болгъанын да юйретгенди ол.

Атам ёлгенден сора, немецли фашистле республиканы къолгъа этген заманларында элни бургомистри мени анамы, эгечлерими дуниядан гунч этер акъылгъа келгенди. Ол итден туугъан ит, халкъны жыйып: «Пшемахону жилин уудан толу урлугъун тюп тамыры бла къурутургъа керекбиз», - деп айтыргъа базыннганды.

Аллай кезиуде да, бир затдан къоркъмай, бизни юйюрюбюзню къорулагъан адамла болгъандыла.

- Пшемахо бу дуниядан табанына жабышхан топуракъ тенгли бир затны да элтмегенди. Ол Шалушканы къарангы орамларын жарытхан чыракъ эди, -деп сюелгендиле тюз адамла.

Ана

Анамы къыз тукъумуну тарыхына да адам эс бурурчады.

Хакуринова деген «печде туугъан» деген магъананы тутады. Тукъум аны аппасыны анасындан башланады. Кертиси бла да ол печде туугъанды.

Иш а былай болгъанды. Душманла элни къолгъа этгендиле. Анда жашагъан адамла уа башларын алып къачхандыла – кими агъачха, кими-таугъа. Ала ангылагъандыла элни адамын, юйюн да кюйдюрлюклерин, сабийлени, тиширыулары да аямазлыкъларын.

Элден къачып кеталмай жаланда бир тиширыу къалады – ауурлугъу болган. Ол асыры къоркъгъандан башын атар жер тапмады. Атлыла – душманла, жана тургъан кесеулени къолларына алып, болгъаннга от салып барадыла. Тиширыу замансыз ишге тюбейди – сабий тууар къайгъы къолгъа этеди муну. Ол отда юй бла бирге жанмаз ючюн ётмек бишириучю печьлерине сугъулады, аны эшигин къаты этеди. Юйню чардагъы жанады.

Чардакъ энишге оюлады. Ана сабийини кычырыгъын эшитеди. Тиширыу кесини кёкюреги бла жабады печъни жеписин.

Эллиле душман кетгенден сора юйлерине къайтадыла. Ала анда кюйюп, къара кесеу болуп тургъан ананы, сабийни уа саулай табадыла. Анамы аппасыны анасы дунягъа ма алай жаратылгъанды. Хакуриновланы тукъум да андан жайылгъанды.

Ол тиширыу жюз отуз жыл жашагъанды. Элде анга: «Къачан туугъанын унутхан адам», – деп болгъандыла. Мени ыннам а туура жюз жылгъа жеталмагъанды. Кесини жашаууну ахыр жылларында да колхозда ишлеп тургъанды, къамишден четенле эшип, «жюреги къолларындан эсе алгъа тохтагъанды».

Ол бизни халкъыбызны келген жолуну юсюнден айтычу хапарларына кёп тынгылагъанма, от жагъада олтуруп, бирде олтургъан жеримде жукълап. Андан эшитген хапарыма кёре жазгъанма мен назмуладан къуралгъан повестими.

***

Шалушкада адамгъа чам ат атаргъа ёч болгъандыла. Ол кёбюсюнде лакъырда сёз бла байламлы болгъанды. Мени анам да андан кери болмагъанды. Анга атагъан атлары намысына уллу багъа бичгенлери бла байламлыды. «Тышындан келген» деген магъанада, ол адыгейли тиширыу эди. Ол араб тилде Къуранны окъуп чыккыган адам болгъанды. Бир жерде да окъуп билим алмагъанды, Къуранны уа кёлден билгенди. Элде аны сёзюне, оюмуна кёпле акъыл бёлгендиле, айтханын этгендиле.

***

Къабартылы тиширыула бар жангылыкъланы къайгъы сёзге баргъан жерлеринде эшитгендиле. Аллай жерде жилип, къайгъыларын чачхандыла кёпле. Алай жилип билгенле аздыла. Жигитликни, къайгъылы, бушуулу заманланы эсге тюшюрюп, ол затланы бир бири ызларындан тап тизип, халкъны кеслерине тынгылатханла, ариу жилиргъа юйреннгенле да бардыла. Ол да искусстводу. Мени анам бек уста жилигъанды. Ол сарнап башласа, эр кишилени окъуна кёзлеринден жилиямукъ чыкмай къалмагъанды.

Мен музыкант болсам эди, къабарты тиширыула жилигъан заманда эшитген макъамымы жыр искусствода хайырланмай кёйюмэз эдим.

Халкъда айтылычусуча, эр киши акъылы болгъан, ётгюр тиширыу эди анам. Совет власть адамлагъа къара таныгъыр ючюн къаты кюрешген заманлада къарангы ингириде агамы ликбезпунктха ашырып тургъанды, атдыра билмегенликге, къолуна ушок алып.

Дерсле кеч башлангандыла – халкъ ишден къайтхандан сора. Сау классда жангыз бир патеген чыракъ жаннганды. Арт парталада олтургъанла бир зат да кёрмегендиле. Бир-бирле ары кеслери ыразы болуп олтургъандыла. Аны бла билдиргендиле кыралны бу ишине ыразы болмагъанларын. Дерсге чырмаурукъ этерге да угъай дерик туююл эдиле аллайла. Къаты дау-

лашланы, чамланыулары башлагъанла да ала, Аллах бла, эфендиле бла къоркъутхан да ала.

Бир кече классда дерс бара тургъанлай, атам къарангыда къылычны – уллу бичакъны жылтырагъанын эслеп, окъча атылып, терезеден тышына секиреди. Аны «къалаууру» уа классда къалды. Ол, ёрге туруп, ушкогуну сампалына жабышып: «Келигиз былай, мени къатыма, киши эсегиз! – деп къычырады. – Жашауларындан тюнголген хайыуанла! Улла Аллах бла ант этеме, мени ушкогум атылгъан заманда андан чыкъгъан жарыкъ боллукъду жашауугъузда ахыр кёрлюк жарыгъыгъыз!»

Анамы Кузоуну ол чамланыуу сыкъдырады аманлыкъны ишин этген мурдарланы.

Гитлерчи малгъунла бизни республиканы учулап тургъан заманларында элни бургомистри мени эгечлеримден бирлерине тутмакълыкъ сынадады. Аны ёллом жокъларына киши ишекли тыйюл эди. Не хадагъа этсин адам?! Анам фашистле бла ачыгъындан сермешир акъылгъа келеди. Алай ол сермешде сау чыкъмазлыгъын ангылап, кесин ёлломге хазырлайды, - жууунуп кирсиз болады. Ол дуниягъа алайсыз къалай барлыкъ эди? Тап кийинеди, была керек боллукъдула деген затларын алады, кебинлигин окъуна; уллу къыптысын къоюнуна букъдурады да, ахшы муратына жетерге атланады.

Асмакъгъа асылыр жеринде бир эсде болмагъан затны хайырындан къалгъанды.

***

Кузоу Кешокова тохсаннга ёрлегенди. Алай ёлноп кетгенчи, акъылындан бир да шашмагъанды. Халкъны, элни тарых жолун аныча билген кёп адам болмаз эди. Ол жашауунда кеси къатышхан ишлени, болумланы, эшитген жырларын, таурухларын, Къуранны сураларын не къартлыгъында да эсинден кетермегенди. Орус-япон урушну башланырыны аллында Николай экинчи Къобаннга келгени окъуна эсинде эди анамы. Адыгейни белгили адамлары, къыралны бийине айыпсыз тюбер ючюн, битеу онгланы хайырлангандыла. Патчахха тюберге бек ариу, эсли къызланы да сайлайдыла. Аладан бирлери Кузо болады. Анам жаш заманындан хапар айтыргъа тебиресе, ол кюнню эсгермей къоймаучу эди.

Бир жол элни оноучусу Джегуако халкъны жыйып быллай билдире эди:

– Бек уллу бийни къызы «жесирге» тюшгенди. Бийчени башына эркин этерге базынган адам бармыды сизни арагъызда?

Ол бек уллу ахча беруу бла байламлы болгъанын билгенле кёп эдиле алайда. Анда жыйыллыкъ ахча къонакъланы сыйларгъа, чаришде, тутушуп, къол таш атып... эришиуледе хорлагъанлагъа саугъала алыргъа къоратыллыкъ эди. «Жесирге» тюшген къара халкъдан бир бош адыгейли къыз болса эди, аны къоранчындан киши къоркъурукъ тыйюл эди. Халкъ тынгылайды. Ким чыгъарлыкъ болур бохчасын, ким кёп ахча берлик болур? Генерал Ханкому чыгъарыкъ болур жамауат аллына? Огъесе Улагъаймы? Ким сюймейди намыслары, сыйлары айтыл-

гъан къонакъланы алларында чомартлыклары кѳргюзтюрге? Адыгылыла чомартлыкъ эте биледиле.

Бир заманда халкъ аллына чыгъады Къабартыдан келген, сыфатына адам сукъланмазча жаш адам. Ол бир сейирлик атны чыгъарады жыйылгъанланы кѳз туураларына, кюмюш бла накъышланган иерине уа халкъ тамашагъа къалып къарайды. Атны ёшюнлюгю алтын суу ичирилген кюмюш бла сыранып. Ол чырайлы ат, бир жерде туралмай, хаман тепсеиди. Несин айтаса, анга сукъланып къарамагъан жокъ алайда.

- Къабартыдан келген атны алыргъа ким базаынады? Ким кѳп ахча береди аны багъасына?

Жокъду сѳз айтхан адам.

- Сыйлы бийибиз бу Къабартыдан келген ётгюр жаш ким болгъанын билирге сюеди.

Ол уллу Къабартыда Шалушка элден патчах аскерни офицери Берд Шарданов эди. Аны эшитгенлей, Кузо къууанч сагъатлы болады. Да ойнагъанмы этесе, аны сюйген жашы Пшемахо ол элденди. Алайда Кузо ангыламагъан иш бар эди. Шалушкада Берд Шардановча бай адамла бар эселе, сора Пшемахо Кешоков жарлы некди? Къалай-алай болса да, Кузо Пшемахону сюйгенин кишиден жашырмайды.

Кузону эки къарындашы окъугъандыла медиреседе Пшемахо бла бирге. Ала къабартылы жашны юйлерине терк-терк чакъырып болгъандыла. Ала ол юйде Къурандан назмуланы ким иги биледи, араб тилде ким иги сѳлешеди, ким ариу сѳлешеди? дегенча соруула бла байламлы эришиуле къурап тургъандыла. Пшемахо кѳп кере хорлагъанды къарындашланы. Кузо къууанып болгъанды ол затха. Ким биледи, Пшемахо Кузону кѳрюр ючюн окъуна жюрюй болур эди алагъа терк-терк.

Андан сора Пшемахо бир къауум айдан Кузону къарындашларына барып, керохун столгъа салып, былай айтханды:

- Сизни эгечигиз башха отоудады, мени керохум былайда. Кузоуну манга берсегиз, таматагъыз керох къоллу боллукъду.

Ала къарындашланы эслеринде болмагъан сѳзле эдиле. Кузо да терен сагъышха кетеди. Къарындашла эгечлерин къолгъа аладыла, эссиз иш этмезин айтадыла, чамланып.

Кузону эгечлери билип болгъандыла ол Пшемахогъа кѳз къаратып тургъанын. Алай гураладан сора не ийнеги, не ёгюзю болмагъан кишини жашына барырына уа ийнанмагъандыла. Аллай жаш ючюн мындан Къабартыгъа къалай барыр деп болгъандыла.

Сора Кузо эгечлерине айтады:

- Биз алты эгеч болабыз. Бизден бирибиз ёлгенликге жер башы тюбюнеми айланырыкъды? Мени ёлгеннге санап къоюгъуз. Барлыкъма Къабартыгъа.

Къарындашла сагъышлыдыла. «Бюгюн биз аны тыйгъанлыкъгъа, тамбла къачып кетсе, къалай боллукъду? Сора барыбыз да бедишлик болурбуз». Къалынны юсюнден сѳз да айтылмагъанды. Пшемахо битеу байлыгъын – керохун столгъа салгъанды. Аны анасыны гураларындан сора жугъу да жокъду.

- Ахыр оноуну Кузону анасы этерге керекди. Ол, эринден эртте айы-

рылып, ёксюз сабийлени кеси ёсдюргенди. Жигитлигине жан жетмеген тиширыу. Жаз башында сабан сюргенди, жай айлада тирлик жыйып, ындырда будай ургъанды, аулда менме деген чалгъычыла бла теппе-тенг чалгъы чалгъанды, гебен этгенди, тиш къалагъанды, агъачха барып, отун этгенди. Ол айтады сабийлерине:

- Къанатлы учаргъа юйреннгенлей, учуп чыгъады уясындан. Ала кеслерине къайда уя ишлириклерин киши да билмейди. Аллахха туура ишди, сабийлерими отдан, ёртенден сакълагъанма, ач-жаланнгач этмегенме, учаргъа юйретгенме. Сюйген жеригизде излегиз къонуш. Чагъыр кёп сакъланса – татыуун тас этеди, къыз тышына кезиуюнде чыкъмаса, сыфатын тас этеди. Алай бутагъы, чапырагъы болмагъан терекни сайлагъанынг а жарсыулу ишди.

***

Кузо Пшемахогъа эрге барып, Адыгейден Шалушкагъа жол тартады. Ол юйюне келе-келе тургъанды. Биринчи кере органчы къарындашы Исмаил ауушханда баргъанды. Ол бушуу да билмей тургъанлай болгъанды: элни эфендиси ёледи. Ары жумуш бла барып тургъан врач элге тели ауруу жайылгъанын тохташдырады. Мында жашагъан бусурманла ол зат элни тюп этеригине ийнанмайдыла. Исмаилны ёлген эфендини орунуна саладыла. Ол медиресени бошагъанын айтханма. Кёп да бармай Исмаил да тели аурудан ёледи. «Аллах алай буюргъан болур эди», – деп къойгъандыла эллиле Исмаил ёлгенде да. Исмаилны артында кичи къарындашы Ражан тюшеди. Ол ауруу аны да ашырады артха къайтмаз жолгъа.

Кёп заманнга дери бу юйден жилиу-сыйыт къурумай турду. Сау эл окъуна терен бушууда эди. Ананы жюрегине бир кесек сабырлыкъ берген зат, аны жашлары дин ахлусу адамлагъа саналгъанларыды.

Бу къыйынлыгъын кётюрген Кузону тамата къарындашы бла эгечлери эдиле. Аналарына кёл этдирирге кюрешген да ала. Кешоковланы тукъум болмагъанча уллу намыс бергенди келинлерине. Кузоча келин жокъду Къабартыда деп болгъандыла. Ол заманда Кешоковланы тукъумдан онгнга жетип юйюр жашагъанды. Кузо кеси да тиширыулары къатларында махтаныргъа сюйгенди: «Манга къалыннга Кешоковлары нартюх угъай, аскер сауут бергендиле», – деп болгъанды.

Ол атамы асырагъан кюнлеринде аны къатында кесине къабыр орун сайлап къойгъанды. Анам бир-бирде къабырлагъа барып болгъанды мени «жерими» башкала иелемей тура болурламы деген акъылда. Тургъанын кёргенден сора, бир къауум акъсакъалны юйге чакъырып, сыйлап, жюрек ыразылыгъын айтып болгъанды эки жыйырма жылны ичинде аны юч аршин жерин сакълагъанлары ючюн.

Несин айтаса, анам ол затха уллу магъана бергенди. Кузо кесини ахыр кюнюню юсюнден сабыр, бир тюрюк сёзюн, сыфатын тюрлендирмей айтып болгъанды. Ол аны бир тау ауузундан экинчисине кёчгеннге санагъанды.

Кузо кызын кутхарыр мурат бла бургомистге туберден алгъа Пшемахону кьабырына барып, жаулугъун аны кьатында кьоюп кетгенди. Аны магъанасы: «Кёп турмай тубеширикбиз, сакъла мени». Ёлюмге хазырланнганы анга кюч-кьарыу бергенди.

Эки жаш бла беш кьыз ёсдюргенди анам. Кёп сабийли ана кьадарында аны саугъаларгъа тебирегенлеринде, ол былай айтханды: «Сабийлерини кьууанчын кёргенден уллу саугъа керек туююлдю анагъа». - Алай майдал берирге деген оноуларына уа – угъай демегенди.

Мен, поэзиягъа, жыргъа сабийлей кёз ачхан адам, бу затны юсюнде муратыма жеталгъан эсем, бек алгъа анама борчлума. Халкъ чыгъармачылыккыны тенгизинде жууундургъанды ол мени.

Сууукълукъ жылылыкъгъа тюз багъа бичерге юйретеди

Жашауну юсюнден сагъыш этген заманында тау сууну ортасында сунаса кесинги – анга ишленген кёпюрню бир бёкем чигинжиси. Суу толкъуну сени бирде онг жанына, бирде сол жанына силдейди, сен ол толкъунланы кёмюклери солуунгу тыя, имбашларында эки деменгили затны: озгъан заманны бла келлик заманны кётюргенлей тураса.

Кёзлеринги кьаты кьысып тургъанлай окьуна бир кьабыргъасы кьынгыр юйчюгюбюзню ачыкъ кёрюп турама.

Аны тегереги чалыдан ишленип, тышы балчыкъ бла сыйдам сюртюлюкдю. Башы уа саман бла жабылып. Юйню тегерегине суу жагъадан жыйылгъан ташла кьаланыпдыла. Аны хыйсабы: кьаты жел урса, юйню кьабыргъаларын учурмаз ючюн.

Юйюбюзде юч отоу барды. Бири жатхан жерибиз, экинчиси аш юй, ючюнчюсю кьонакъла отоуу. Юйню тубю балчыкъ бла сыйдамланыпды. Терезечиклери асыры алашадан, олтуруп тургъаныбызлай кьарайбыз аладан тышына.

Россейде болгъан ишлени юслеринден элде хапар бир да кьурумай эди, - жангъдан-жангысын эшитирге боллукъ эди кюн сайын. «Минги тау тенгизге баргъан суугъа жашау да, жол да береди, Петроград а – жангы жашауну башланыуна». Ма халкъда жюрюген сёзле.

Революцияны юсюнден шалушкачыланы ангълаулары бек аз эди. «Дикий дивизиядан» бир солдат айтхан хапар бюгюн да эсимдеди мени. Ол патчахны тахтадан кьалай тюшюргенлерини хапарын айта эди. Аны айтханларына кёре, иш былай болгъанды.

Тёзюмо тауусулгъан халкъ кьутуруп, бир да кьалмай тышына чыгъады. Патчахны тахтасын кьуршалайдыла кётюрюлгенле. «Биз санга баш иерге соймейбиз, тахтангы башхалагъа бош эт, игилик бла кет алайдан! Эндиге дери биз сени ауанангдан кьоркьуп жашагъанбыз, энди уа сен кьоркь бизни ауанабыздан!»

Патчахха кьоркьуу киреди: «Битеу халкъ сиз айтханчамы айтады?» - деп сорады ол жыйылгъанлагъа.

«Россейни битеу миллетлери биз айтханча айтадыла!» - деген кычы-

рыкъланы кёк кюкюреген сунар эдинг.

«Да сиз айтханнга боюн салама, алай бир тилеригим: аскер оркестр кесини бир кючлю макъамын сокъсун...»

Чакъырадыла оркестрни, ол патчахны тилегин толтурады...

Тейри, Россейде къайгъыланы юсюнден мени атамдан тюз хапарлы адам болмаз эди элде. Пшемахо «Терек» газетни алып келди бир жол ауулгъа. Ол Владикавказда чыгъып болгъанды. «Адыга макъ» деген биринчи къабарты газетни ёмюрю уа бек къысха болгъан эди. Атамы антлы шуёху, кенгешчиси да Баляцо Браев эди – бизни кьоншубуз, ахлубуз. Бир жол атам Баляцогъа айтхан сёзлери эсимде кългъандыла:

«Большевикле бизге тиерик туююлдуле. Къазакъладан кьоркьургъа керекбиз». Атам айтханладан мен ангылагъан жокъ эди. Алай, орамгъа чыгъып, тенглериме: «Къазакъладан кьоркьургъа керекбиз! Къазакъладан кьоркьургъа керекбиз!» - деп, аямай кычырдым. Ол кезиуде бир атлы, къайдан чыкъды эсе да, мени кьуууп, ызымдан жетип, чыбыкъладан эшилген четен бла эки-юч кере жетдирди.

Ол «къзагъ» а – мени ата къарындашым. «Къазакъ», юйге келип, мени атама былай айтды: «Жангы тонунгу манга бер, угъаймыды – сени ким болгъанынги адамларыма билдирликме».

Къабартылылада хабзенш – законсуз иш деген сёз бек эрттеден кюрюйдю. Ол кьулланы сатхан, алгъан заманлада жаратылгъан оюмду. Аланы – кьулланы, кеси башларына окъуна оноу этерге эркинликлери болмагъанды. Энди уа большевикле жанлы болгъанлагъа «хабзеншле» деп тохтагъандыла, аланы кёрюп болмагъанларын ангылатып.

Атам къарындашы анга къазакъланы кьозутуругъуна арталлыда ийнанмагъан эди. Алай ол ойнамагъанын мычымай ангылатхан эди. «Къазакъ», ёрге тагъылып тургъан тонну (аны атамы атасы саугъагъа берген эди) бери алып, эшик таба атлады. Анам аны аллын тьяды. Ол – анам, тонну къаты тутуп тохтады. «Къазакъ» аны артха къаты тюртдю. Ол заманда атам аны аягъы бла урду.

- Бар, къарындашынги угъай, мени юсюмден тил эт! – деп кычырды да Кузо, жана тургъан кесеуню кьолуна алып, юсюне чапды. «Къазакъ», тонну да бир жанына быргъап, тышына къачып чыкъды.

Тамата къарындашым «къазакъгъа» къалай бла аманлыкъ этгенин билмей, аны юй башына ёрлеп, ожагъына салам буштукъ этди, тютюню ёрге чыкъмасын деп. Атам а тынгысызды. Къарындашы тонну кьолгъа этгинчи тынчаймазлыгъын ангылагъанды. Ол, элде ат урлагъандан сора иши болмагъан адам бар эди да, барып, аны была кенгеширге таукел болду. Барды, сёлешди: «Бусагъатда Аллахдан болушлукъ тилеп айланама кече, кюн да. Андан сора сенсе ышаннганым».

Махтаньргъа суюмеген, байлыкъны ызындан сюрмеген – аны алаша юйчоюгу, жангыз аты, иери, миллет адетге, тёреге уа сакъ адам. Ол, Пшемахоноу кёзюне къарап, былай айтады: «Пшемахо, сени душманынг – мени да душманым!» Ол сёзлени кертиликлерин теренден ангылатыр ючюн, быллай нарт оюмну юлгюге келтиреди: «Аман къарындашдан эсе иги кьоншу онглуду».

Атам бир къауум заманын жашыртын аны юйюнде турууну тюзге

санады. «Къзакъны» шуёхлары аны билип, барадыла ол юйге – Пшемахону излеп.

– «Бу жолдан сора босагъамдан атласагъыз, юйюгюзге сау къайтырыкъ туйюлсюз!» Ол кёлю бла чамланганды, – бет этерик туйюл эди бирине да.

Андан сора ата къарындашым къзакълы шуёхларындан болушлукъ излейди. Тукъумну бетин жоярыкъ ишни кёзю бла кёрген эсе, кенгирек кетиунно тюзге санайды атам – кетеди бугъуп тургъан жеринден. Юйге келип, жашырылып тургъан ушкогун къолгъа этеди. Пшемахону ол кезиуде къзакъладан къачып, тауда, агъачда айланган эллилеринден хапары бар эди. Болсада абирекле муну мычымай къолгъа этедиле. Ол адамланы билеклеринде къзыл быстырла. Атам ишни болушунлай айтады алагъа. Ол аланы большевикле сунганды. Билмегенди душманланы къолларына тюшюп къалгъанын. Пшемахону илишаннга салыргъа элтип тебирегенлей, анам тонну чыгъарып, юслерине атады. «Алыгъыз муну, сабийлени ёксюз этмегиз, ёлтюрмегиз аталарын», – деп тилейди.

Бандитле, тонну да, атамы ушкогун да къолгъа этип, чыгъып кетдиле юйден. Атам ол кече окъуна киши тапмаз жерге букъду.

Итден туугъанла юйюрюбюзге тынчлыкъ бермейдиле, – келип, болгъаныбызны къозгъап, тинтип айланадыла. Ол кезиуледе, аш-азыгъыбыз тауусулуп, бек жунчудукъ. Къошун табакъчыгъыбызны къолуна алып, юйден юйге кирип, туз тилеп айланган кюнлерим болгъандыла. Ашагъаныбыз къара чай бла нартох гыржын.

Эгешчигим, ашдан ёлюп, юйюрюбюзге эсден кетмезлик къыйынлыкъ сынатды. Анам мени къоншуларыбызгъа жиберди да, алагъа бушууубузну билдиририми айтды. Сора, акъсакъалла келип, пакъыр эгешчигими асырарларын тиле деди. Бизге дуагъа келлик, эгешчигими асырырыкъ акъсакъалладан бирлерине тюбеп къалдым орамда. Анга айтдым анамы тилегин. Ол манга алай чамланды, ауазы бюгюн да къулагъыма эшитилгенлей турады:

– Большевиклени сабийлерине элни къабырларында жер жокъду! Боллукъ да туйюлдю!

Алай кёпле бушууубузгъа бушуу этдиле. Акъсакъалла тюш бола жыйылдыла бизни арбазгъа. Ала эгешчигими миллет адетибиз бла асырап къайтдыла.

***

Къзылла къайтдыла элге. Сёзсюз, биз атабызны тёзюмсюз сакълайбыз. Бир заманда аны да, эки нёгерин да арба бла келтиредиле. Алагъа тели ауруу жугъуп, къайдагъыларын да билмей жата эдиле. Аланы чардакъгъа ёрлетип, анда жатдырадыла. Рашидге бла манга уа къаты айтдыла кишиге билдирмегиз деп.

Чардакъгъа жаланда анам ёрлеп турду, саусузлагъа къарап. Ол бирде манга: «Суучукъ келтир» – неда: «Чап, ол устаны, бу устаны чакъырып кел», – деп буюрады. Мен а, атама тюберге асыры термилгенден, жашаусузма. Артыгъыракъда кёзлеринден жиямукъла бара, ыннамы айтхан хапарын

эшитгенимден сора. «Пшемахо сант этгенлей турады, андан умутуму юзгенме,» – дей эди анам. Ол къайгъыланы юсюнден тамата къарындашым бла хапарлашама. Алай жүрекге сабырлыкъ берлик мадар эталмайбыз.

Бир заманда кюн батхан жанындан келдиле акъла, эсде болмай тургъанлай. Ушкок, топ тауушла жашаусуз этгендиле. Келген бандитле Бичераховну аскерлери эдиле. Большевикле Нальчикни кьолгъа этип эдиле ол заманда. Нальчик бла бизни элни арасы жууукъчукъду. Мен кьоншуладан тузчукъ тилеп келе тургъанымлай, ушкок, топ тауушланы орталарына тюшюп кьалдым. Атла урлаучуну – ол атамы къазакъладан букъдургъан адамны, таш юйюне ташайдым. Ары менден сора да кёпле жыйылдыла. Тиширыула кёллеринден дин патыуала окъуйдула, уллу Аллахдан кыйыныкыздан кери эт деп тилейдиле. Бизни, сабийлени, ожакыны кьатына барыргъа кьоймайдыла, окъ, топ атылгъан ожакъ бла юйге тюшер деп кьоркьуп. Юйню иеси жокъ эди анда. Ушкок, топ тауушла шош болгъандан сора, юйге келдим. Ары дери мен билмеген бир зат: алыкъа хазна аякъ юслерине болмагъан саусузланы большевикле биргелерине алып кетгендиле: атамы бла аланы нёгерлерини юслеринден айтама. Акъла орамлада бек эркин айланадыла. Аллары – Нальчикгеди.

Бизни юйорюбюзге энгта да уллу кыйынылыкъ сынаргъа тюшдю. Акъла жанлы болуп сюелгенледен къайсы бири да юйюбюзге кирип, бир кишиден да кьоркьмагъанлай, суйген загларын сормагъанлай алып кетерге боллукъ эдиле. Алай айтханлыгъыма, бизни юйюбюзде кьутургъан бугъаны мюйюззоне илинир зат кьалмагъанды. Мал угъай, тауукъларыбыз окъуна жокъду.

Эл тюбюнде айланама, ким не берсе да, аны кьолгъа этип. Къыш эртте келип, халкыны бек жунчутду. Мен а жалан аякъма. Эл ичинде жүрюп угъай, чабып айланама – учуп. Аякъ табанларым отча чагъадыла.

Бир жол киши танымагъан атлы келди элге. Ол илишаннга салыргъа чыгъарылгъанлай къачхан большевикни излейди деген хапар жүрюйдю жамауатда уа. Артда билдик ол къачхан Бетал Калмыковну кьаршы жууугъу болгъанын. Эсеменле муну ортагъа алып, Нальчик суудан узакъ болмай бир терен чучхурну кьатына элтип, илишаннга салыргъа хазырланганлай, жаш, ол бийик жерден секирип, думп болуп кетгенди. Чабып жеталмагъандыла аны ызындан. Ингирикде бир кьауум атлы бизни юйге келдиле, тёрт-бешиси терезебиз болгъан жерде тохтадыла, экеулен а юйге кирдиле. Аладан бирлери, эки кьолунда эки кероху, анамы юсюне сюелип:

– Сени эринг, итден туугъан ит большевик, къайда бугъуп тургъанын айт, – деп кычырды.

Анам жунчумады:

– Бек сейирди сизни ишигиз, кьабарты бийле намысларын быллай бир эниште тюшюрлюкдюле деп эсимде жокъ эди, – душманларын уруш баргъан жерде излемей, кьагъанакъ сабийлени бешик быстырларында излейдиле ала. Бир-бирде уа эшилген гетенде эски быстырланы ичинде. Ма санга!

Офицер, анамдан аллай жууапны сакъламагъан адам, ол керти окъуна бийледен болгъанын айтады. Бешик быстырланы кьозгъап айланмазлыгын, большевиклени уа жер тюбюнде болсала да табарыгын ангълатды.

Да тейри, акъла элде къолгъа алып зат болуп, бир да къалмай тонадыла. Ат атына уа жукъ къоймадыла. Къабартылыла уа атсыз жашау эталлыкъ туйнол эдиле. Къолу, аягъы болмагъан адамгъа ушап къалады аллай къабартылы.

Къайгъы этмегиз, сууукълукъ жылылыкъны магъанасын ангъларгъа болушады, - анабыз бизге кёл этдире эди.

***

1920 жылда март айда Къабартыда Совет власть толусунлай тохташды. Атабыз да юйге къайтды. Мен сау кюнню аны арыкъдан ёле тургъан атын бакъгъандан бошамайма.

Бизге жетген жерге къарындашым бла мен къарайбыз. Атабызны ол зат бла кюреширге онгу жокъ эди, – элни ревкомуну председателине къайда аллай заман. Манга туура алты жыл да болмай эди готон тагъылгъан атха минип, тамата къарындашыма билеклик этип тургъан заманымда. Андан сора да бахчада ханс артыргъа, агъачха барып, отун келтирирге да жарайма.

Ат юсюнде кесими жюрютюуюме уа тенглериими барысы да сейир этиучю эдиле. Ат бла таза да керти шуёхла болдукъ. Анга «аскерчи ат» деп айтхандыла. Мен а аны бла, чаришледе хорлап, халкъны тамашагъа къалдырыгъы сие эдим.

***

Шалушкачылану туугъанлы да жер тарлыгъы жарсытханды. Совет власть а: «Жерлени – эллилеге», – деп, кёзюбюзню дунягъа ачды. Шардановланы жерлерин жерсиз адамлагъа юлешдиле. Жерни мардасындан артыкъ алгъанла уа ол артыкъларын артха къайтардыла.

Кертиди, алгъыннгы къулла, къарауашла жер къоллу болгъанлыкъгъа, ийнеклери, башха маллары жокъ, жер сюрюрге готон, ёгюз жокъ. Жерни сюргенликге, урлукъну уа къайдан аллыкъса? Адамла сабанлагъа жугарла, чагала бла чыкъгъандыла. Болсада кюз артында уа хазна тирлик алмадыла. Къышхыда не кюн келликди алагъа?

Атам, терк-терк тышына барып, юйюрюне мирзеу, башха керекли затла мажарып, бизни жарсыусуз этерге кюрешгенди. Эсимдеди, аны отоуунда – къонакъла отоунда, темир ундурукъ болуучу эди. Сора тапчан пол, эки шинтик. Къабыргъада ат жер, аны къатында жамычы, ушкок тагъылып. Ундурукъну юсюнде жюнден согъулгъан жабыу; ол затла акъырын-акъырын жокъ болдула юйден – мирзеуге алышындырып тургъандыла аланы. Атам юйге тенглерин жыйып келсе, анам, не да этип, аланы сыйларгъа кюрешгенди. Къышхыда ала бизде кёп мыгъымагъандыла – алагъа деп хазырланган отоуда от этилмегенди – сууукъ эди, болмагъанча. Атам эрттенликде жамычыгъа чулгъаныш неда пальтосун кийип, бизни отоугъа келиучюсюн да унутмагъанма. Ол, от жагъагъа олтуруп, отну къозгъап, мыдыхны кесине жууукъгъа тартып, жылынып, эс табып тургъанды. Анам

бир-бирде: «Юйюрюме не ашатырыкъма?» – деп, ауазын барыбызгъа да эшитдирип сёлешиучю эди. Атын сатарын да терк-терк эсертип турду атама. Ол а атындан чыртда айырылыргъа суймей эди. Эрттен, ингир атны суугъа элтген а – мени борчум. Къалай къуанч, къалай зауукъ эди ол – атха минип, тенглерим, бирси эллиле да кёре тургъанлай, суу жагъагъа бармакъ-лыкъ.

***

Мен ол къыш жашаумда биринчи кере уллу бушуу сынадым.

Атамы Карней деп бир къаршы жууугъу бизге терк-терк келип турду. Жаш адам. Аны кёргеним сайын, асыры къууаннгандан, башым кёкге жетгенча болуп турдум. Карней, нек эсе да, мени гепсоркъа этерге айтыучу эди. Кесини уа мени бла ойнагъандан суйгени жокъ. Бир залим гертме терегибиз барды, элде аны кёгетинден алгъа бир кишини кёгети жетмегенди. Карней, мени ёрге кётюрюп, инбашына миндирип, кертмелени кесиме юзме къоюучу эди. Аллаи сагъатда анда болгъан къууанчны чеги жокъ.

– Мен сени гепсоркъа этерикме, – деп, аллай чакъда бютюнда терк къайтарып айтычусун унутмагъанма.

Карней аскерде къуллукъ этген адамла бла бирге сакълыкъны къоруулагъан къауумгъа къошулду. Бандитле бир кере Терек сууну юсю бла ишленген темир жол кёпюрге чабыууллукъ этедиле. Къаты сермешде Карнейни ёлтюредиле. Аны жоюлгъанын жууукълары жаланда ючюнчю кюн эшитедиле.

Аны ёлюгюн Шалушкагъа келтиредиле. Кешоковланы тукъум бек терен бушуу этеди ол къыйынлыкъгъа. Эр кишилени къарты, жашы да бизни юйге жыйылдыла. Эсимдеди аланы жарлылыкъны, ачлыкъны юслеринден айтхан хапарлары. Ачлыкъ, кертиси бла да борбайдан бек къаты алыпды.

Атам бла анам бир нартюхчюк мажарыр акъылда Къобан таба атланып кетедиле. Не жашырыу, анам тамата къарындашыны болушуруна ишексизди. Урлукъ къоллу этерик жаланда олду.

Бизни элде аскер бёлом орналып тохтады. Хар юйюрге бирер-экишер красноармеецни аманатха бергендиле. Бизни юйюбюзде тамата адам болмагъаны себепли, жаланда бир солдат турлугъун ангылатдыла. Ол ёсюмлю, кёк кёзлю, асыл, ишлерге суйген жаш эди. Къолундан келмеген жумуш а жокъ. Къарындашым да, мен да анга билеклик этерге кюрешибиз. Алай ол хар ишни – оюуну да къолуна алып, бизни да ач этмезге кюрешеди.

Оруслу инсан болуп, мен биринчи танышхан адам эди ол. Фёдорду къонагъыбызны аты. Орус тилни биринчи эшитгенден болур эди, аны сёлешени бек сейир кёрюнюп турду. Къарындашым бла мен алгъа анга : «Руська господин», – деп турдукъ, къоншу тиширыуубуз да алай айта эди аладагъы орус солдатха.

Мен къоншубузда тохташханла кимле болурла деп, алагъа чабып бардым да, анда эшитдим ол сёзлени. Къоншу тиширыуубуз къонагъына тюш азыгъын хант къангагъа тюз олсагъатчыкъда салгъан эди. Бир аякъ

боза, туйден этилген баста, бир кесек бишлакчыкъ – ала эдиле солдатны тюш азыгы. Жыл саны келген оруслу ары дери кѳреген азыгына иги кесекни къарап турду. Неден башларын билмей. Къонагыны не бла эсе да жанына тийген сунуп, тиширыу бютюнда амалсызгъа къалды. «Асыры аз азыкь салгъан болурмамы?» – деди ол кеси акылында. Тиширыу, орус, къабарты тилни да къатышдырып, бир затла айтыргъа кюрешди. Тейри, аны сѳлешгенине мен окъуна кюлдюм.

Федор «русъка господин» дегенибизни жаратмады: «Дядя», – дегиз, ол тамамды». Ол сѳз а къабарты тилге да келишеди: «Дада» – «ата». Мен алай айтхан заманымда ол жарыкъ да, хычыуун да ышарып, кѳлюмю кѳтюргенлей турду дайым. Фѳдор, агъач олтанлары бла чабырлагъа ушагъан аякъ кийимле тигип кийдирди. Аны хапары элге жайылды. Бир бѳлек замандан ол башха юйге, бизни юйден кѳпге онглу жерге кѳчер умут этди. Баямын билалмайбыз, таматасымы унамады анга ол ишни этерге, огъесе кесими сокъуранды, кетмеди бизден.

Рашид бла мен Фѳдорну уста да, иги да ишлегенине къарап, сукъланып тургъанбыз кюн сайын. «Кѳз кѳредиди – кѳл къатлайды аны», – дейдиле къабартылыла.

Ол, чардакъда эртгеден атылып тургъан бузоу терини тюшюрюп, аны туурап, тюгюн ариулады. Андан сора, агъачха барып, узун, тѳгерек терекле кесип келтирди. Къабукъларын ариулап, алагъа кийдиреди бузоу терини. Шинжили терекден чойчокле ишледи. Терини тартгырып, аны къыйырларына агъач чойчокле уруп бегитди. Биз а анга кѳз къакъмай къарайбыз, юйренирге кюрешебиз андан хар затха. Ол, бузоу терини ийлеп, жумушутып, атама, анама да аякъ кийимле тикди. Ол тикген аякъ кийимлени туйге, нартюхге, бишлакыгъа алышындырып башладыкъ.

Красноармеецле шуѳхлары Федорну терк-терк жокълаучу болдула. Аладан кими чуругъуну табаны къопханыны жарсыуун эте эди, ким ат иерин жамаргъа кереклисин ангълата эди. Ол а аланы тилеклерин мычымай толтургъанды, баш кѳтюрмей ишлегенди.

***

Атам да, анам да къайтдыла Аллахха шукур. Ала Федоргъа асыры ыразы болуп не бла кѳлюн алыргъа билмей турдула кюн сайын да. Тирлик жокъну орунунда эди да, эллиле малларын союп, алай бла баш кечиндирирге кюрешедиле. Ол себепден элде тери кѳп эди. Тейри, ачлыкъны жаланнгачлыкъны жолларын кесер заман келгенине ишексиздиле атам-анам. Фѳдор териден аякъ кийимле тигеди, анабыз а аланы армакыгъа жыйып, Рашидни къолуна тутдуруп, элде айланып, юс кийимлеге алышырын излейди. Юйде жашау кѳзге кѳрюне игиден иги болуп башлайды. Ана жүрек да бир кесек алгъа учунады.

Бир кюнню ичинде адыргы байлыгыбыз, ахшы умутларыбыз да оюлдула, – полкню башха жерге кѳчюрдюле. Анам Федорну ашыра чыгып, жилимукъларын тюкюрюгю бла къатыш жута:

– Бек сау бол, жашым! Жашау жолунг жарыкъ болсун...

Андан жюз жарымы заман озуп, ол полкнун командири Сергей Николаевич Голубев болганын билдим. Ол артда белгили совет жазычуладан бири эди.

***

Фёдор, бизни жангы усталыкыгъа юйретип, кёзюбюзню дуниягъа ачды. Атам да, къарындашым да баш кётюрмей ишлеп, териден аякъ кийимле тигедиле. Аланы багъаларын тохташдырып кюрешмейбиз, башханы къой, эки жумуртха берген окъуна аякъ кийим къоллу бола эди. Аланы дин ахлусу адамла бек сурай эдиле. Эфендини, хажини айтханы да бир – алай аякъ кийим бла межгитде айланыргъа ахырзаман тапды, – тынчды. Бирде биз тикген затлагъа багъаны ала тохташдыргъандыла.

Оразада хар байрым кюн сайын эр кишиле межгитге жыйылып, намаз этген адетди бусурманлагъа. Тиширыула уа, эфендини Къуран окъугъанына тынгылап, зауукъ этгендиле.

Бир жол жангы жете келген жашчыкъла, мени къарындашым да ала бла, намаз эте тургъанла ёрге сюелип, сора энишге чётюп, мангълайларын намазлыкыгъа тирегинчи, межгитни бир къыйырындан экинчи къыйырына сырты бла сюркелип ким бараллыкды – дедиле. Жашчыкъланы бирлери – ары, бирлери – бери тартыргъа болдула, бир акъылгъа келалмай. Алай этерге гюняхды дегенле да бар, намаз этгенле турсала, къулакъларыбызны къан жугъу этерле дегенле да бар, къоркъгъанларын жашырмай.

Рашид, дёрденин кётюрюп, бир кесек ачыуланнганын да ангылата :

Алай къачарма, алай да, ала мени жетгинчи, кёз туурадан думп болуп кетерме, тейри, – деди.

Не ары-бери деселе да, намаз эте тургъанлагъа чырмау болгъан уллу гунях иш этеригин ангыламагъан а жокъ жашлада. Аладан къайсы эсе да Насридинни жашаундан бир шартны юлгюге келтирди. Ол намаз эте тургъанлай, аны юйюне гудучу ташаяды. Насридин аны кёрюп турады, алай намаздан бёлюнмейди. Гудучу бичагъын чыгъарып, Насридинни къатынын къоркъутуп, ол да ауузундан сёзюн чыгъармазча этеди. Гудучу кёзю къарагъан зат болуп, жукъ къоймай, думп болады. Насридин намазын тынгылы этгенден сора былай айтханды: «Къуранда гудучулагъа къажау жукъ жазылмагъаны къалай аманды».

Ол хапар да кюч-къарыу, таукеллик да береди бир-бир жашлагъа. Рашид жигитлигин кёргозтюрге барысындан да алгъа таукел болду.

– Мен сиз айтхан ёчде тохтаргъа хазырма! – дед ол.

Жашла барысы да межгит таба тебиредиле. Аны ичи адамдан топталу эди. Босагъада, ол жанында, бу жанында да аякъ кийим сыйынып болмайды. Бизникеле тикген чарыкъладан да кёрюнедиле алайда. Эфенди кесини сёзюн айтады, аны айтханларын намазгъа келгенле бир аууздан къайтарадыла, ауазларын иги кётюрюп. Ала къолларын къулакъ артларына элтедиле, бирде энишге бошлайдыла, бирде кёкюрөк къангаларын жокълайдыла къоллары бла.

Рашид тауушсуз ташайды межгитге. Аякъ кийимлени юслери бла ары

ётюп, сора, аркъасындан тышоуп, алгъа сюркелип тебиреди. Намаздагъы-ланы къайсы эсе да аны эслеп, Къуранны излемине келишмеген ишни этип, – намазын къоюп, Рашидни жагъасындан тутуп, эшикте атады.

Къалай болду эсе да, Рашид кесин уллу жигитлик этгеннге санады. Жаланда аны бир къоркъгъаны: атабызны чамланыуундан не айтып къутул-лукъду? Эфенди Рашидни былхымсыз ишин атабызгъа айтмай къоярыкъ туююлду. Не этсин да сора? Эки-юч кюнню бугъуп турса уа къалай болур – атабыз ачыуун бир кесек сел этгинчи?

Ол, мени бла кенгешип, бир ауукъ заманны чардакъда бугъаргъа таукел болду. Анабызгъа уа былай айтды: «Ана, ораза тутмай мадарым жокъду». Мени ангылауумда, алыкъа анга ол затны этерге эртте эди, – сабийди Рашид. Ашыбыз жокъну орунундады да, тутсун ораза.

Рашид чындыкъ тагъылып тышду чардакъдан. Алай бла атамы тыр-манындан къутулду, ораза тутаргъа айтып, анамы бек ыразы этди. Алай Рашидни хатасындан бизникиле тикген чарыкъланы алыргъа суюгенле аздан-аз бола барадыла. Межгитни, динни хыликкя этгеннге санай эдиле къарындашымы ишин.

***

1921 жылны жаз башы. Табийгъат ариу ийисден, къанатлыла жырындан байды. Аны къой булула, окъуна эрип, дуниядан думп болуп кетгеннге ушайды кёк. Бу жз башында жырла бир заманда болмагъанча кёп эшитиле эдиле. Халкъда ниет байлыкъ, ахшы муратлагъа жан атыу иги да ёсгенди. Мен хайт деп жетген киши болгъанымдан сора ангылагъанма, радио, газет болмагъан дунияда ол жырла тутхан уллу да, терен да магъананы.

Шалушкачыла адамлагъа, жашау болумлагъа багъаны жырланы юсю бла багъа бичип болгъандыла кёбюсюнде. Келин келген, къыз чыкъгъан тойлагъа, башха къууанчлагъа жаш адамланы чакъырып, жангъдан жангы жырланы айтдырып, алагъа уллу кёл салып тынгылагъандыла. Адетде болуучусуча, аллай кезиуде жырла къачан кимни, не затны юсюнден этилгенлери ачыкълашына эди халкъгъа. Къызыл партизан Бетал Калмыковну юсюнден этилген жыр да айтылыучу эди аллай жерледе. Биз, сабийле, таматаладан эшитген жырларыбызны къайтарып-къайтарып жырлаучук, магъанасына чыртда эс бурмай. Мен, жетижыллыкъ жашчыкъ, къайдан биллик эдим уллу жашау тырлениулени заманында этилген жырланы магъаналары?!

Бир жол бийни (анга оруслула «конокрад» дегендиле) къатыны бизге келип, анам бла ушакъ этгенине шагъат болдум. Ол, жашаулу тиширыу кесини тукъуму, байлыгъы бла махтанганда чеги болмай келе-келген бийге мудах хапарла айта эди. «Патчахны тахтадан тышюрдюле, патчахсыз халкъ сюрюучюсюз сюрюуге ушайды», – дей эди ол. Сёзсюз, тиширыу жашауда бола тургъан тырлениуледен хапары жокъ эди. Тууар, аш урлагъанладан сора иши болмагъан эри анга не хапар айтырыкъ эди дуниялыкъдан! Бийче кесини оюмун къайтаргъанлай турду анам бла ушагъында: «Кимге сабанлада туююлорге, кимге ат белинде айланыргъа Аллах бек эртте заманда

бюургъанды. Россейни халкъы патчах ючюн бир бирлерини башларын тайдырадыла къаты кюрешледе. Халкъ кёпдю, патчахны бёркю жалан бирди. Алай эсе уа, алыкъа кёп адамны башы таярыкъды. Къабартыланы уа не ючюн тыхырдап кюрешгенлерин ангыламайма, алагъа патчахны алтын бёркю бир заманда да жетерик туююлдю».

– Патчахны бёркю кишини да элтмез алгъа, Бетел Калмыков а Къабартыны алгъа – хорламгъа элтирикди, – дей эди анам а.

Къабартыда Бетал Калмыковну бла Назир Къатхановну танымагъан неда атларын эшитмеген адам жокъ эди ол заманлада. Ала Шимал Кавказда Совет властыны тохташдырыр ючюн кюреше, битеу халкъны тизген адамла эдиле, – партизан къауумну къурап, хар инсаннга ишни болушун ангылатып, алай бла жетгендиле ахшы муратларына. Ала бирге болмагъандыла – кюрешни башха-башха жерледе бардыргъандыла. Назир Къатханов артда революция аскерлени командующиси болуп келеди ата журтуна. Бетал Калмыков а, Гюржю табадан келип, къабарты отрядха башчылыкъ этеди, ол Н.Ф. Гикалону аскеринден айырылып къуралгъан аскер бёлум эди. Алай бла жангы партизан къауумла Нальчикге жыйышып тохтайдыла.

Беталны юсюнден бир сейирлик хапарла да жюриуп башладыла ол заманлада. «Бетал Калмыков, жигитлени да жигитлерине саналады. Алай болмай а не суна эдигиз, ол Къаражан деген айтхылыкъ батыр тиширыуну ёшюнюн ичгенди».

Бу хапарны бир керти жери: Бетал туууп, беш-алта ай озгъанлай, анасы къыйын ауруйду. Ол заманда Къаражан, къоншу тиширулары, сабийге – Беталгъа кесини сютюн ичирип тургъанды.

Къаражан деменгили тиширыу болгъанды – он пудха жетген ауурлугъу. Тиширыула андан бек къоркъуп болгъандыла. Жаланда мазаллылыгы ючюн угъай, аны тили къамадан эсе жютю болгъанды, чамланган адамын борбайдан чёкдюрген. Ол Беталны бек суйгенди, тюз да ёз жашын суйгенча. Аны ётгюр да, къарыулу да, оюмлу да адам болурун кюсегенди.

«Барысындан да кимни аты онглу болургъа керекди-барысындан да?» – деп болгъанды Къаражан. Ол соруууна кеси жууап бергенди: «Беталны аты». «Кимни аскер саууту жазмай тиерикди илишаннга?» «Беталны аскер саууту!» «Къызла мени Беталымы кёргенлеринлей, башларын энишге ийип, кёзлерин а кирпиклери жабып сюелирге керекдиле»...

Къаражан жанындан суйген Беталына ол сабий заманында Нартланы жигитликлерини юслеринден терк-терк хапар, жомакъ айтып болгъанды. «Сен да алача жигит, ётгюр болургъа тийишлисе», – деп болгъанды Караян Беталгъа.

Кертиси бла да, Бетал жигитлиги, батырлыгы бла тенгчиклерине бир заманда озурмагъанды. Ауазы уа къалай сейирлик эди. Аны ауазына, селешип башласа, уллу, гитче да эс бургъан. Тутхан ишин да тынгылы этгинчи тынчаймагъанды. Адамла аны ызындан баргъандыла, айтхан сёзюне ийнадыла.

Не айтаса, Къаражан Бетал бла ёхтемленгенди. Къызылла элге келгенлей, халкъны алына бек алгъа чыгып селешгенди Къаражан, Беталны адамлары келгенлерине къууанып. Хар жолдан айтханы уа бир кибик сёзле: «Бетал мени ма бу ёшюнюмю сютюн ичгенди». Аллаи заманда, ойнап,

блалай айтып кычыргъанла да болуучу эдиле: «Сен ёшон салгъан жашчыкь бир да ач болмагъанды»...

Акь къзаакъла келселе уа, халкъны арасы бла кесин алгъа атып: «Беталгъа мен салмагъанма ёшон, анга бёрю ичиргенди сютюн», – деп кычырып болгъанды. Къзаакъла аны жаз тилин англамагъандыла. Элликле уа бек тюз англагъандыла Къаражанны сёзюню магъанасын. Бёрю сютюн ичген адам кючлю, ётюр, бир затдан кюрккъа билмеген жан болуп ёсгенди халкъ туура-сында.

Бетал Калмыковну анасына, къарындашларына, эгечлерине акъла уллу кыйынлыкь сынатхандыла. Юйлерин кюйдоредиле, Беталны анасын кыппа-кымыжжа этип, тегерегинден алып, ушокк бурунларын кыбыргъаларына тиреп, тепсе деп кысхандыла. Сора аны къарындашын Хажини, кюлун-аягъын байлап, халкъ къарап тургъанлай, боюнун кесгендиле. Ызы бла уа Беталны анасын, сабийлери бла бирге элтип, тюрмеге атхандыла. Аланы алгъа тешиндирип, къар юсюнде сюрюп баргъанларына таш-агъач окъуна жилий болур эди.

... Беталны юсюнден мени анам бла бийче кёп хапар айтып, даулашханлай турдула. Артда ангълагъаныбыз бийче, не да этип, кюншуда Кошпроково элге кьутулургъа мадар излеп айланганын. Минерге аты, арбасы жокь. Сора анам да, ол да, бизни атыбызны арбагъа жекдиле да, экиси да мени арба башчыны жерине олтуртдула. Жол узуну бийче кырларын бир да кьалдырмай кырлагъанлай бардым. Ол санда революциягъа, инсан урушха аталгъан кырланы да.

***

Барыбыз да жай айланы келирлерин ашыгъып сакълайбыз. Алай ала кьууандырмазлыкъларын ангълайбыз – тирликли жыл тнойюлдо. Гитче Къабартыда бир къайгылы хапарла да жюрюйдоле тохтамай. Анда бир элни адамлары ашдан кырылгъандыла деп. Хапцейде уа ёлгенлени асыраргъа адам окъуна табылмагъанды.

Ол кюнледе Баляцо – Къаншауда жашагъан акъсакъл, келди кьонакыгъа. Аны ариу ышаргъаны, тап келишген мыйыкъларына да къарап тура эдик, кёз алмай. Бу не сейир ишди? Хар ким жан къайгылы, ачлыкьны хорларгъа мадар излеген сагъатда Баляцо не затха кьууанады? Атам аны ол тюрлю кылыкъларына эртте койренгенди.

– Тейри, Баляцо, итинг тюлкю тутхан болур дейме, – деди атам.

– Аны да тюз ангълагъанса, алай сен бери бир къарачы, – деп, бир тап бюкленип тургъан газетни чыгъарды тонну терен жан хуржунундан. Ол «Красная Кабарда» газет эди. Атам газетни ары-бери буруп, анда жазылгъан затла бла шагъырей бола тургъунчу, хапарны кыздырырдан болду; газет аны кюлуна кылай тюшгенине кьууаннганы жюрегине сыйынмай.

Ол блалай болгъанды: кьолдан уста, кёп затха фахмусу жетген Баляцо чыбыкьчыкыладан гетенле эшиу жаны бла кишиге оздурмагъанды ёмюрюнде. Эшилгенлери да тынгылы, ариулыкъларыны уа несин айтаса. Элде тынгылы эшилген керселе: «Тейри, бу уа Баляцону кюл ызыды», – деп болгъандыла. Акъсакъл кюншубуз, бир кьауум гетенни да эшек арбагъа жюклеп, Нальчик

базаргъа барады. Бир гетенин мычымай сагады, къалгъанларын сурагъан а жокъду алыкъын. Базар чачлыыр заман жете баргъаны сайын, Баляцону тынгысызлыкъ бекден-бек къолгъа алады. Ол къадар затны артха къайтаргъан а хычыуунмуду?

Аллай кезиучокде биреулен келеди Баляцону къатына. Ала хапарлашадыла, ким къайдан болгъанларын да айтадыла. Ол адам, Баляцону Шалушкадан болгъанын билгенден сора:

– Бу газетде жазылгъан сизни юсюгюзден тройюлмюдю? – деп сорады, газетни кенгирек жайып. Анда Шалушканы юсюнден жазылгъан статьяны окъуйду. Газетде Шалушкада сход болгъаныны, анда Баляцо Браев да сёлешгенини юсюнден хапарлай эди.

Акъсакъл ол затха олсагъат ыйнанып къалмады. Газетни окъугъан жаш айтханын къабарты тилге кечюрюп ангылатхандан сора, Баляцону къуаннганыны чеги жокъ эди. Сходда Баляцо Шарданов Исмаил, къарындашла Адыгенуовла бандитлеге къошулуп, халкъгъа сынатхан зарауатлыкъны юсюнден айтхан эди. Газетде уа аны бир сёзюн бурмай жазып турадыла. Ол адамла – алгъыннгы бандитле, сходха халкъгъа кечгинлик тилерге келгенлерини юсюнден да айтыла эди. Табылдыла анда ала жанлы болуп сёлешгенле да. Баляцо уа:

– Халкъгъа ачлыкъ, жалангачлыкъ, башха къыйынлыкъла да быллайланы хаталарындан бола келедиле, – деп, къычырып, чамланып сёлешеди, – абирекле мурдарлыкъ ишлери, урлап, тонап халкъгъа берген къыйынлыкълары ючюн законну аллында жууап берсинле.

Ол затланы барысы да жазылып эдиле газетде. Баляцо аны жарагъандан четен берип алгъанды. Газетни уа багъасы юсюнде жазылып – эки минг сом.

– Бетал Калмыков бу газетни окъугъан болурму? – деп сорду Баляцо атамдан, – бек тынгылы жууап алып, къууанып, мыйыкъларын эки-юч кере сылады артха. Кошероково элде ол агъач къалауур а?

– Аны газет окъурча билими жокъду, – деди атам.

Газетде сейрлик хапарла кеп эдиле. Атам бир затха да эс бурмай окъуйду аны, Баляцону тынгысызлыкъына окъуна. Акъсакълны сходда сёлешгени Къабартыгъа, Малкъаргъа да белгиле болгъанды. Аны юсюнден ушакъ этерге сюеди. Ол а газетден айырылмайды..

Сход, Баляцо айтхан оюмну тюзге санап, бандитлени законнга берирге оноу этгенди. Алай ала кечеден-тангнга думп болгъандыла, элден агъачны теренине къачхандыла. Бандитле Баляцо алагъа этген аманлыкъны хазна кечсинле.

Атам газетте правительство халкъгъа белген ачха, башха ырысхы къалай юлешингенини юсюнден хапарлагъан жазыугъа эс бурду. Ачыкъ бек къысхан жерлеге бир айны ичине 800 минг пуд продукта жиберилгенин бизге да ангылатды.

***

Сёзсюз, атам кишиден аз билмей эди Совет правительство халкъгъа къоллундан келген игиликни артха салмай этеригин.

Ара Кавказгъа Россейден урлукъ, къумач, жашауда керекли дагъыда кеп затла жибергенди. Алай кереклисин жибергенлерин акъылгъа алыргъа тийишлибиз.

Къалын туман тау ауузланы къаты къолгъа этип, агъачны, сууланы, жаяу жолчукъланы, эллени да кѣзге кѣрюнмез чекге жетдирип, адамланы аа ахшы умутларын умутсуз этип тургъаннга ушай эди халкъгъа жетген ачлыкъ. Партия ол затланы толусунлай эсге алып чыгъаргъанды быллыи чыгъарыуну: «Ачлыкъ бек кюйсюз контрреволюционерди! Коммунистле, халкъны къолгъа алгъан ачлыкыгъа къажау арымай-талмай кюреширге!» Кѣп башхала бла бирге атабыз халкъгъа болушур акъылда Терек таба кетди.

Агъачлада бугъуп айланнган бандитле бютюнда уллу къыйынлыкыла сына-тып башладыла. Ала поездлеге чабып, аланы тонайдыла, элде да къолгъа алып зат къыймайдыла, мурдарлыкъ ишлерин тохтатмайдыла. Бандитлеге къажау кюреше, Бетал Калмыков кеси да къатышады. Тюзю, аны къолундан хазна бандит къутулмай эди. Не тюрлю аскер сауутну да аныча уста атхан адам аз эди.

Терек табадан къайтхандан сора, атам, юйде кѣп турмай, ишлерге сабанлагъа кетди. Сѣзсюз, ушкок да биргесинеди. Арбада атамы къатына олтуруп бара, бандитле бизге чабарыкълары кѣзюме кѣрюннгенлей турады. Аллай сагъышларымда атам, атны жюгенин мени къолума тутдуруп, ушкогун арбада биченни тюбюнден чыгъарып, жерлеп, бандитлени бек таматарын марап тохтады. Тартады ушкогуну сампалын. Бандит кѣкге секирип, жерге бауурундан къапланды. Экинчи бандитге да келди ол кюн. Мен а атланы алай чапдырып барама, учхан къуш жеталлыкъ туююл эди бизни. Бандитле уа, атамы атхан огуу жазмагъанын ангылап, къачып, агъач ичине ташайдыла.

Ол сагъышларым тюшном сундум. Атам бла мен сабанлагъа ненча кере баргъан эсек да, бандитлеге бир да тюбемегенбиз. Сѣзсюз, атам теренден ангылап болгъанды алагъа тюбемеклик алай хычыуун иш болмазлыкынын. Мен а бир да ишексиз эдим не кючлю бандит да мени атама баз болалмазлыкынына. Ол манга бир затны эсертгенлей тура эди хар заманда.

– Эки жанынга да терк-терк къарагъанлай бар. Кѣрсенг, мычымай манга билдир.

Бизни сабанны тюз ортасында бир тебеде къаракѣкен терекле ѳсюпдюле. Мен ол тебеден тынгысызлыкъ башын басхан адам бугъуп тургъанын эслейме. Агъач таба терк-терк къарайды ол. Башында кенг къанатлы къалпагы. Бахчалада ханс артыла тургъан заманды.

Бир-бирде сабанлагъа мен къарындашым бла барып тургъанма. Бир жол эртенликде эртте тебирейбиз жолубузгъа. Къолумда къошун бла бир сютюбюз, машокда кѣк соханла. Башха ашарыгъыбыз жокъду, – сохан бла айран. Онг болуп, Аллах буюрса, жер наныкъла да жыярыкъбыз.

Кѣпюрге жете баргъаныбызлай, бир къауум атлыны эледик. Арбала, жаяу адамла, ала базаргъа жыйылгъан сунар эдинг. Къыйын эди ала бирге не ючюн тебе болгъанларын ангылагъан. Атлыладан бирлери бизни таба ашыгъышлы келгенин кѣрдюк. Къатыбызгъа жетгенлей:

– Къошунда не затыгъыз барды? – деп сорду.

– Мен ауузумдан сѣз чыгъаргъынчы, ол къошунну къолуна этди да, ичиндегин ичип бошап, къошунну бир жанына сызды. Машокга къарап, андан да сохан чыгъарып ашады.

– Барыгъыз энди, къайры бара эсегиз да, – деп чамланнган хал алып сѣлешди.

Ол ачдан ѳле айланнган бандит болгъанын ангыладыкъ.

Къарындашым бла мен, ол бир-бирде манга къол жетдиргенликге, бек татлы жашагъанбыз. Алай: «Эки ауузлу къаманы жютю бичакъларыдыла къарындашла, аладан агъачда айланган айыу окъуна къоркъады».

Тамата къарындашым, кесин аскер сауутланы устасы, мени уа къагъытчы боллугъуму тыюнде кёргенча хапар айтыгучу эди. Кертиси бла, Рашид гитчеликден хар затха да къолун ушатып, аны-муну ишлеп, атамы, анамы къууандырып турду. Атам аны шахаргъа оруслу темирчиге жиберди. Ол сау къышны анда туруп, кёп затха юйренип къайтды. Атам тыз жол юсюнде анга гюрбежичик ишледи, башын да бичен бла жабып. Сау кюнню ичинде андан чёгюч таууш эшитилгенлей туруп эди.

Адамла гюрбежиге жюриюп, кёп тырлю затларын, ол санда аскер сауутларын жангыртдыра эдиле. Къарындашым жангыртхан сауут – ушкокну, неда керохну – атдырып, сынап тебиресе, асыры къууаннгандан башым кёкге жетгенча бола эдим. Аллай кезиуде Рашид ушкокну, керохну быргъысын кенг толаннга неда агъачла таба айландыра эди. Биз Рашидни окълары къалайгъа жетген болурла деген акъылда ары тебиресек, ушкокну, керохну да биргебизге элтгенбиз. Аллай заманлада сюрюучю жашчыкъла бизге сукъланыучуларын бир да унутмайма. Ала бир къоллары бла атларыны жюгенлеринден тутуп, бир къоллары бла ушкогубузгъа, керохубузгъа тийип, керти загламыдыла, огъесе ётюрюк деген акъылда болгъанларын биз да сормай ангылап.

Бир жол жашчыкъла бизни арбабызны сюрюп кетер акъылгъа келдиле. Ол сагъатда эсде болмагъан затха тыобедик – керох атылгъан таууш барыбызны да шайтанлы болургъа жетишдирди. Ол а Рашидни иши болуп чыгъады. Ол жашчакъланы былхымсыз халларын жаратмай, бел баууна къысылып тургъан керохну бери чыгъарып да кюрешмей, къолу бла узалып, жерленип тургъан керохну сампалына къатылгъанды. Ол атылгъанда, алайда тыютюннге тумаланган жашчыкъланы къачып баргъанларын кёрсенг, сейир этер эдинг. Аланы ат бла къуууп да жетгаллыкъ тыююл эди киши.

Рашид къуруда темирчи болуп къалмай, жангы затланы кеси оюмлап, ишлеп, эллилени сейирге къалдыргъан кезиулери аз болмагъанды. Агъачдан бир аякъ машина (велосипед) ишлеген эди да, анга тамаша этип къарагъандыла эллиле. Тыз ол халда агъачдан кеси аллына жюриюген арбачыкъ (коляска) ишлеп да къууандырады сабийлени. Аланы къалай ишлериклерин санагъан а мен! Жыгъылып ол, бу жерими къаралтмагъан, кёнчегими жыртмагъан кезиулерим да кёп.

Элде сабийлени къабарты тилде окъутхан школ ачылды. Рашид, гюрбежисин жабып, ары жюриюп башлады. Харфлыкъ сатып алып, харфлагъа къадалып юйренеди.

Бир ауукъдан а Нальчикде окъуу шахарчыкъ ачылгъанын, анда кёп илмудан дерсле бардыргъанларын, жашчыкъланы, къызчыкъланы хакъ алмай кийиндиргенлерин, ашатханларын эшитгенибизде уа – сабийле жанлары саулай жаннетде жашарыкъларына ишексиз болдула. Рашид, арсарсыз ары жол кёл алды. Ол заманда мен да ангыладым юйню, малны ауурлукълары боюнума тышериклерин. Кертиди, къууанмадым ол ишге, къарындашыма барлыкъ тыююлсе деб а сюелалмадым.

– Жарсыма, сен школгъа барлыкъса окъургъа, – деп жапсарды атам.

Ол мени Бахсанда къызыл партизанланы сабийлерине деп ачылгъан интернат школгъа жиберир акъылдады. Исполкомну оноуу бла аллай школ хар округда да ачылгъанды.

Харфлыкъны ийиси аулагъан дуня

Атам Нальчикде устазла хазырлагъан къысха болжаллы курслагъа жюриуп, аланы бошап, школда окъуу жыл башланьыр кезиуге юйге къайтды. Биргесине кѣп окъуу кереклке да келтирди: дерс китапла, кѣрүмдюлю пособияла, кѣп къаламла, дефтерле. Анга сау эл тюбеген болур эди, тейри. Ала глобусну ары да, бери да буруп, тамашагъа къалып къарай эдиле. Атам а дуняны кѣтюриуп тургъан жер ала кѣрген тѣгерек затха ушагъанын ангылатады эллилерине. Алай анга киши ийнанмады. Баляцо уа, чам этип, былай айтды:

– Сора мен аны битеу адамлары бла бирге урлап кетерге боллукъма?

– Да сен жерни къалай урларыкъса кесинг аны юсюнде тургъанынглай? – деди атам.

Былайда Баляцону бизни юйюрюню шуѣхуну юсюнден энтта да бир къауум сѣз айтайыкъ.

Ол эл суйген адам эди. Къабартылыла: «Сѣзю бла сау жамауатны кесине къаратхан адам, ол – кеси сау жамауатды», – дейдиле. Баляцо аллай адам болгъанды. Ол болгъан жерде хар затха да жан киргенди, – аны аузундан чыкъгъан чам да, эсли сѣз да мычмай жерлерин тапхандыла.

Ол агъачха отун этерге баргъаныны юсюнден жыр элде кѣп къууанчлада айтылгъанлай туруучу эди. Баляцо отун этерге эркинликсиз баргъанды. Кошеровоково элден агъач къалауур тыяды муну: «Отунларынгы былайгъа къотар, этген хатанг ючюн тозу тѣле», – деп тохтады. Баляцо агъач къалауурну айтханын этерге унамайды. Аны къой, ол адамны къолун, аягъын байлап, арбасында отунла юсюне атып, юйюне алып келгенди. Кошироковчу агъач къалауур Баляцогъа къор-садакъа болады, аны бир кере да жолундан тыймазгъа сѣз береди.

Баляцо къыш да, жай да атлары тургъан орунну – конюшняны эшигин сакълагъанлай ашыргъанды заманын. Кесини эки атын сакълау эди баш борчу. Алай сакълаялмагъанды аланы. Къайдан палах той болуп чыкъды эсе да, аллай жерге чакъырылып, ары кетген эди. Аны билип, абирекле эки атын да урлап кетгендиле.

Энди уа не хадагъа этсин Баляцо?! Ахчачыкъ жыйып, атла алыргъа. Башха тюрлю оноу болур амалы жокъду. Аны хатасындан эки сабий жашын да – мени тенглери, шуѣхларымы жалчыгъа береди. Этме ол къылыкъсыз ишни деп кюрешген эди мени атам. Ала окъуп, билим алыргъа кереклерин ангылатады бек алгъа. Баляцо къулагъына да алмайды ол насыяхатны.

– Жерни алай бла сюрлюк туйюлсе, Пшемахо! – Деди Баляцо. – Сабийле сабан агъачны ызындан барыргъа юйренсинле андан эсе. Бараза ындыргъа жол ызлайды – ары барлыкъ мирзеуге, къалам а – жазыу этилген столгъа.

Ол жерсиз, сабан агъачсыз, чалгысыз, тырнаучсуз жашауну жашаугъа санамагъанды. Танг атхандан тебиреп, ингир къарангысына дери ишден айырылмагъанды Баляцо. Хар нени да кеси къолу бла этгенди – анны атларыны семизликлерине, тазалыкъларына эл сукъланганды аллай адамны атларын урлагъан адамгъа Аллах кечмез.

Манга да ол жыл школгъа барыргъа тюшеди – юй жумушдан къутулмадым. Жай айлада анам мени шахаргъа базаргъа терк-терк жиберичю болду – кёк соханчыкъла сатаргъа. Ингир сайын битеу юйюрюбюз бла бахчада кёк соханчыкъланы жыртып, аланы бирер къысымын энчи этип, баучукъла бла къысып, эрттен бла базаргъа элтирге хазырлап тургъанбыз. Анам харип, бир къаты жукълап тургъанымлай уятычу эди эрттен сайын. Сора: «Хар эки къысымны бешишер капекге сатарыгъынгы унутма», – деп эсгертмей а къоймагъанды. Жетер жериме жетгенлей, жашил соханла сатхан тиширыуланы къатларына сюелип: «Пара петь!» эсе да «Пара пять», – деп къычырыргъы юйренгенме. Айтыр сёзюмю ангыламагъанымы хатасындан манга: «Парапеть» деп атадыла. Этген хайырчыгъымдан манга беш капекге морожено неда акъ ётмекни тёртюднен бирин алып ашаргъа эркин этгендиле юйдегиле, – иги ишиме саугъа.

Къыш айлада ишим а – ийнекни бла эчкилени кютеме. Къоншуларыбыз кюн сайын манга хар ийнекке бир капек берип кютдоре эдиле малларын. Мен къууанып кютюп турдум аланы малларын да, алай киши къара шай да бермеди манга ахырында. Манга жыйырма капек берлик къоншу къатынны айтханы бу:

– Санга берлик ахамы сени кесинге къалыннга жыяма. Кёрюрге сени къалай къууандырсам да къатын алыргъа тебирегенинде.

Къатын алыр заманнга жол узакъ эди, ол сагъатда уа бизде ахчаны къытлыгъын айтып ангылаталлыкъ окъуна туюолме. Анам тикген чепкенни ичине салыргъа къумач аллыкъ эдим, къоншула хакъымы берселе.

Бизни ийнеклени кютерге тёшлеге ёрлесек, сууукъ аязлада сууукъ болмза ючюн, чабышып, бир бирибизни къуууп, терлегинчи ойнаучу эдик. Къар, жауун жаугъан кюнледе уа уллу от этип, тегерегине гюрен олтуруп, ушакъны къыздырыучу эдик.

Атам, Рашидге бек къаты борч салды, манга къара танытырып излеп. Аны хайырындан окъургъа, жазаргъа юйрендим. Ол ишни дагъыда бир къууанчы – мени окъургъа биринчиге угъай – экинчи классха алдыла.

Бир жол шахардан бизге пионерле келдиле къонакыгъа. Барысы да алай ариу кийинипдиле – омакълыкъларына къарап тоймаз эдинг: акъ кёлкери, кёксюлдюм кёнчеклери, къызыл галстуклары. Дауурбасны тауушун узакъдагъылагъа эшитдирип, къакыгъанлай турадыла, жигитлик жырланы да бир аууздан жырлайдыла.

Пионерлени жырларын эшитип, сейирлик къонакъланы юслеринден нёгерлерими хапарларына тынгылап, анам школ башланырны аллында сауугъа алгъан – эндиге дери аяп тургъан кёнчекчигими киерге кёллендим. Манга киши айып этмесин, жангы кёнчегими тартмасын иги да къысып бошагъынчы, чабып чыкъдым орамгъа.

Пионерледен сора экинчи тизгинге школчула тохтадыла. Хазна къалмай барысы да тизгинсизле. Къонакъла да, биз да сау кюнню бирге болдукъ:

жырлап, тепсеп, тюрлю-тюрлю оюнла къурап, суу жагъагъа барып, сууну сууугъуракъ болгъанын да сансыз этип, жууунуп зауукъ этдик. Ингирликде уа важатабыз, барыбызны да бирге жыйып, «Интернациональны» жырлайды. Жырны бек жаратдыкъ, алай орус тилни билмегенибизни хатасындан аны магъанасын англамадыкъ. Сёз ючюн биз «...решительный бой» дерни орунуна: «рашидный бой» деп жырлагъаныбызны чыртда унутмайма. «Интернациональны» къабарты тилге кёчюргенлеринден сора, аны тойлада да жырлаучу эдик таматала, кичиле да.

Къонакъла кетип, хар ким юйюне жыйылгъандан сора бек алгъа этген ишим: кёнчеклерими бухчакъларын тобукъгъа дери кесип, чубурчукъ этдим. Пионерле кийген кёнчекле аллайла эдиле. Анам ол ишни кёрген сагъатында аямай жилиады. Мен а школгъа тюз бу халда жюрюрюкме (чубур кёнчек бла) деп, таукел айтдым анама. Насыпха, атам мени жанлы болду.

Тенглеримден кёпле жюрюйдюле школгъа. Аланы асламысы тюшге дери школда, тюшден сора уа медиреседе окъуйдула. Ол тынч иш туююл эди – алай ата-ана сабийлерине аллай борч салгъандыла, аны толтурмай къояргъа онг жокъ. Сёз ючюн, атам школгъа жюрюп, къабарты тилде жазаргъа окъургъа, орус тилде уа сёлеширге юйренирими излейди бек къаты, анам а Къуран окъургъа керексе, башха окъуу бизге керек туююлду деп сюелди юсюме. «Сен бусурманса, аны бир заманда да унутма», – деп, къаты эсгертеди анам. Элде школ жаланда бир эди, медиресе уа хар межгит сайын.

Ахырында совет школ медиреселени унутдура башлады. Жангы школла ишлеу къолгъа къаты алынады. Бу уллу борчну толтурургъа битеу эл къатышханды. Келин келген, юйге тойгъа баргъан адамла ары саугъа угъай, жаланда ахча элтгендиле. Ол жыйылгъан ахчаны уа школну къурулушуна болушлукъгъа ётдюргендиле. Жангы юйюр къурагъанлагъа айтханлары уа былай болгъанды: «Сизни сабийлеригиз жангы школда биринчи партагъа олтуруп окъурукъдула». Сабийлери болмаса не мадар? Ол заманда уа устаз кимни тийишли кёрсе, аны олтуртсун биринчи партагъа.

Кюнлени биринде Налчыкде Ленинчи окъуу шахарчыкъда билим алыргъа къызланы хазырлай айланганларын билдирдиле жамаутха. Къызыл къырал окъууда билим алмакълыкъ ата-анагъа насыпха саналгъанды. Былайда бир уллу ишни юсюнден айтмай болмайма. Таулула бачамабызны ёлген хапарын эшитген заманында сынаган къыйынлыкъларын не айтып, не жазып анлатыргъа онг жокъду – жаланда кёзюнг бла кёрюрге керексе аллай халны. Эллиле бир да къалмай бара эдиле атаман сходха. Бу затны къурагъан таулула сходха сауут-сабалары бла барыргъа керек болгъанларын ангылатхандыла. Совет властьны душманлары Ленин берген эркинликни, байлыкъны, билимни сыйырыр умут этерикдиле – аланы кереклерин берир ючюннге билек кючден, къара акъылдан сора да, сауут-саба керекди дегендиле.

***

1921 жылны ахыр кезиулеринде атам Советлени Битеу Россей съездини ишине къатышыргъа Москвагъа кетди. Ол артха къайтхан кюн а бизни юйге, арбазгъа жыйылгъан халкъны санап-саны жокъ эди. Атам алагъа съездни, Ленинни юслеринден тохтамай хапар айтханлай турду.

Ол кыйын кюнлени хапары алай терен орналган эди Пшемахо-ну акылына, хар болум ташха жазылып квалганча кёрюнүп турду аны сёзюне тынглаганлагъа. Съездни делегатлары орамда болсун, кьонакь юйде болсун, бир бирни кёзюне къарап сорганлары бу эди: «Ленинин юсюнден не жангы хапар эшитдигиз?»

Къыралны кыйын заманы эсе да ол кезиу, съезд ол сагъатда айырылган председателни – М. М. Калининни башчылыгында ишин бийик даражада бардырган. «Владимир Ильич Ленинде болган кишилиик хар заманда да бизни кёз туурабызда болганды, – дей эди Калинин кесини докладында, – бусагъатда да алайды – кыйын аурууну хорларгъа кьолундан келгенлей турады».

Съезде ол эл мюлкню юсюнден, ишни, иш хакъны, бюджетни юслеринден докладла сюзюлгендиле анда. Делегатла кеслерини, ала болган жерледе жашаган адамланы жарлылыкларыны юслеринден айта эдиле, тохтамай. Бу съездни иши узакъгъа созулганы себепли, экинчи съездни тохташдыралган болжалын созаргъа тюшгенди.

Назир Къатханов бла атам, съездни делегатлары, бачаманы ёлгенин бирси адамладан эсе алгъа эшитгендиле. Назир Къатхановха, инсан урушну жигитине, В.И. Ленинни асыраргъа барганны кьой да, аны ёлюгюн саклаганланы кьауумунда да болургъа тюшгенди.

Атам Назир Къатхановха биринчи тюбеген кезиу юнде анга жаланда жыйырма бла сегиз жыл бола эди. Назир ёсюмлю, ким да эс бурурча чырайлы, келбетли, тизгинли адам болганды. Къашлары къара, кёзлери жютю. Терский Советкомну бек жууаплы буйруклары толтура келген адам эди ол. Кезиулеге совет властью ол жанларында аны жаулары тынгысызлыкны отун ышырып, властью, халкыгъа да тынчлык бермей турган заманларында Назир былай айтханды:

– Манга сауут-саба да, мандат да беригиз, отряд къурап, душманланы дуниядан гунч этгинчи тынчаймазлыгымы билдиреме.

Терский совнарком толусунлай ышанганды Къатхановха. Узакъ бармай ол атлы отряд къурайды. Эки жюзге жетип, кылыч (улуу бичакъ) бла да жалчытады. Ондан кепге ырысхы жетишмеди. Назир душманнга бирем-бирем угъай, барысы да бирден чабыуну дурус кёрдю. Башханы кьой, кьоншу республиканы адамлары да ол оюмну тюзге санагандыла. Сёз ючюн, Осетияда Христианский элни революция комитети Назир жанлы болуп суюлгенди. Атам терк-терк эсгериучю эди кюз арты кюнлени биринде север Осетиядан иги кесек адам Къабартыгъа Докшоков ауулгъа арбала бла келгенлерин – байламлык тохташдырыр муратда. Атла бла угъай, бош эллиле кеслерини харкюнлюк жумушларына хайырланган арбала бла келгенлерини себеби – ала аскер сауутларын ол арбалада букьдуруп келгендиле. Элни таматасы чакъырылмай келген кьонакылагъа бек кьаты эсертгенди, Къатхановну кьолуна тюшселе, юйлерине сау кьайтмазлыклары.

– Не сейирди ол, – дегенди келгенлени таматарлары, – кьабартылыла кеслерини миллет адетлерин бырناق этипми башлагандыла, – кьонакларына ишленген мюйюз толу чагъыр ичирир орунуна, аланы асмакыгъа асаргъа хазырланадыла.

Тууганлы да таулуланы кьонакбайлыкъ жаны бла киши хорла-

магъанды. Элде кимге кѣп къонакъ келе эсе да, аны намысы башхаладан бийикдеди деген оюм жюригенди халкъда. Ол адетни юсюнден бир бирлери бла эришгенле окууна болгъандыла. Кесини къанлы жауу юйюне келип: «Мен сени къонагъынга», – десе, анга тиймегенди къонакъбай.

...Элни таматасы бир кесек жунчугъан да этип, осетинлилеге бусугъатда къонакъ къайгъылы болмагъанларын жаз тил бла ангылатып, ызы бла айтханы бу болду:

– Сиз христианласыз, Назир а шерият ючюн къан тѣгеди. Осетинлиле ийнаныулу хапар айтыргъа керек эдиле, къошхан, къоратхан да этип.

– Да, – дедиле ала, – Къатханов, Терский Совнаркомдан мандат алып, отряд къурап, Шимал Кавказны бусурманларын бир ханны оноууна бирикдирир ючюн кюрешген Узун-Хаджи жанлы болуп сюелир акъылдады. Ол, дин жаны бла билим алгъан, араб оюму адамды.

Была бла бир акъылгъа келалмазлыкъларын ангылагъан осетинлиле артха къайтыуну дурус кѣрдюле. Ала арбаларын жегерге, ары-бери тюрт-мюрт бола айлангынчы, элни таматасы телефон бла Къатхановну штабына сѣлешди. Айтды келгендени кимле болгъанларын. Ала Пятигорскеге хапчук-харекет алыргъа барабыз деп тыхырдагъанлыкъгъа, тюз боюнлу адамла кѣрюнмегенлерин ангылагды ол Къатхановха.

- Биз баргынчы, не да этип, ол адамланы ары-бери жибермегиз, - деди Къатханов. – Назир асыры къыстау келгенден, атыны кѣмоклери тѣгерекге чачыла жетди. Ол бу кюнледе Север Осетияда болумну билирге керек эди, не да этип. Дюгерде къаллай кюч-къарыу болгъанын, саулай Владикавказда халны билирге керек эди бек алгъа. Анда Кадет корпус патчах эм къазакъ аскерлеге кадрла хазырлауну арасы болгъандан а хапары бар эди Назирни.

Осетинлени – христианланы, элге келиулери игиликке болмагъанын ангылагъан халкъ тынгысызды. Элни таматасы да думпду, къайры къачхан эсе да. Алай, бир игилиги, алыкъа къан тѣгюлюу эсленмейди бир жерде да. Аны къой, Назир Къатханов къоншу миллетни келечилерине, осетинлеге жарыкъ, шуѣх халда тубеди. Элни таматасы къайда эсе да мычмай табарларын, тышындан келгенлеге ол адамыча къонакъбайлыкъ этерге кереклисин ангылагды. Бир кесек замандан хант къанганы тѣгерегине олтургъан къонакъла бла къонакъбайла мамыр, бек керекли ушакъны бардырып башладыла. Кѣп болмай Чеченнге барып, ол жерли миллетлени бла акъ къазакъланы къан тѣгюлюуден кери этип келген Назирни айтыр сѣзю бар эди къонакълагъа. Аланы башчылары алаша бойлу, иги да борбайлы, айтыр сѣзюн базыныулу айтхан адам эди.

Акълагъа къажуу кюрешни, халкъ власть ючюн кюрешни да эки жаны бир болуп бардырыргъа деген акъылгъа келишип, тынгылы документ къабыл этдиле. Тиллери, динлери, кѣз къарамлары бир бирге келишмеген миллетле аллай оноуну биринчи кере этген эдиле кеси жашауларында. Ала Къызыл байракъны тѣгерегине жыйылып, къабыл этдиле терен жашау магъанасы болгъан документна.

Ревкомну Север Осетиядан келген келечилерин хатадан кери этер акъылда, ала «саудюгерчиледел» деген хапарны халкъгъа жайып, алай ашырдыла келген жолларына. Къатхановну жигитлери къонакъланы Север Осетияны чегине дери элтип къайтдыла. 1918 жылны къайгъылы кюз

артында осетинлиле бла этилген келишим, сёзсюз, кесини хайырын кёр-гюзтгенди. Осетин-къабарты революция аскерни адам саны аз заманны ичине тёрт мингге жетгенди – хазна къалмай атлы аскердивизия Къатхановну къаты кюрешти бла келген хорламны хайырындан Нальчик шахарда оноу революцияны шерият советини къолуна ётдю.

Халкъ властыны душманлары Терекге жыйыладыла. Анда этедиле советлеге къажай кюрешти оноун. Аллайланы барысы да Бичераховну акт аскерлери бла биргедиле. Алада жыйырма бла беш минг къылыч болгъаны, башха аскер сауутларыны саны да белгиле эди Назир Къатхановну адамларына.

Назир Къатханов кесини аскерини иги кесегин ревкомну къоруулар муратда округну арасы тохташхан жерде къояды, къалган аскер бла Шимал Кавказын Къызыл Аскерини штабы орналган жерге – Пятигорскеге жол тартады. Къонакъ юйде Назирлары Къызыл Аскерни бёломлери бла, бек кёп адамны къатышыуу бла митинг да болады. Аскер бёломлени командирлери, къызыл аскерлени келечилеринден да кёпле селешедиле къонакъ юйню балконундан. Андан сора ала Совет власть ючюн жан-къан аямай сермешедиле.

Юг Россияны чрезвычайный комиссары Серго Орджоникидзени буйругуу бла онбиринчи армияны къауумунда биринчи совет шерият колонна къуралады. Аны командирине Г. И. Мироненко салынады, ол колоннаны миллет полкуну командирине уа – Къатханов. Къатханов «Халкъ власть жанлы болмаган – ол кеси халкъыны душманыды» деген жазуулары эки тилде да жазып, ала хар адамны, хар юйюрню къолуна тюшерин, аны магъанасын окъуй билген окъуй билмегенге англатырын жалчытыр ючюн бек къаты кюрешеди. Сёзсюз, таулу халкъла ол жазуулагъа уллу эс бургандыла, жангы власть ючюн кюрешти къаты бардыргандыла.

Аллай кезиуледен биринде халкъ ючюн кюрешчиле Терекде тохтатып, оноуну къолгъа алып турган ат аскерчилеге чабыуулдукъ этип, аланы ол тийреден къурутууну жолун белгилей турган заманда, полковник Серабряков аскери бла Нальчикге ёшюн уруп, анда ревкомну ууатып, шахарны къолгъа этеди, «милет совет да» къурайды. Къатхановха артка келип, анда ревкомну округун къуаргъа къолундан келмейди. Сёзсюз, аны аскерини борчу бир эди – Терекде революциягъа къажай кюрешгенлени тюп этип, Къызыл Аскерни тылын тазалап, онбиринчи армияны бла онекинчи армияны Терек сууну тебен жанында тохташхан бёломлерин бирикдирип, алайда тохташхан акт гвардиячыланы бла деникинчилени битеу жолларынын кесерге.

Кёп кюнлени ичинде къанлы сермешледен сора ол борч толтурулады. Шерият полк революцияны ышангылы кючю болгъанын ачыкъ кёргозтеди. Орджоникидзеден уллу бюсюреу, махтау да алады. Эки армия бирикгенден сора Къатханов Серабряковну аскерин ууатып, Нальчикни къолгъа этип, ревкомну жангыдан къурайды.

Андан сора Ставрополь фронт къуралады, Къызыл Аскерге болушур муратда жангы отрядла къуралыргъа керек эдиле бек терк. Аланы фронт-ха шерият колоннаны бёломлери бла бирге ашырыу изленгенди. Назир Къатханов аны къарамында къалган артыкъ уллу болмаган отряд бла

Прохладна станцияда акълагъа къжау сермешни къаты бардыргъанды. Алай душманда кюч уллу болгъаны себепли анга артха – Ингушетияны тауларына кетерге тюшеди – анда жангы кюч жыйышдырыр муратда.

***

Терек къачхынчылагъа палахны ызындан палах туудура тюбеди. Къыш сууугъу да жунчутур ючюн къоймады. Къатхановну юйюрюн алып келген арба Терек сууну юсюнде буз бла кючден бла бутдан жетгенлей, буз эки жарылып, арбадагъы адамланы жашауларына уллу къоркъуу тюшдю. Атла бла келе тургъан Назир бла Нашхо, суугъа секирип, батып баргъан адамланы – бек алгъа сабийчиклени – Керимни, Магометни, аланы аналары Суэшни къутхарыуну къолгъа алдыла. Адильгерий акъсакъл, къаллайла-мажарды эсе да, ёгюзлени боюнсдан бошлады ала ёлюмден къутулсунла деген магъанада. Аны жашлары Назир бла Нашхо уа адамланы палахдан къутхарып кюрешедиле.

Ол къыйынлыкълардан сора Назир ёпкелерине сууукъ уруп тюшдю тешкеге. Нашхону да бел арууу тутуп, иги болмай кетгенди дуниядан.

Къатхановну жигитлери Н. Ф. Гикалону Шатойда тохташхан къызыл аскерчилерине къошуладыла. Къатхановну кесин Веренода Узун-Хаджи башчылыкъ этген хан уяны арасына саналгъан жерге тыядыла, шерият оюмлу адам, эмиристлени Узун-Хаджи министирлени совети жанлы болур деген акъылда. Узун-Хаджи Гикалону аскер къауумун эмиристле орналгъан жерде иги да кенге тутханды. Князь Дышнинский, артыкъ сагъыш этмей, быллай айтханды: «Гикалону оюму, алгъа учунуу манга арталлыда ангылашыныусузду. Аны жолубуздан къоратыуну тюзге санайма».

Назир Къатханов, ол затха эркинлиги болмай тургъанлай, Шатойгъа атланады, анда жерлешлерине тюберге керекме деген сылтау бла... Несин айтаса, Н.Ф. Гикало Назирге тюбеген сагъатда сынагъан къууанчыны чеги жокъ эди.

- Сен да, мен да тутхан ниетни тюзлюгю даулашсызды, - дейди Гикало, - Грознаны ишчилерине тюбеп, аланы деникинчилеге къжау сюерге керекбиз.

- Хау, ол затны этерге заман болгъанды, - дейди Назир, - жаланда ашыгъыргъа керекбиз. Аскерлирибизни кийим бла, аш бла жалчытыргъа борчлубуз. Атларыбызны ач этсек, ишибиз болмаз. Аскер сауутубуз да жетишимли туюлдо.

Гикало бла Къатханов кеслеринде болумну сюзе ашырдыла кечелерин. Ала биледиле Къызыл Аскер деникинчилеге къжау кюрешни къаты бардырып башлагъанын. Эмиристле да тынгысыз болуп, акъ къзакъланы контрреволюционерлери бла байламлыкъ тохташдырып, аладан болушлукъ излейдиле.

Быллай болумда къыйынлыкълардан къутулууну мадарларындан бири – Тифлиске адам жиберип, РКП(б)-ны Кавказда край кабинетине хар затны болушунлай ангылатып, андан ахча болушлукъ тилерге. Ары кёк бла учуп бармасанг, тау бла ауаргъа онг жокъ – тау жолланы терен къар басыпды.

Къалай-алай болду эсе да, ары барлыкъ адамланы уа белгили этдиле: Назир Къатханов (делегацияны башчысы), аны къарындашы Башир, сора Кишев бла Кокколев. Андан артыкъ заман озгъандан сора, Гикало делегация барыр жерине сау-эсен жетгенин эшитеди. Ол жиберген адамла андан жюз минг сом ахча алып келгенлери да белгилиди документледе.

***

Таулула къурап жиберген адамланы Гикалогъа тюберге онглары болмайды. Ол муратларына жетер ючюн алагъа дагъыда бир къауум кюн керек эди. Шимал Кавказны тау этеклерин акъ къазакъла бла акъ бандитле къолгъа алып, къызылла жанлы болгъанлагъа аман кюн келтире эдиле, аланы жаланда ёлмюм сакълай эди.

Назир Къатханов Север Осетияны революционерлерини арасына саналгъан элге – Христианскоеге барып, ревкомну жыйылыууна къатышып, Гюржюде кёргенлеринден, билгенинден толу хапар билдиреди. Россейни ара районларында Къызыл Аскер хорламны жолуна тохтап, кюрешни къаты бардыргъаныны юсюнден керти шартланы юлгюге келтирип айтады анда. Ол жыйылыуу Шимал Кавказны революция къауумуну арт болжалгъа салыммазлыкъ борчун белгилейди.

Дюгерияны ревкому, осетин-къабарты отрядны терк къурап, Бекович-Черкасскийни Нальчикге, Пятигорскеге баргъан жолну тыйып тургъан акъ аскерлерине къажау сюеуню тийишли кёреди. Ол оноу эки халкъ бир болуп, жыл мындан алгъа этилген келишимге тийишлиликде. Аны хайырындан Къызыл Аскерни ууатыргъа хазыр болуп тургъан Диникинни аскерини жолун кесерге онг болгъанды. 1919 жылда 16-чы декабрьда деникинчилени Киевден къыстагъандыла. 1920 жылда 10-чу январьда уа Къызыл Аскер Ростовну акъ аскерчиледен эркин этгенди.

Осетияны Ревкому кеси адамларыны келечилерин тау ауузладагъы элlege жиберип, таулагъа къачып тургъанладан жангыдан партизан отрядла къуаргъа кереклисини оноун этеди. Ол уллу кюч эди душманны гунч этер ючюн бардырылгъан кюрешде.

Назир Къатханов, тынгылы адам эм сауут кюч жыйышдырып, 23-чю февральда осетинли аскерле бла бирге Урух черекни жагъасына келип тохтайды эм алайда Бекович-Черкасскийни бандитлерин ууатады. Ол хорлам бла кёлленнген аскерле акъ бандитлени ызларындан тюшюп, хар жерден башларын алып къачарча чекге жетишедиле. Къызыл аскерчиле, саулай да Совет власть жанлыла, къошуладан-къошула, адам саны, саууту да кёпден-кёп бола, жаланда алгъа, жаланда хорламгъа кёлленнгелей барадыла кече, кюн да.

Бекович-Черкасский, къача барып, Кърымгъа жетип тохтагъанында, быллай жазуу этгенди: «Бизни халкъыбызны къанлы жауу Къатханов, Къабартыны бла Тау Осетияны жашаудан чыртда ангылаулары болмагъан адамларын, оруслуланы да алайларын бирге жыйып, шериятны байракъ этип, халкъны алдап, Нальчик таба жол салып, анда Совет властыны орнатханды». Аллай болумда кесини аскерине уа махтау бералмагъанды: «Мен

ол кезиуде башларына бёрк кийген угъай, жаулуку кысхан эр кишилени да кёрдюм...»

1920 жылда 11-чи мартда кьатхановчула Нальчикни кьолгъа этедиле. Халкъ алагъа кьууанчлы халда тюбейди. Назир кеси төрт жыл окьугъан, ызы бла анда устаз болуп ишлеген реальный училищени актовый залында аны тэзюмсюз сакълай эдиле. Той, оюн, берекетли хант кьангада алгъышла бир бирлерин алышындыргъанлай турдула кёп заманны.

Даулашсыз уллуду Кьатхановну кьыйыны халкъны жарыкь жашаугъа чыгарьуда. Алгъын шериятха бойсуннган адам, ревкомну бла аны – шериятны араларында байламлыкь тутхучсуз болгъанын ангылап, большевикле жолу тюз да, ышаннгылы да болгъанын ангылап, аны сайлайды андан ары жашауунда.

Назир Кьатханов мени эсимдеди. Бир жол ол Шалушкагъа келеди, атам а аны юйге чакъырады. Тауукъладан бек семизин, бек уллусун тутаргъа буюрадыла манга. Сора кьургъакь отунла жыярымы, кьоншулагъа барып, сют баш тилерими айтадыла. Кертиди, кьонагъыбыз бизде кёп турмады. Ол анама бай-сыйлы бол айтып, эшикге чыкьгъынчы, атам юйрете келген адетни эсимде тутуп, Назирни атын босагъагъа келтирип, кьонакьдан ыспас-бюсюреу алдым.

***

Москвада бачаманы ёлюгон келтирлик поездни сакълайдыла. Вокзалны кьатында майдан кьара кийген, кеси ёмюрлеринде аллай бушуу сынамагъан адамладан тыкь-тыкьмады. Повелецкий вокзалда аллай бир адамны киши кёрмегенди ары дери. Поезд бек акъыртын келип тохтады. Вокзалны начальниги, инженерле кийиниучю кийимлери бла халкъны аллына чыгъып, алай жилийды, алайда аны сарнагъанын эшитмеген жокь. Паровозгъа кьара байракъчыкьла тагъылыпдыла, – аны суратлап онг жокьду – таш-агъач, темир да жилиу-сыйыт этедиле. Ол поезд битеу дунияны алчы адам улуна келтиргенди бушууну. Назир Кьатханов бла мени атам да ол адамланы арасындадыла. Ёлюк болгъан гулланы бери чыгарьургъа Калинин, Дзержинский, Сталин, Енукидзе ёрлейдиле вагоннга. Адамла кими чыпыннга, кими юй башлагъа, хапчук ташыгъан вогонланы башларына ёрлеп, кёкге аралып кьарайдыла гулла таба, Ленинни кёрюрге жан атып. Кьатханов бла мени атам гуллагъа жууукь барыргъа онг табадыла. Ол затла алагъа съездни делегатлары болгъанларына шагъатлыкь этген кьагъытлары болушады. Бушуулу макъам согъулады. Адамла кёпден-кёп жыйыладыла. Бийикден кьарасанг, тенгиз чайкългъан сунар эдинг орамда.

Ленинни ёлюгю болгъан гулланы Союзланы юйюню колонный залына кийиредиле. Ары кирирге итинмеген жокь – битеу дунияны халкъы алайгъа жыйылгъан сунар эдинг. Москваны вокзалларыны жетиси да тышындан келген адамладан толуду. Тыш кьыралладан келгенле да кёп. Советлени съездини делегатларын жибередиле бек алгъа ёлюк болгъан жерге. Мени атам да ол съездни делегаты болгъанын айтханма. Союзну юйюне кирген жерге Назир Кьатхановну узакьгъа кетмезин эсгертгендиле, тамам онтёрт

сагъатда уа президиумну отоунда табылыргъа керексе дейдиле анга. Делегация Москвадан келгинчиннге дери Къатханов Союзланы юйонде айланады, суйген отоууна киреди.

Узун бойлу аскерчи, юсюнде шинели, башында будёновкасы болгъан киши, сыйлы къараулда тохтарыкъ адамланы бир жерге жыяды. «Алгъа тебирегиз», – деп, ол жаланда эки сёз айтады. Залгъа киргенлей, Къатханов башын бир кере да кётормейди. Ленинни кёргенлей, сарнап жилярыгъын ангылап этеди ол алай. Ол аскерчини ызындан сакъ атлап барады, хар атламын санагъан этгенча... Кёрдю Катханов Ленини, тыялмады жиля-мукъларын.

Ленин бла биринчи тюбешген кюнюн да эсине тюшюрдю Назир Къатханов. Ол алай эртте туююл эди, – жыл бла жарым мындан алгъа. Шимал Кавказны таулу халкъындан делегация Москвагъа келген эди ол заманда. Москвада Север Осетияны ВЦИК-да дайым келечиси болуп Назир Къатханов бла бирге ишлеген М.Д. Ботоев артда былай эсгергенди: «Назир Къатханов Ленин бла бир ненча кере тюбешгенди». Къатхановну жашы – Керим Назирович атасыны Ленин бла тюбешиулеринден бирин тохташдыргъанды: 1922 жылда Лениннге тюбеген делегацияны санында Назир Къатханов да болгъанды.

Артда Назир Ленин бла къалай тюбешгенини, аны сёзюне, ушагъына тынгылагъанларыны юсюнден юйорюне хапар айтып болгъанды. Ол тюбешиуде таулула Ленинни сёзюне къалай уллу эс буруп тынгылагъанларын, бачаманы соруууна уа бек къысха жууап бергенлерин айтып болгъанды Назир.

– Владимир Ильич, битеу таулу халкъны атындан санга жюрек ыразылыгъымы билдиреме, – дегенди Назир Къатханов, ёрге туруп, башын энишге ийип, – сен берген урлукъ сакълагъанды эллилени къыйынлыкъдан. «Ленинни къолу огъурлуду, берекетлиди, аны себепли бизни сабанларыбыз да бай тирлик берликдиле, – дегендиле сабанчыла. – Анга «Ильични тирлиги» – деп атарыкъбыз», – дегендиле.

– Жазлыкъланы барысын да себип бошагъанмысыз? – деп соргъанды В. И. Ленин, Назир сёзюн бошагъынчы.

– Угъай, къалгъандыла бир кесек ырбын, теш жерле. Келир жыл бир къарыш жер къаран къаллыкъ туююлду.

– Ачлыкъ бек жунчутханды халкъны. Сау элле... – деп къошханды делегацияны адамларындан биреу.

Таулула экономиканы, миллет адетлени административ къурулушда мындан ары болумларыны юслеринден, миллет автономияны, тюрлю-тюрлю халкъланы бир бирлери бла байламлыкъларыны юсюнден кёп соруула берип, толу жууап да алгъандыла Ленинден.

***

Залны тюз ортасында къызыл къумач бла тышланган кётюртме ишленипди, аны юсюне салыныпды В.И. Ленинни ёлюгю болгъан гулла, тегереги уа тюрлю-тюрлю ариу гюлле бла жасалып. Назир Къатханов бу жол Ленинни бетине иги да ышанлап къарады. Аны къаны, алгъын-

нгы сыфаты жокъ эди. Битеу дунягъа белгили мангылайы уа кѣп тюрлю сагъышладан толу. Биреулен Къатхановха инбашы бла къатылды. Сыйлы къарауулда Назир Къатхановну орунуна тохтарыкъ адам аны къатында сюеле эди. Къатханов кеси акъылында Ленин бла саламлашып айырылды. Артха кетип, бек уллу отоугъа кирди. Ол адамдан топпа-толу. Назир анда Орджоникидзени да кѣрдю.

Инсан урушну заманында Назир Къатханов Орджоникидзе бла терк-терк тюбешип болгъанды, артда да байламлыкъларын юзмегендиле.

Бир жол Назир Къатханов бек осал, айыплы болумгъа тюшеди. Аны намысы бла ойнагъан бир тиширыугъа бек къатылыкъ этеди. Туталла муну. Айтады анда кесини айыплы иш этгенини юсюнден сокъуранган ауаз бла. Бу айыплы шарт Орджоникидзеге да белгили болады. Сора ол, милициягъа сѣлешип, Назир Къатхановну башына эркин этдиреди. Алай эски осал миллет адетлеге къулланып, кесин айыплы этерге жарамагъанын ангълатады Назирге. Нек эсе да, Назир бир-бирде кеси акъылында Орджоникидзени бла Бетал Калмыковну тенгleshидирге суйгенди. Бетал адамгъа, кеси суймегенлеге, кесинден онглулагъа бир да бет этмегенди, аллайланы дунядан къурутууну жолун излегенди. «Жыйырма бла тѣрт сагъатны ичинде республикадан думп бол, - дегенди бир-бирлеге. Ол заманны ичинде мен айтхан болмаса, санга не кюн келлигин унутма». Калмыков Назир бла шуѣхлукъ, тенглик жюрютюрге кюрешгенди. Алай аны намысы бийикде жюрюгени Калмыковха тынчлыкъ бермегенди. «Назир тура, Республиканы оноуу Калмыковха нек жетерге керек эди?» дегенни айтып, шалушкачыланы кѣп кере даулашханларына шагъат болгъанма.

Кюнлени биринде Н. Къатхановну уллу къуллукъда – ВЦИК-де ишлерин тийишли кѣредиле. Ол Москвагъа барады. Не акъылы, не билими, не ишлей билиую, не адамлыгы бла Назир Къатханов кишиге оздурмагъанды Москвада да. Шимал Кавказны автоном областлары бир бири ызларындан тилейдиле Назирге ол ВСНХ-да аланы дайым келечилери болурун. Назир анда промышленность, къурулуш ишле жаны бла аланы сейирлерин къорууларгъа керек эди, эсе да, алагъа болушургъа, миллет ишчи классны мурдорун салыргъа эм кючлерге.

Назир большевиклени партиясыны члени болмагъанлыкыгъа, аны ниетине, аны ишине жаны-къаны бла къуллукъ этгенди, диннге, Аллаха ийнаныуун къоймагъанды, коммунистге уа ол тийишли иш болмагъанын ангылагъанды. 1924 жылда 25-чи январьда онтѣрт бла онбеш сагъатны ортасында он минутну ичинде Назир Къатхановха Ленинни гулласыны къатында сыйлы къалауур болуп сюелирге тюшгени да бошдан туююл эди – революцияда этген жигитлигине берилген намыс эди.

27-чи январьда, ыйых кюн В. И. Ленинни асырайдыла. Москва заман бла тамам оналты сагъатда Совет Союзну хар жеринде да аскер сауут бла аскер салют бериледи.

- Бюгюн аскер сауут бла дунягъа эшитилген салютну тауушу Ленинни аты ѣмюрден-ахыргъа жашагъанлай турлугъуну шагъатыды, - дегенди Къатханов мени атама ала Къызыл Майдандан къайтып, Совнаркомну биринчи юйюне (бусагъатда «Националь» къонакъ юй) къайтып келе, анда Назирни энчи отоуу бар эди.

Мени эзиллерим: «Пшемахо Москвадан кьайтса, бизге толу хапар айтыр», - деп болгъандыла. Атам ара шахардан плакатла, Ленинни юсюнден китапчыкыла да келтирген эди. Аланы съездни делегатларына хакъсыз бергендиле. Ол бир-бир плакатланы юйде кьабыргъагъа такъды, бир-бирлерин а, ишге элтип, хар кимге кёргюзтноп, Москвадан да хапар айтып тургъанды.

Совет властыны келгенине ыразы болмагъан кьауумла бачама кетген бла хар зат да ызына кьайтырыкъ сунуп, башларын ёрге кётюрюп башладыла. «Тузлу зат ашагъанлагъа суу ичер заман жетди», - дегендиле ала, большевикле дунядан жокъ боллукъларына ийнанып. Эфендилеге да жан киргенди: «Совет школланы орунларына медиреселе ишлерикдиле», - деп, ёхтем селешгендиле.

Алай Совет властыны душманлары муратларына жетмейдиле, партия халкыны Ленин кёргюзтген жол бла элтгенди алгъа.

***

Мен эл школда эки жыл окъуйма. Школгъа эки кыш жюрюгенимден сора билимли адамгъа саналгъанма, - башханы кьой, кьагъытчы (писарь) болуп ишлерге окъуна кьолумдан келликди деген акъылдама. Ол кьулулукъну этген адам а, сёзсюз, бек окъуулугъа саналгъанды. Адам окъуй, жаза биле эсе, анга андан ары окъургъа неге керекди дегенле аз туйюл эдиле элде.

Бир жол мени билимими теренлиги туурагъа чыгъып кьалса боламыды. Ол заманлада кьызлагъа суймеклик кьагъыт жазгъан тёре болуп тохтагъан эди: кьызгъа кеси муратынгы кьагъытха жазып билдирмеклик бек ышангылы сёз болгъанды. Кьызла уа ол кьагъытны биргелерине дууаны жюрютгенча жюрютгендиле, тенглерине кёргюзтноп махтангъандыла.

Ол затны хатасындан быллай бир бедиш ишге тубедим мен. Кьоншу кьызчыгъыбыз суйген жашындан суймеклик кьагъыт алады. Кеси окъуялмайды аны. Мени чакъырады да, терек бахчаны теренине элтип, кьагъытны кьолума тутдуруп, окъуруму тилейди.

Ачама письмону. Ол а орус тилде жазылып. Кьызчыкъ, мен аны кьабарты тилге кёчюрюрюмю кёз кьарамы бла тилеп, тёзюмсюз сакълайды. Мен аны теренден солугъанын окъуна эшитип, кёрюп турама. Ол, баям, мен письмону тауукъ нартох бюртюклени чёплеген теркликде окъурукъ сунган болур эди, андан не хайыр, бедишликди башым. Бек кьыйналып окъудум письмону биринчи сёзюн – «милая», - аны магъанасын а ангыламайма. Анга ушагъан башха сёзю – «мыло» деген сёзю магъанасын а ангылай эдим. Сора айтдым кьызгъа. Ол санга сапынса дейди деп.

Кьызчыкыны кёзчюклери кьарангы этгенлерин сездим, амалсыз болдум. Ол а: «Не зат дейсе?» - деп, амалсыз болуп сорду. Кёзлеринден жиялукъла тёгюлюе.

- Ол сени ариу ийис этген дух сапыннга санагъанлыгъыды, - деп, кьызны жапсарыргъа кюрешдим.

Андан арысында кьызчыкъ менден бир кере да болушлукъ излемеди.

1926 жыл мен Бахсан округну арасында кызыл партизанланы сабийлери окъугъан интернат школгъа бардым. Нальчик округдан биз ючеуленбиз. Экинчи кюн школну завхозу мени кесине чакъыртып айтханы бу болду.

- Школну ийнеклерин кютериксе сен.

Билмеген ишим туююлдо ол. Алай мен бери окъургъа келгенме. Завхоз айтхан жумушну уа юйюмде да эталлыкъма. Болсада таматаны айтханына угъай демедим, къоркъдум жукъ айтыргъа, мен эшите-эшите тургъанма интернатда низамгъа бузукълукъ этген сабийни башына эски къалпакъ кийдиргенлерин. Низамгъа башха жаш бузукълукъ этсе, ол заманда къалпакъны алгъыннгыны башындан алып, анга кийдиредиле. Кыыш, жай болса да - башха туююлдо – ол къалпакъ бирден-бирге ётуп тургъан адет эди. Ким эсе да ол къалпакъны кюйдюрген окъуна этгенди, алай башха – тюз аллай табылгъанды.

Школда дерс чынтты тохташдырылгъан низам бла бардырылмагъанды. Низамны окъуучула комитети сакълагъанды. Общежитияда окъуучулары тизмеси тагъылыпды, хар тукъум атны ызындан бирден алтыгъа дери тарихле жазылыпдыла. Сёз ючюн, биреулен низамгъа бузукълукъ этгенини юсюнден (туююшгенми этди, биреуге намыссыз сёзмю айтды...) Юч пионер тарыкъды эсе, олсагъат комитет жыйылып, аллай адамны тизгинге жыяды – ол тукъумуну ызындан жазылгъан тарихледен бирлерин кетереди. Ол алты тарихни барысы да кетерилген окъуучуну уа школдан кыстайдыла.

Эки классда отуздан артыкъ сабий окъуй эди. Бек гитчечикле, иги да жыл санлары келгенле да бар эдиле. Ол таматала, ингирликде жатар заман жетгенлей, пальтоларын, башха кийимлерин жууургъаннга чёргеп, ундурукъгъа салып, алайда адам жатып тургъан сундуруп, кеслери уа безирерге элге кетип.

Тамата къауумладан кёпле диннге ийнанып, Къуранны къулу-къарауашы болуп жашагъандыла, ораза тутуп. Устазла аллайла бла энчи ангылатыу иш бардыргъандыла, эски – чириген адетледен айырылмасала, школдан айырыллыкъларын ачыкъ айтхандыла. Болгъандыла кыысталгъанла да. Алай артда устазла аллайланы юйлерине барып, сабийлерин артха къайтарырларын тилегендиле.

Дин тутханла бир сейирлик амалгъа тюзелдиле артда. Оразаны кезиюнде тешикли къалашчыкъла алып, аланы тенглерине берип: «Мени гюняхымы кесине алыргъа суйген быланы ашасын», - деп тохтадыла. Тюзюн айтайым, бар эдиле аланы айтханларын этгенле. Биз таматаланы ол халларын устазлагъа билдирерге базынмай жашадыкъ. Ала бизни бла артыкъ къазанлашып кюрешмей эдиле.

Тамата къауум арт парталада олтурадыла. Устазны соруууна жууап берирге тюссе уа, аладан къайсы болса да ёрге тургъан сагъатында олтургъан партасын (партала ууакъ сабийлеге деп ишленген эдиле) киндигине дери кётюрмей къоймай эди.

Школну кесини окъуу-сынау мюлкю: уллу бахчасы, биз анда тахта кёетле – хобуста, помидор ёсдюре эдик, жарагъан терек бахчабыз, юч атыбыз, эки ийнегиз бар эдиле, ол мюлкден алыннган хайыр окъуучулагъа тамамлыкъ этгенди.

Тёртсагъатлыкъ дерсле бошалгъанлай, хар бирибиз керекли затла-

рыбызны (жугар, чага, басха...) алып, бахчагъа тебирей эдик. Школну оркестринде музыка согъаргъа юйреннгенлени ол ишлерин этсинле деген акъылда бахчагъа сюрмей эдиле.

Бир кезиуде школну таматасы кетип, ол оноучусуз турду бёлек заманы. Аны окъуугъа, аш-суугъа иги да хатасы жетгенин сездик барыбыз да. Окъуучула комитети Окрисполкомну председателине – Туту Шуковха, делегация жиберирге оноу этди. Делегацияны ызындан Жуков кеси да келди школгъа. Ол сыйлы къонакъны намысына духовой оркестрибиз жарыкъ музыка сокъду. Туту Шуков, ётгюр, тири адам, алай билими уа жокъ, ол окъуй, жаза билмейди. Документлеге къол салыргъа уа юйреннгенди. Биз анга алай жарыкъ тюбегенибизге асыры къууаннгандан, башы кёкге жетгенча болду. Ол бизни жарсыуларыбызгъа, тилегибизге бек эс буруп тынгылады. Сора ызына кетгенден сора аш-азыгыбызны игилендириуню жалчытды, башха жарсыуларыбызгъа да эс бурду. Кёп турмай школгъа жангы оноучу да жиберди, – Шогенцуков Алий Асхадовични. Ана тилден дерслени да ол бардырып башлады. Литература кружок къурап, аны инсанда кеси элтеди. Школда анга намыс бермеген устаз не сабий жокъду. Ол къайсы бирибиз бла да тюз бир тенги бла ушакъ этгенча ушакъ этеди, оноулашады, айтылган сёзге магъана береди... Алий Асхадович, бизни кесини отоууна чакъырып, жастыкъ тюбюнден къара тышлы, иги да тозурагъан китапны чыгъырып, аны орус тилде окъуп, сора къабарты тилге кёчюрюп, барыбызны да сейирге къалдырып тургъанды. Пушкинни, Лермонтовну назмуларындан бек алгъа андан эшитгенбиз.

Алийни бир ненча китапдан къуралган библиотекасы жастыкъ тюбюнде эди, сыйген заманында бар да, сайла да ал да, окъу. Китап окъугъан адамлагъа ол этген хурметни айтып ангылатхан къыйынды. Окъуучу китап окъуй, аш ашаргъа кечикди эсе, анга тырман этдирмегенди: «Ашыкъдырмагъыз, келир», – деп болгъанды. Столовада шапалагъа уа аллай сабийлени ашларын табыракъ жерге салып къоярларын эсгертенди.

Ана тилни дерслеринде ол, грамматикагъа юлгю керек болса, назмуладан юзюклени класс къангагъа жазаргъа ёч эди. Назму юзюк аны кесини чыгъармасындан болгъанын сормай билгенбиз. Биз алай жарата эдик аллай назму тизгинлени, кёллюбюзден билип, бир бирге айтып тургъанбыз. Жырлап айтхан кезиулерибиз окъуна болгъандыла.

Тёрттизгин назмуланы дерсни кезиуюнде къурап къойгъан адети да бар эди. Хар бирибиз къюсегенбиз бизни юсюбюзден назму жазарын. Болсада аллай намысха ие болур ючюн не этерге керекди адам? Бир сейирлик жигитликми этерге керек болурбуз? Алий Асхадович анга энчи эс бурун сыймеген а жокъ.

Баям, аны жазыулагъа энчи эс бургъаны башха дерслеге тасха тюшюрлюкмю сунду, къойду поэзиягъа энчи эс бургъанын. Алай аны ючюн а назму жазаргъа итинмегенибиз а жокъ.

***

Школда драмкружок къуралды. Мен, олсагъат окъуна барып, кесими ары жаздырдым. Алий Асхадовични «Гаулу тиширыу» деген пьесасын сахнагъа чыгъарыргъа оноулашдыкъ. Ол пьесаны бек алгъа, октябрьни он-

жылыгына атап, Нальчикде кѣргюзтгенлерин эсибизге тюшнордук. Биз анга кѣраргѣ жыйырма бла беш километр узакълыкѣга жаяулай баргѣаныбызны кертилигине ийнанып кѣалыгъыз. Кѣрагѣандан сора юйге танг ата жыйылгѣаныбызны да унутмагѣанма.

Ма энди уа устазыбызны пьесасын биз кесиби кѣргюзтюрюкбюз. Школда кызчыкѣла болмагѣанлары себепли, тиширыуну ролон да жашла ойнарыкъдыла. Алий Асхадович кеси ол неда бу жаш тиширыуну сыфатын кѣалай тюрлю кѣуарарыгын ангылатып кюрешди. Алай киши унамады «тиширыу» болургѣа.

Юйде юйюрюбюз бирге жыйылгѣан сагѣатда мен кѣарт кѣатынны эриклеп, адамларыбызны кюлдюрюп тургѣанма. Кѣоншуда жашагѣан кѣарт тиширыу атама тарыгѣуун айта келсе, кесин бир сейирликле жюрютюючю эди. Мен аны эриклегеними атам сормай ангылап, хай да кюлюп, башхаланы да кюлдюрюп тургѣанды. Артдан артха юйге кѣонакъ келсе, атам Кѣандышны эриклерими тилеучю эди.

Спектакльде мен эфендини кѣайыныны ролон ойнадым. Оюнда саусузгѣа дууа бла, башха хыйлала бла бакѣгѣан адамлагѣа сѣгюм салынады. Элни эфендиси уа сабийлери болмагѣан жаш тиширыулагѣа болушама деп, аланы алдап тургѣанды. Оюнну кезиунде мен, эфенди жазгѣан дууаны сабийи болмагѣан тиширыугѣа узата:

– Аллах санга сабий берликди, – дерге керекме.

Мен ол сѣзлени сабыр, сансыз айталмадым, кюлкю кѣабынып, кѣайдагѣымы унутдум. Ол сагѣатда оюннга кѣраргѣа келгенле да аямай кюлдюле.

Жай солууну кезиунде тау элlege атландыкъ. Школну оркестри бла радиопередвижкасы да биргебизге. Эллени кѣайсы биринде да оюнубузгѣа, тоюбузгѣа кѣраргѣа келгенлени санап-саны жокъ эди. Ала, школчуланы фахмуларына уллу багѣа бичип, узакъгѣа созулгѣан жарыкъ кѣарслары бла кѣууандыра эдиле бизни. Сабийлери бизни интернат школда окѣурун суйген ата, ананы тилегин мычымай толтура эдиле бизни оноучуларыбыз.

Оюннга, тойгѣа келгенле школну класс отоуунда жерге олтуруп кѣарай эдиле. Кѣайсы бир элде да школну межамындан уллу жер жокъду, адамла жыйылырча. «Сахнаны» жабыууну орунуна эки класс кѣанганы (досканы) хайырлана эдик. Бизге кѣраргѣа келгенле, класс отоугѣа сыйынмай, терезеден, эшикден кѣарай эдиле, бир бирге ал бермей. Спектакльге кѣраргѣа келген жашчыкѣла «залгѣа» кирирге онглары болмагѣаныны ачыуун тышындан сахнагѣа киштик неда тауукъ атып, алай бла ала эдиле. Хар оюнубузну бу жыр бла бошагѣанбыз.

*Ма, сиз кѣзюгюз бла кѣрген затла
Элни жашауундан алынгандыла.
Алынган да ол хыйсапдан этилгенди:
Ёмюрле ауурлугѣу жангдан кѣайтмазча.*

Сѣзсюз, хар жерде да оюнубуз жетишимли, бюсюреулю болгѣанлай тургѣанды, алай, тюзюн айтыргѣа керекбиз, бир-бир элдеде бизни

ишибизге чырмау болургъа кюрешгенлеге да тубей-тубей тургъанбыз. «Гитче гапчиле», деп атыбызгъа да алай атап, хыликкя этип, адамланы бизге къозутургъа кюрешгендиле. Алай биз, «гитче гапчиле», комсомолчуладан хар заманда болушлукъ тапханбыз – ала осал ниетли инсанладан сакълагъандыла бизни.

***

Бизге ана тилни бла литератураны кёлюбюз бла сюерибизни жалчытхан Алий Асхадовичге, биз – андан дерс алгъан жашла, ёмюрден-ахыргъа анга борчлу болгъанлай къалгъанбыз. Аны хайырындан ана тилни музыка макъамына тынгыларгъа, аны ангыларгъа, жангы сёзле кьураргъа юйреннгенбиз.

Кесим назмула жазып башлагъанымы къууанчы уа! Мен ол «ишими» кишиге билдирмегге кюрешгенме. «Алийча киши болургъа кюрешеди бу адам», - деп, тенглеримден, шуёхларымдан чам халда хапар айтыргъа кюрешгенле да бар эдиле. Алай Аллах акъылыма салгъан зат не кече, не кюн тынчлыкъ бермей башлагъан эди. Устазыбыз мен жазгъан назмуланы окъуду да, иги кесекге дери къучакълагъанлай турду. Тейри, жюрегими терк тепген таушун окъуна эшитген болур эди ол сагъатда Алий Асхадович. «Биринчи кёгетни къыйматына терекни тереклигине кёре багъа бичиледи», - деди устаз. – «Кёгетни къайдагъысын, терекни къайдагъысын да кёп заман озгъандан сора ангылагъанма».

Бизге Али Асхадович Шогенцуковдан айырылмакълыкъ бек къыйын кёрюндю. Ол биз интернатда окъуубузну бошаргъа бир жыл заман къалгъанда кетген эди Нальчикге («айырылгъан» деген сёзюм аны бла байламлыды). Ата-аналарыбыз къююп кетселе да, тюз аллай бир къыйналлыкъ болур эдик.

Бетал Калмыков, Алий Шогенцуковну фахмулу адам болгъаныны юсюнден хапар эшитип, аны Нальчикге андан чакъыртханды, биз билгеннге кёре. Сора поэтге школдан алгъындан эсе иги да кёп иш хакъ тохташдырып, жаланда да назму жазарын излегенди. Ёмюрюнде адам эшитмеген зат эди ол: назму жазгъаны ючюн жална алгъаны. Былайда ахчадан эсе сёзню магъанасы кючлю болгъанын кёребиз!

Алий Шогенцуковну назмуларын газетде басмаланып кёрсек (къабарты тилде газетден башха басма орган жокъ эди) къууанч сагъатлы болуп, окъуп тургъанбыз.

Ол жыллада Къабарты-Малкъарда окъуугъа кёл салмагъан адам хазна жокъ эди. Жазаргъа, окъургъа юйреннген инсан, ол санда школчула да культурмейц болуп тохтай эдиле. Хар бирибизни боюнубузгъа салынган борч: бек азындан он адамны жазаргъа, окъутургъа юйретирге. Окъуугъа иги эс бурмагъан адамыбыз болса, ингир сайын аллайны юйюне барып, энчи ушакъ, энчи дерс бардырып тургъанбыз. Аз сакъламагъанбыз тиширыу ийнек саууп бошагъынчы, неда юй жумушундан къутулгунчу, эр кишини уа биченден, отундан къайтхынчы. Алай бла, общежитиягъа кече белинде къайтып тургъан заманларыбыз болгъан-

дыла.

Эл советни председатели – культурмейцни окъуучусу, битеу харфлары кёлнуден билгенди, тарихлени уа жюзге дери жазаргъа юйренгенди деп школгъа къагъыт берсе, жаланда ол заманда саналгъанбыз борчубузну толтургъаннга. Экзаменни уа школну устазлары алгъандыла. Эл советни таматаларындан алай кёп адам тамамлаяллыкъ туююл эди ол ишни.

***

1930 жылда совхозда ишлеген халкъыбызгъа чыкыгъан ахчагъа Ростовха бла Москвагъа экскурсиягъа атландыкъ. Кеси кёзюбюз бла кёрдюк ара шахарыбызны, музейледе, парклада болдукъ. Биз анда кесини ишин кёп болмай тохтатхан килисада жашап турдукъ, Москвада кетгинчи, таш бла сырланган юй тюбюнде жатып. Насыпха, ауругъан, бек къыйналгъан болмай къутулгъан эдик ол хадаус жашаудан. Эртгенликде эртте туруп, ашханагъа къауум-къауум болуп барып турдукъ. Ашханагъа кире баргъаныбызлай, эшик юсюнде хар бирибизни къолубузгъа къашыкъ тутдурадыла, артха къайтхан сагъатда уа аланы артха къайтарабыз. Кюннге эки кере жылы азыкъ бередила, ингирикде уа тузланган чабакчыкъла, къатдырылгъан (сухарыла) ётмек туурамла бла чай.

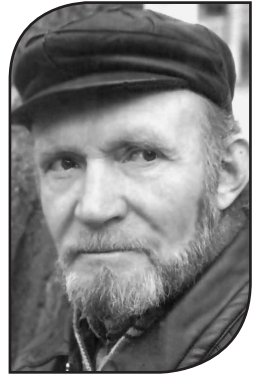
Эл мюлк академияда болдукъ Москвада. Школубузну жангы таматасы Василий Петрович Трусов, бийик агроном билимли адам, бизни агрономла болурубузну бек суйгенди, муратына жетер ючюн кёп кюрешгенди. Анда, академияны алимлери эл мюлкню айныгыуда болдургъан жетишимледен къайтарып-къайтарып айтханы да аны ючюн эди. Академияны сынау участкасында болумгъа, эл мюлк машиналагъа сейирсинип къарагъаныбыз да бир да унутулмайды. Алай Василий Петровични жанына тийгенибизни да ангылай тургъаныбызлай, саулай алып айтхан заманда, эл мюлкню айныгыуда академия тутхан магъанагъа бюсюремедик: сюрюледе нартюх ёсдюрюр ючюн илму неге керекди деген сорууну бергенлей турдукъ кеси кесибизге, устазыбызгъа да. Жай айлада нартюх бахчаны хансдан эки-юч кере арытсанг, бай тирлик къоллу боллугунгу ангыла да къой.

Политехника музейде да кёп зат кёрдюк. Биринчи бешжыллыкъны картасында Бахсан ГЭС-ни юсюнден жазыугъа энчи эс бурдукъ. Бек сейир да этдик. Москваны Бахсан гидростанциясыны къурулушундан хапары болгъанын къайдан биллик эдик биз?

НАЗМУСУНДА ЖЮРЕГИ ТЕПГЕН ПОЭТ

Алий Байзулла (Байзуллаланы Локъманны жашы Алий) Къабарты-Малкъарны бек айырмалы поэтлеринден бири болгъанды. Ол кеси да быйыл 75-жыллыгын байламларыкъ эди март айда. Алай жашагъан дуниясындан бир тюрлю сыйлы, даражалы атха да ие болмагъанлай, чыгъармачылыгына жораланган не школда, не клубда къууанчлы ингир окъуна кърмегенлей айырылгъанды. Байзулла кеси уа, анга уллу эс да, заман да бѐлмегенлей, ъз жюрек кюйлерин тохтаусуз жазгъанлай тургъанды тау, орус тилде да.

Биз а жашауубузну болмагъанча къужурлукъ жорукъда ътдююрге ъчбюз – чыгъармачылыкъ ишге жанлары бла берилген, фахмулу, закий миллет адамларыбызны кърмегенча, билмегенча, ангыламагъанча этмеклик, мен оюм этгеннге кѐре, хар бирибизни къаныбыздады. Ала, агъач атха минип, ъмюрлюкге кетселе уа, ашыкъ-бушукъ не этмейбиз, не къоймайбыз, ауушханланы атларын окъуна унутдурурча, тунчукъдурурча, ъчюлтюрча...

Байзулла улу бла мен Москвада Максим Горькийни атын жюрютген Адабият институтха кире туруп танышама. Ол заманда Алий бу дуниягъа аты айтылгъан окъуу юйню бешинчи курсунда болгъанын да билеме. Бизге, абитуриентлеге, бу институтну жашау, окъуу турмушуну юсюнден биринчи тынгылы хапар айтхан да ол болгъанды.

Узакъ 1971 жылда, Добролюбовну атын жюрютген орамда, Адабият окъуу юйню общежитинде эшитеме биринчи кере Байзулланы назмуларын да. Ол юч-тѐрт чыгъармасын азбар баямлайды. Артыгъыракъда бек биз аны «Машина времѐн» деген назмусун жаратабыз.

*Нас в Сибири сгноить поголовно пытались,
где же звук их громовых имѐн?
Кем мы были, мы теми и остались:
всех задавит Машина Времен!
Будут войны...а там победители злые
будут шкуру сдирать у племѐн:
где же Римы и Орды Батыя?
Всех задавит Машина Времѐн!*

Артда жетген жылла ачыкяладыла да, кертиси бла да, жер жүзюнде ёмюрлюк, ёлюмсюз зат жокьду. Нени да гунч этерикди, жокь этерикди, эзерикди Заманла Машинасы...

Чынтты татлы тенгеча, тюз да кьарындашлага жашай эдиле бир отоуда ол заманда Алий бла фахмулу Кьабартылы назмучу Хасан Тхазеплов. Кьууанч, кьыйын кюнде да ала бир бирге билеклик этгенлей тургьандыла. Ол заманда Хасан кесине бир зат сатып алса, тамата кьалам кьарындашын Алийни да унутмагьанды.

Биринчи, экинчи курсада окьугьанла ёч эдиле Алий Байзуллагьа: «О, Солнцеликий! О, солнцеподобный! О, Величайший!» – дерге. Ол сёзле гурхожанчы жашны жүрегине тюз да балхам жакьгьанча болгьанлары сезиле эди: бу чакьда аны кёзлери, бети жарып, кертиси бла да, ол деменгили нартха ушап кьала.

Мен бюгюнлюкде, заман тапханлай, окьургьа бек ёчме кесими тамата шуёхуму чыгьармаларын. Нечик сейир, нечик суюдюмлю, нечик кьыйматлыдыла Алий Байзулланы тизгинлери. Алада жашауну ёмюрлюк гурушхалыкьлары, бюгюнню кюнюбюзню хаухлугьу да:

*Басдырсала мени жерге,
жиляма сен кьабырлада:
Танг алада ёлген желге
адам ушайды дуняда.*

Кьадар, жазыу, жарсыугьа, анга суюдюмлю кёз бла кьарамагьанды. Ол ёксюз, сарыкай жашчыкны, аяусуз туюе, тохтаусуз сопакьлай кетип, андан закий назмучу этгенди! Байзулла, ёресине жарасы, сарнауу, кюйю, кьычырыгьы эди ёз халкьыны, ёз жерини. Ма ол ышанла болушхандыла анга, бар ёз кьыйынлыкьларына, ёз палахларына, ёз жараларына тёзе, Ата журтуна суюмеклигин, ийнаныуун жырларгьа...

Бюгюн а биз «Минги-Тау» журналны окьуучуларына Байзулланы Локьманны жашы Алийни жулдузлу тизгинлерин саугьа этебиз.

БЕППАЙЛАНЫ Муталип,
назмучу, Кашгарлы Махмуд атлы халкьла
аралы саугьаны лауреаты.

*Зурнук жыйын
кетип бара кёкде*

ЗАМАНЛАНЫ БЕШИКЛЕРИ

Тынчлыкъны Бешиги... Бёлендим да анда,
анамы кьойнунда жукъладым бир кесек.
Уяндым, сарнагъан эдим танг алада,
кычырды да къара кийимли бир мёлек...

Къайгъыны Бешиги... Жукълагъанма анда
кёп кюнню, кьююгъа батылгъанча челек.
Уянып, кьюуаннган эдим мен узакъда,
кычырды да шо акъ кийимли бир мёлек!

Бушууну Бешиги, бёлетесе сени,
заманнга айтдыра алдаулу жырланы:
Жукълаялмайма, кысмайма мен кёзлени –
шо кимге ышаннгын бу сыйлы Дуньяны!

Ёлюмню Бешиги, жукълатырса мени,
кёплени жукълатханча кьабыр тёшледе, -
Жукълатмазса – кюрешме! – сен акъ мёлекни,
шо къара мёлекни жукълатсанг да менде!

ПРОМЕТЕЙ

Деу сынжыр бла кьаты кысылыпма
журтума – Бахсанда таулагъа.

Мен, ёлсем да, ала бла кьаллыкъма,

Прометейча жатып кьаягъа.

Айырмаз аладан файгъамбар да,

Тейрини да кючю айырмаз!

Суулары, кьаясы да – кьадарды,

айырыр кюч бир зат табалмаз!

Дуньяны юсюнде кыйынлыкъмы
не кьюуанчмы мен дайым кёрлюк! –

Къаяда Прометейча кьаллыкъма,

къапланып. Олду, алан, эрлик!

Деу сынжыр бла кьаты кысылыпма

Бахсанны башында таулагъа.

Мен, ёлсем да, ала бла кьаллыкъма,

Гапалауча къарай алагъа!

ТАМЫРЛА

Терендедиле, жер туюбюнде, тамырла –
терегим а жашайды, чагъады кюнде:
тамырла ёмюргеми алай къалырла,
булутну, жулдузну да кёралмай кёкде?

Халкъымы т ереги, сен ёсдюнг таулада, -
азаплы ёлюмню (ийнанама анга)
бир затха тергемез эдим мен дуняда,
бир тамыр болалсам эдим, жаным, санга!

Халкъымы жангыдан чапрагъан тереги,
сагъышым болушсун да санга чыгъаргъа –
бир затны да излемей тохтар жюрегим:
не зат барды жетерча ма ол къадаргъа?!

АДАМЛЫКЪ

Керим Отаровха

«Суулача болурма!» - дедим да,
тёшден энишге къапландым:
тюзле табагъа сюркелдим да,
гыйы ташлагъа абындым.
«Къушлача болурма!» - дедим да,
бийик таулагъа ёрледим:
андан да ары ёрледим да,
айгъа тёппеми жетдирдим.
«Кёллеча болурма!» – дедим да,
дуня сагъышын унутдум:
«Кёлге ушадым!» - деп кюлдюм да,
Кюнню отунда къурудум.
«Кийикча болурма!» - дедим да,
тауда, агъачда айландым:
алай уучудан элгендим да,
кийик терими ташладым.

Суула да суулача саркъалла,
учалла къушла бийикде,
кёлле да кёллеча туралла,
къоркъуу да къалды кийикде.
Ма мен а, адамча, турама –
жашайма, ишлейме дайым.
«Сен кимсе?» - деп бир да сурама,
Бийик Адамлыкъды атым!

СЫНЫМДА БОЛЛУКЪ НАЗМУЛА

Мен таш эдим, топрак эдим, жулдуз эдим,
Чирик кёлде жилий тургъан къундуз эдим,

мен буз эдим, мен суу эдим, мен от эдим,
темир эдим – сыйдам эдим, мен тот эдим.

мен къан эдим, мен эт эдим, сюек эдим,
батыр эдим, тири эдим, тёммек эдим.

Аман эдим, иги эдим, ма энди кёр! –
Бир затымы да къоймай, букьдургъанды кёр.

Жангыз да жүрегим сыйынмады кёрге –
аны санга къойгъанма, А д а м, нёгерге!

***

Алгъынча, дайым жаз келсин –
кырдык чыкъсын, чакъсын терек.
Къудурет бизге къууанч берсин! –
Неден да олду бек керек!

Алгъынча, дайым кюз келсин –
наргла кёрген жауун жаууп,
ёлюмсюзлюк умут берсин,
къысыр къаяланы жуууп!

Алгъынча, дайым жай келсин –
бизни таулу арбазлагъа:
будай битсин, хууан бишсин,
къууат бере бахчалагъа!

Алгъынча, дайым къыш келсин
манга, санга бла хар кимге –
къарны тазалыгъын берсин,
къара къонмазча жүрекке!

***

Нени излей, кимге сарнайса
туманында жукъуланы?
Сен кесинги кесинг алдайса –
Борчуму барды дуньяны?

харам харамлыгъын кёрлюкдю –
борчуму барды дуньяны?

Жалгъан сагъышланы кютесе,
къойчу кютгенча къойланы.
Сен бошуна тырман этесе:
борчуму барды дуньяны?

Солдат ынчхайды – тёгюледи
сууукъ къаргъа къызыл къаны.
Аныча азмы жан ёледи?
Борчуму барды дуньяны?

Заманланы жели келликди,
сынсытдыра жерни-ташны:

Жарсыйма, жаным, мен санга да –
букьдур, кёргюзтме жараны:
насып келир... Санга, манга да
борчу уллуду дуньяны...

АНАМА АЙТЫЛГЪАН БАЛЛАДА

Бирде жауун жауады,
бирде жауады кьар.
Биреу ийнек сауады,
биреу анга кьарар.

Бирде аулакь кьарады,
бирде уа – чыммакь-акь.
Биреу хыны барады,
биреу барады сакь.

Биреу кьууанч кьереди,
биреу – палах кьысып.
Бирге кьайгы тьереди,
бирге уа – той, насып.

Бизни юйге (кьерелле
сыйлы шуьхларым!)
кьолтукьлашып кирелле
кьууанч бла палахым.

Бири тьерге чыгдады,
бири уа – столума.
Бири манга багдады,
бири уа – анама.

Кьууанч: «Кьурутма, - дейди, -
жомакь бла муратны...»
Палах: «Унутма, - дейди, -
Ёлюм бла Кьартлыкьны...»

Жырлайма мен, кьурутмай
жомакь бла муратны.
Жарсыйса сен, унутмай
Ёлюм бла Кьартлыкьны.

Бирде дунья кьарады,
бирде уа, тауча, акь.
Жашау алай барады,
барады, анам, сакь.

***

*«Если я заболею,
к врачам обращаться не стану...»
Я. Смеляков*

Рахын болуп жатсам, желни
иерсиз сиз терезеден:
сабан ийис этген жерни
эслерме жел юфгюрюуде.

Ёлген сагьатымда желге
ачарсыз сиз эшиклени:
ол келтирир мудах юйге
мен тас этген эрттенлени.

Сала туруп мени кьерге,
ашыкьмагьыз басдырыгьга.
Кьелден айтырма мен желге:
- Эркин сызгьыр кьаялагьа!..

Басдырсала мени жерге,
жиляма сен кьабырлада:
танг алада ёлген желге
адам ушайды дуньяда.

***

Жазда жауунла жаудула да,
сенсиз кырдыкла чыкьдыла.
Сенсиз кетдиле чыпчыкьла да,
сенсиз терекле чакьдыла.

Сенсиз ашырдым жазланы.

Сенсиз кызырып баллиле да,
сенсиз бишдиле харбызла.
Сенсиз эдиле ингирле да,
сенсиз эдиле жулдузла.

Сенсиз ашырдым жайланы.

Мудах кёллеге да, жерге да
желле чапыракъ сепдиле.
Сенсиз кыарагъанма кёкге да –
сенсиз зурнукла кетдиле.

Сенсиз ашырдым кыачланы.

Кюмюш жомагъымча, кыарла да
сенсиз эдиле сыртлада:
кыарлы эдиле сагъышла да
сенсиз жашагъан дуньямда.

Сенсиз ашырдым кыышланы

ЖЕР БАЛЛАДА

Мен кетерме – кыарла кыалырла,
мен кетерме – тарла кыалырла,
Кыарланы ийиси да кыалыр,
Тарланы иеси да кыалыр.

Мен кетерме – кыая башлада
жашагъан хансчыкыла кыалырла.
Мен кетерме – бууакъ кыышлада
ойнагъан жашчыкыла кыалырла.

Мен кетерме. Мен кетмей кыалмам.
Аскерле барырла парадда.
Мен кыаты жукъудан уянмам
хоразла кыычыргъан сагъатда.

Мен кетерме – жулдуз да жанар.
Мен кетерме – ёгюз да кыанар.
Айланыр дуньяда суймеклик,
Ташадан да чыгъар эркинлик.

Таулуну кыууанчы кыаралыр –
ананы тамагъы таралыр.

Булутлу болурла умутла,
умутлу болурла булутла.

Алимле, ишчиле кетдиле,
патчахла бла ханла ёлдюле.
Мен кетсем да, боллукъду алай:
къыш – къышлай, жазларым а –
жазлай.

Къуранны жазыуу – ташлада,
ёмюрлюк тынчайыу – жашлада.
Билямукъ къуюлгъан адырла –
жорлары бюгюлген къабырла.

Мен кетсем, урушла болурла, -
арыгъан солдатла солурла
Гранатла сызлагъан окопда,
кырдыкла, оюлгъан баулада.

Махтаулукъ! – окъладан ёлгеннге.
Махтаулукъ! – топладан ёлгеннге:
алгъышлыды жолу жигитни –
Урушну, палахны кёргенни!

Мен кетерме – къалыр дуньяда
адамны бу эски ниети:
зынгырдау ауазлача тауда,
А л а м н ы жарытады бетин!

Жаралы тюзлени тюзетир
хорламлы Журтуму адамы.
Адамлыкъ жолланы кёргюзтюр
поэтни файгъамбар къаламы.

Къабырым оюлса да, кетсем, -
дукъумум къуруса да, кетсем, -
Ашыра кетерик жашауну,
алгъышлайма келлик жашауну!

Менсизлей чагъарыкъ жашауну
алгъышлайма мен бу дуньяда!
Адамла сарнарыкъ жашауну
къаргъышлайма мен бу дуньяда!

Мен кетерме – къарла жауарла,
сыртлада отларла тууарла:
Малкъарым жашарыкъды мында ,
Россейим да къаллыкъды мында!

ЗАМАННГА СЁЗ

Менсиз сууукъду кудретинг да.
Ташлы жолда. Жарыкъ жырла.
Исси желде кюйген бетим да,
Сууукъ желге тёзген этим да,
Мурагларым да, ниетим да –
Кёкюрегингдеги жылла.

Къарамынга къарайма – ачма:
Узакъ жулдузлагъа уча,
Мени Бату бла кююп къачма;
Жашил отларымы да чачма;
Даугъа эшигими да ачма;
Уча, къача, чача, ача.

Бир кесекден ёлюп кетсем да,
Къаллыкъса сен, заман тирмен!
Алай ёртен болуп жетсенг да,
Жаннган жулдуз болуп эзсенг да,
Шимал желле болуп тюйсенг да, -
Жангыз Сени сюеме мен!

ТЁРТ НАЗМУ АУАНА

1.

Жел

къычыргъан да этеди,
сызгыргъан да этеди,
жилягъан да этеди,
къууаннган да этеди,

жел...

Кел!

Къычыргъан да этеме,
сызгыргъан да этеме,
жилягъан да этеме
къууаннган да этеме:

кел!

2.

- Неди анда – булутну башында?..
- Дайым тазады ол, кызы намыслай!
Сен, ариуум, къууаннган заманда
ышаныуунг кибики, жап-жарыкъ ай!..

- Неди анда – ол айны тюбюнде?
Неди аты?.. Мамукъчук? Булутчук?..

- Сюймеклигим ючюн жүрегимде
«уф» деп чачарча алтын умутчук!..

3.

Жүрегими кьумларында
сюймекликни терекчиги
чагдады кьыш сууукълада,
кийип жашил келекчигин!

Юшюмезин сую эсенг,
уллу келлю болмазса сен –
аны Кюнюдю кьарамынг,
жылы жазы – ышаргъанынг!

Къарлы кече кердю тюшюм
гюлню алтын жүрекчигин,

чакъгъанды да сени ючюн
сюймекликни терекчиги!

Сынмазлыгъын сую эсенг,
уллу келлю болмазса сен –
сюймекликни солууунда
ол жюз жылны чыгып турур.
Сюймекликсиз а къалгъанда,
юшор, агъар, сынар, кьурур...

Умут этеме мен, тилеп,
Уллу келлю болмазса деп.

4.

Бек жылыды быйыл кьыш,
жаз башы кибики.
Жүрекде – жарыкъ алгыш,
кюнча сюймеклик!

Къыш кьудретни хауасы
жаз кюнде кибики:
бу жылыуну хатасы
сенсе, Сюймеклик!

Юшюмейин, от кибики,
боранда, къарда,
сен жанаса, Сюймеклик,
къан тамырлада!

Бусакъны ауанасы.
Ачылып эшики.
Къыш жылыуну хатасы
сенсе, Сюймеклик!

***

Къойчу, жаным, даулашны,
бир кесек да бир солу! –
Сенсе, ариу, адамны
терсине бургъан жолу.

Мен жарсыйма хар кюнден
эрттеден да керекге.
Болушлукъ къайсы жерден
келсин жүрекке?!

Кеп жылны келдинг жашай,
ангыламай бир затны:
бир да билмейме жырай
сюймеклик азатлыкъны!

Тую кетип, тюени
юйретгенча тепсерге,
бюгюн, ариуум, мени
юйретгенсе суюрге!

СЕМЕНЛЕНИ Зекерия

Семенланы Зекерия бизни къонагъыбызды. Кѣп жьылланы тюркде жашагъанды. Тилин, адетин, къылыгъын иги биледи Тюркню. Алай ана тилни татыуун да унутмагъанды. Жаны-тини да ата ташы бла бирле болгъанды. Ол себеден болур, бусагъатда ол бери кѣчюп, юйюр къурап, Чегемде жашайды. Аны бла шагъырей этер мурадда биз аны бир жангы назмуларын беребиз.

«Минги-Тау» журнал.

АЙТ, АРИУУМ, КЪАЙДАСА?..

Ариу сѣзлом, къайдаса? -
Мени – менден алгъанса
Эсим кетгенд, къайтмайды
Кѣзюм кирпик къысмайды.

Къайдаса сен, ариуум?..
Сени излейди жашауум.
Китап тюзюн айтмайды,
Къалам табын жазмайды.

Къайдаса сен, къайдаса?
Жокъламайса, сормайса.
Жюрек ауруу къойгъанса,
Къайтарып нек алмайса?

Татлы тиллим, къайдаса?
Къайры къачып букъгъанса?

Жюрек излейд – тапмайды,
Тангым сенсиз атмайды.

Кюн жарыгъым, къайдаса?
Кюнюм жылыу кѣрмейди.
Ай жарыгъым, къайдаса?
Кечем жарыкъ бермейди.

Таш салдырсам, аллынга
Келеди деп айталла.
Къарай чыкъсам жолунга,
Телиди деп къачалла.

Айт, ариуум, къайдаса?
Айт да, мен да билейим.
Къайры десенг келейим –
Жер жаннетге тубейим.

ЮЙЮР КЪУРАГЪЫЗ...

Къызла, жашла, тынгылагъыз,
Сизге бир зат айтайым,
Тап кѣрсегиз, алыгъыз,
Мен айтханнга барыгъыз.

Терс кѣрсегиз, кечигиз,
Сиз да оноу этигиз,
Мен да сизге тынгылайым,
Сиз айтханнга къайтайым.

Ёмюр бирди жашаргъа,
Жокъду мадар къояргъа.
Жаратмайын атаргъа,
Башха ёмюр табаргъа.

Аллах ючюндю жангызлыкъ,
Алай тынгылап турмагъыз –
Тѣгерекге къарагъыз,
Кесигизни жамагъыз.

Аздан-азгъа барабыз,
Жокъ орнунда къалгъанбыз.
Сиз юйюрле къурагъыз,
Тас болмасын халкъыбыз.

Къыйын кюнле кѳргенбиз,
Жокълукъ неди билебиз,
Хорлап ѳтюп келгенбиз,
Жокъну сылтау этмегиз.

Онглуд кеси жарлыбыз
Адет билмез байладан,

Ариуд кеси эршибиз
Адеп билмез къызладан.

Элге кетген тас болуп,
Къум тюзледе чарс кѳрюп,
Кюн тюбюнде сюркелип,
Ёлюп кетед, термилип,

Чобаныбыз, эршибиз,
Ашхыбыз биз кесибиз.
Чобаннга да барыгъыз,
Кесибизден сайлагъыз.

ТОЙДА ТОНУН СЫЙЫРГЪАН...

Жокъ эд кийим кереклим
Неда башха тилегим.
Тонун берди нѳгерим,
Тойгъа кийип келгенем.

Ангыламадым, не болду?
Къызып ѳрге нек къопду?
Хыны-хыны къычырды,
Тонун тойда сыйырды.

Жукъ айтмадым, тынгладым,
Элден бир бек уялдым.
Жюрегим а къыйналды,
Таууш этмей жилияды.

Жѳнгерлерим, тенглерим,
Мени сизден тилегим:
Хаух тон бла бармагъыз,
Тойда тонсуз къалмагъыз.

Тонну кийип къоймагъыз,
Нек береди – сынагъыз.
Жѳнгер къопмай орнундан
Танымазсыз тонундан.

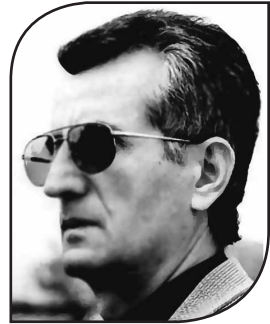
Тонну тышы бѳрюдю,
Марап турад къабаргъа.
Ичи хыйла тюлкюдю –
Ол а хазыр алдаргъа.

Мурадин ЁЛМЕЗ

УЧХАН АЙРЫКАМНЫ ХАНГОШАСЫ

Роман-жомакъ

БИРИНЧИ КЕСЕГИ

БАРС-ЭЛ ДЕГЕН КЪЫРАЛ, АНЫ ТЁР ШАХАРЫ ЭЛ-БАРС, ГАССО БАТЫР, АНЫ ТУЛПАР АТЫ КЪАРАКЪУШ, БАШ СЮЕКЛЕ-ДЕН ИШЛЕННГЕН КЪАЛА, ЮЧ ДЕУ БЛА ЧЫПЫН САРЫУЕКЛЕ, ХОРАЗГЪА МИННГЕН КЕСИ БИР КЪАРЫШ, САКЪАЛЫ МИНГ КЪАРЫШ КЪАРТЧЫКЪ, САХАЛ ХАННЫ АЗИЙ* КЪЫЗЫ ЗУЛИЯ, АСКЕР БАШЧЫ ОСУЙ, ТАЙМАЗ ПАТЧАХНЫ КЪЫЗЛАРЫ – АЛМАЗ, НАЛМАЗ, ПЕРДАУ, ГАССОНУ КЪАЙТЫУУ, ЖАУХАР ДОРБУННУ ИЕСИ АРНАУУТ ЖИН, ХАЛИФ УЛУ ЗЕЙТУН, УЧХАН АЙРЫКАМНЫ ХАНГОШАСЫ АРИУ САДИЯ, ДЕУ ТЕМИР АСКЕРЧИ, ХУР ЭГЕЧЛЕ – НЮРИЯ БЛА НЮРСИЯ, ТЕНГИЗ АБИРЕКЛЕ БЛА КЕМЕБЕК ШИДАКЪ, ТОГЪУЗ АЗИЙ ХАНГОША СОРА МИЯЛА ТОПЧУКЪГЪА КЪАМАЛГЪАН АКЪ ЖИНЧИК

Акъ башлы жетмиш тау арасы тенгиз боюнунда бир ариу сахар сюеледи. Къыркъ тау тардан тенгизге къыркъ уллу суу къошулады. Сууланы бири – Акъ-Суу - сахарны эки тенгнге бёлюп, толгъан айдан келген кюмош жарыкъча, сюзюлюп барады. Акъ-Суу алай тазады, тазана:* тюбюнде жюзген алтын чабакъла, кюнде жылтырай, кёзлеринги къаматадыла; юсю бла уа накъышлы-оюулу жия кёпюрле, тейри къылычлача керилип турадыла. Бай сахарды ол. Мермер ташладан ишленген юйле, билеу ташла бла сырылгъан орамла, аланы эки жанлары бла тизилген шахбулутла* сахаргъа сейир къууат бердиле. Шахарны ортасында - кенг майдан. Ол да мермер ташла бла сырылып, кюнде кёз къамата жылтырайды. Майданны арасында накъут-налмас ханкъала. Къаланы тегерегинде алтын-кюмошден ишленген суу чачмала.* Ала, гюрен тегереклерине минг-минг суу халыла чача-себе, салкъын аяз этедиле. Къайры къарасанг да сейир-аламат гюлтенле*. Бу айтхылыкъ сахар Барс-Эл деген къыралыны тёр шахары Эл-Барсды. Аны ханы уа айтхылыкъ Гассо. Шахар тегерегинде, терен къол ичлеринде да кёп эл орналгъанды. Барс-Элни халкъы зорлукъ сынамай, башына эркин жашайды. Огъурлу, тулпар Гассо жаныча кёрген халкъын насыплы эталгъанды.

Алай мен хапарны башындан башлайым.

*Ангълашынмагъан сёзлеге ангълатыула - жомакъны ахырында.

***

Гассо Пёрк деген бир тау элде, гитчелей ата-анадан да ёксюз кьалып, кемлик сынап ёсгенди. Ахырында уа, тау элдеде анга киши да тенглик эталмазча, бир пелиуан батыр, акьыллы да жигит болгъанды.

Гассо кёбюсюнде агъачда жашагъанды. Анга не зат боллукъ эди? Ол асланны да кьол жуммак* этип, бир жанына сызып кетгенди. Тау ёзенледе юркуюп кьачхан кийиклени жетип, ат боюнуна алып, юйге келиучо эди ол.

Кюнлени биринде уучу Гассо айлана-кьыдыра барып, сериуюн дуппурда кьалкьыгъанды. Тюшюнде бетине кюн тиймеген, этине аяз кьакьмагъан бир кьаракъаш кьызны кёргенди. Кьызны аты Зулия эди, хан атасыны аты уа - Сахал.

Ол кюнден башлап, тулпар Гассо кетмез сагъышха тюшгенди. Ашдан, суудан айырылып, кеси кесине сандырай башларча болгъанды. Гассо дуняда не кьыйын ишни да тындырырма деп бир айтса, ол аны ётюрюк этмегенди. Энтта да аны юсюне хыйсапсыз кьыйын иш тюшгенди. Сюймекликни татлы азабын юсюнден атаргъа не дерт этип кюрешсе да, болалмай:

- Не ёлорме да, жокъ болурма, неда бу тюшню иесин табарма! – деп, атына иер салгъанды.

Гассону ол халын акъ сакъалы белине жетген жюзжыллыкъ Сюлей алгъадан окъуна сезип эди. Аны узакъ, кьыйын жолгъа атланып тебирегенин кёргенинде уа, аллына чакъыртды. Гассо да келип, хурмети бла аллына сюелди. Акъсакъал кьарт, пелиуан Гассогъа кьарап:

- Тулпар Гассо, мен сени балам киби кёреме десем, ол ётюрюк болмаз. Сени не тюш кёргенинги мен билеме. Алай а сагъыш эт! Тюшню тюнде излеп жюрюю - сени киби эрге сый туююлдо, - дегенди.

- Хурмети уллу Сюлей, сен мени атам киби кесе, сёзюню манга жарсып айтаса да, Уллу Тейри сени жарсыууз этсин, кьартлыкъ намысын тёппемде болсун. Алай тюшню бары да бир киби болмайды. Кёп тюш кёрюп, жел бла ашырып ийгенме, алай бу тюш а манга не жашауду, неда ёлюмдо. Мен аны ахырын тапмай кьояргъа не аз да амалым жокъду, - дегенди тулпар Гассо.

- Да бармай кьалмаздан ёсенг, амал жокъ. Алай сен кёп кьыйыннга тюбериксе, Тейри нёгеринг болсун! - дегенди жюзжыллыкъ Сюлей. Сора юй аллында сыйдам кьара ташны мужурасы бла ургъанды да, таш тебе келип, бир алапат ат болуп кьалгъанды. Ол, учарыкъ кьушлай, жеринде кючден тура эди.

Тулпар Гассону эки кёзю анга битип:

- Хурметли Сюлей, бу не сейир-алапатды?! – дегенди, атны жалкьасын сыйлай.

- Бу сейир-алапат кьаратор энди сениди. Сен эрлик этсенг, бу санга нёгерлик этер. Хайда, ахшы жолгъа! – деп, кьарт Сюлей тулпар Гассонну жолгъа ашыргъанды.

***

Алп* Гассо эки ай жюрюгенди. Уллу кьум тюзюню кьыдырып, терен агъачха киргенди, агъачны тауусуп, тенгизге жетгенди. Андан да ётоп, бир жалпакъ сыртха ёрлегенди да, сыртдан кьарап, узакъда бир кьылтырауукъ кьала кёргенди.

Къаракъушу, желча шууулдап барып, къаланы аллында тохтагъанды:

- Эй, ким барды?! - деп сёлешгенди тулпар Гассо.

Алайлай къала эки жарылып, андан юч башлы бир мазаллы эмеген созула, къыжырай чыкыгъанды да:

- Ай, жол азыгы боллукъ, ким эсенг да, санга чыгъама деп, элгенип урдум да, къаламы ойдум. Энди ууучумдан ычхынып къайры барлыкъса?! - деп, жетип Гассогъа жабышханды. Сора экиси да силдешип башлагъандыла:

- Ой, аман адам улу! – деп, эмеген Гассону кётюрюп ургъанды да, тобукъларына дери жерге батдыргъанды.

- Ой, аман бошбыдыр! – деп, Гассо эмегенни ургъанды да, къазыкыныча, боюнуна дери жерге кийирип къойгъанды. Сора, къылычын сууруп, башын тайдырыгъа керилгенлей, эмеген Гассогъа:

- Эй, адам улу, хорланган душманны башын къыйпаргъа сенича тулпар жашха айып болмазды?! Сен мени сау къой, жорюген жолунгда бир жугъунга жарарма, - деп тилегенди да, Гассо къылычын эмегенни боюнундан алгъанды.

- Адам аягъы басмагъан жерледе жол баргъаннга болушлукъ хата этмез! Хайда, сау-саламат къал! Мен а жолума барайым! – деп, тулпар Гассо, эмегенни жерден чыгъарып, жолуна кетгенди.

***

Ол ат юсюнден тюшмей сау жыл жорюгенди. Барыр жери къайда болгъанын билмей, аллы айланган жанына: агъачды, тауду, сууду деп къарамай, барып тургъанды.

Кюнлени биринде тулпар Гассо терен сагъышха кирип бара, аны аллына эки атлы чыкыгъанды: къара атлы бла акъ атлы. Саламлашхандыла. Акъ атлы:

- Жан жорюмеген жолланы къазакъ атлысы, сен пелиуан Гассо болур муса? - деп соргъанды.

- Хау, мен Гассома, - дегенди тулпар.

- Биз сени излеп жорюгенли бир ай болады.

- Мени уа нек излейсиз?

- Сахал ханны къызы Зулия тюшонде сени кёрюп, соймеклик жорюгине тюшгенди. Ол санга термилгенден ауруулу болуп, жер юсюнде анга жарар дарман табылмайды. Энди уа Зулияны сойгени дуниягъа туугъан эсе, табып, алып келигиз деп, Сахал хан бизни сени излей жибергенди. Насыбынг тутду, энди сени ариу Зулиягъа алып барайыкъ, - дегенди къара атлы.

- Не иги болду! Мен да Зулияны излеп айланама, терк жетдиригиз мени анга! – деп къуаннганды тулпар Гассо.

Ючюсю да жел этип тебирегендиле. Алай а андан не файда? Гассо аланы кимле болгъанларын сезалмагъанды. Ала, бара-барып, бир уллу сууну боюнунда азыкыгъа, ат солтургъа тохтагъандыла. Ауузланнгандан сора, акъ атлы Гассогъа былай дегенди:

- Энди аллыбызда ёмюрде ызланмагъан терен агъач барды. Юч кюн бла юч кече ат белинден тюшмей, ашамай-ичмей барлыкыбыз. Аны себепли, бюгече былайда къалайыкъ.

Сора, къара атлыгъа бурулуп:

- Бу терен агъачда къалауурсуз жатаргъа не аз да жарарыкъ тнойюлдо. Гассо къонагъыбызды, тынчайсын. Кече белине дери мен сакъларма, андан тангга дери уа сен сакъларса, - дегенди.

Тулпар Гассо тынчайып жатханды.

Кече арасында акъ атлы къара атлыны уятханды да, экиси да, къара атны сол туягындан топуракъ алып, къаты жукълап тургъан Гассону кёзлерине сюртгендиле. Сора Къаракъушну тутуп, кетип тебирегендиле. Къаракъуш ачы-ачы кишнеди. Алай болгъанлыкыгъа, сокъур Гассо аманлыкъчылагъа жукъ да эталмады.

Ёзге мадар тапмай, къармала барып, ол бир терекге тюртюлгенди. Алайда терек шууулдап, жер жарылгъанды да, тулпар Гассо ары кетгенди. Сора, тёнгерей барып, жер тюртюнде бир эшикке тийгенди.

- Ай, аман бла келлик, не тыгъырыкълагъа тыгъыла айланаса?! Жанынданмы тойгъанса, мени желмаууз болгъанымы билмеймисе?! – деп, юсюне бир жийиргенчли зат сюелгенди. – Кесинг да сокъур болурса дейме?!

Тулпар Гассо гызмачач, къабантиш желмауузгъа хапарын тизип бергенди. Акъ атлы бла къара атлыны эшитгенлей, желмауузну кёзлери от чакъгъандыла. Аууз кёмюклери, къайнап, эринлеринден ташха тамгъанлай, ташны тешик-тешик этип кьойгъандыла.

- Ха-а! - дегенди желмаууз. - Ол сен айтхан экеулен мени къанлы жауларымдыла. Мангача, санга да жау болдула. Аны ючюн мен санга хата этмей, жер башына чыгъарайым. Сен а ары чыкыгъанлай, кёзлеринге ма бу жауну сюрт да, эрттен чыкъ бла жуу. Ала сау болуп къаллыкъдыла. Ол эки жаныуарны уа ёлтюрмей кьойма! - деп, Гассону къолуна тамыр жау тутдургъанды да, юсюне юфгюргенди. Гассо, къуш тюртюнлей, кётюрюлоп, жер башына чыкыгъанды. Сора кёзлерине жау жагъып, эрттен чыкъ бла жуугъанды да, сау болуп къалгъанды.

Гассо не этерге билмей тургъанлай, дуняны гюрюлдетип, бир уллу къуш жетгенди.

- Эй, тулпар Гассо, сен ёкюнме! Мен ол сен жандауурлукъ этген эмегенме. Сыртыма мин! - дегенди ол. Гассо къушну боюнуна жарашханлай, къуш боран этип учханды да, ол эки хыйлачыны – акъ атлы бла къара атлыны - ызларындан жетгенди. Жетгенди да, Гассо къылычы бла уруп, аланы хурттак-хурттак этгенди. Сора, къушну ийип, кесини Къаракъушуна мингенди.

***

Биягъы тулпар Гассо, кетип бара, кечеча къарангы агъачха киргенди. Андан чыгъып, бир да бир хыйсапсыз дангыл тюзге жетгенди. Тюзню къыдырып бара, бир тамаша акъ къаланы кёргенди ол. Къаракъушу жол букъусун туман этип, къалагъа жетсе, къала адам башладан къаланып, тегереги башсыз морт къангкъаладан* бла тот сауут-сабаладан толу. Тулпар Гассо, ачыуланып:

- Эй, адам къанындан тоймагъан мурдар, эшикке чыкъ! – деп сёлешгенди.

Бир заманда къала тегерек бурула келип, бир къабыргъасы ачылгъан-

ды. Ичинден, адам жукъгъа ушаталмазча, юч мазаллы айрух* деу чыгып, мыллыкларын Гассогъа атхандыла.

Гассо кылычын кынындан суууруп алгъанды да:

- Мен ол сиз ашаучуладан туююлме! - деп, Къаракъушун юслерине бошлагъанды.

Алайда болуп, ол сермешни кёзю бла кёрмеген, аууз бла айтылгъаннга уа къайдан ийнансын! Ол юч деу бла бирге къаланы чыпынлары да сарыуекле болуп, Гассогъа чапхандыла. Ауузлары жалын къатыш отла бюрке, жанган кёзлери кюн кёзюча кызыдыра, къуйрукъларын булгъасала уа, шибилля таууш этдире эдиле.

Деулеге, сарыуеклеге Гассону кылычы элия, атыны аякълары уа шибилляча тие, аланы муртчугу этип бошаганлай, биягъы къала тегерек бурлуп, башха къабыргъасы ачылгъанды да, андан жерге сырылып тылпыу жайылгъанды. Уу тылпыу. Аны бла да къалмай, юй башдан, кёкде жулдузланы зынгырдата, бир хораз «кукурий-ку-куук! кукурий-ку-куук!» деп кычыргъанды. Гассо эслеп къараса, къала башында кеси бир къарыш, сакъалы минг къарыш къартчыкъ кызыл хоразгъа минип тура эди. Бир къарыш сакъалындан тюк юзюп хыйны этгенлей, ёзен къочхарбаш аскерден толуп къалгъанды. Гассо:

- Ай, бу палахны арты къачан боллукъду?! – деп, кылычын жылтыратып, аскер арасына синггенди. Тулпар Гассо юч кюн бла юч кече солуу алмай сермешгенди. Ахырында, аскерни кырып, башчысы бла кишилик сынашыргъа бетлешгенди да, аны да, кысып, сюеклерин бир бирине кийирип атханды. Аны алай кёргенде, биркъарыш, ачыуланып:

- Эй, мени эки хыйлачыым, къайда къалгъансыз! Сиз эталмагъан зат жокъ эди. Бу жол сизге не палах болду?! Мени адам башладан ишленген къалам оюлду, деулерим, сарыуеклерим, аскерим кырылдыла, - деп хахайлагъанды.

- Бош хахайлайса, энди санга аладан хайыр жокъ: мен аланы жолда жойгъанма.

- Сора сермешюу кесиме жетип турады десенг а! Энди, тулпар, кесинге сакъ бол! - деп, биркъарыш къала башындан Гассону юсюне секиргенди. Гассо аны къагып алгъанды да, мингкъарыш сакъалын билегине чулгъап, хыйлачы къартчыкыны жерге-жерге ургъанды. Бир къарыш хар жерге тийгени сайын, кийиз топча ёрге-ёрге чартлай эди.

- Къалангы ачхычлары къайдадыла, айт! Айтмасанг, башынгы алама! – деп тебингенди Гассо.

- Биринчи ююм ачыкъды. Ары кирсенг, къабыргъада тагъылып тургъан къара тюкю тонуму хуржунунда болурла, ачхычла барысы да жюз жетедиле, - дегенди.

Гассо аны, сакъалындан тутуп, сызып ийгенди да, ол, жетмиш жети таудан аууп, мырды кёлге тюшгенди. Гассо уа ачхычланы алып, отоуланы тинтип тебирегенди. Бир биринден ариу ишленген накъутналмаз отоуланы ичлерин алтын киреле* кюнча жарытып тура эдиле. Гассо эшиклени ача барып, жюзюнчюсюне жетгенди да, жилягъан тауушла эшитгенди. Ол эшикни гузаба ачып кирсе, эки ариу кызы алтын сынжырлагъа тагъылып. Къызла, жигитни кёргенлей, бютюнда бек жилягъандыла.

- Эй, жер мёлеклери, мен сизни нек жилигъаныгъызны билеме. Бу къала сизничаланы сюеклеринден ишленгенди. Энди къоркъмагъыз: жилиуна ахыры болду! – деп, къызланы сынжырладан бош этгенди.

Къызла, аны боюнуна тагъылып:

- Ай, жанынга къор болайыкъ, къоркъмаз жигит! Энди суйсенг шапа эт, суйсенг эгеч эт! Неда, сайлап, бирибизни ал, - дегендиле.

- Жер мёлеклери, эгечлерим болугъуз, - дегенди Гассо.

- Экибизден бирибизнидамы ушатмайды кёлюнг? – дегенди бири, кёлю къалып.

- Угъай, угъай! - дегенди Гассо, уяларакъ болуп. - Мени суйген къызым барды. Мен аны излеп айланама.

- Ах насыплы, - дегенди бирси къыз, терен ахтынып.

- Мен не ёлюрме, неда аны табарма. Сиз а, мен келгинчи, къаладан ары-бери шашмагъыз, - дегенди Гассо.

- Бизни мында унутуп къойма, ата юйюбюзге жол табаллыкъ туююл-бюз кесиби, - дегендиле къызла.

- Угъай, унутурукъ туююлма! – деп ышаргъанды батыр. - Эгечлерим, энди мен сизни кимле болгъаныгъызны биле кетейим, кесигизни танытгъыз.

Ала уа батышда Таймаз патчахны къызлары эдиле. Эрикгенлерин кетерирге терек бахчагъа чыгып, зем-зем суулу алтын гуллада жууна тургъанлай, аланы кеси бир къарыш, сакъалы минг къарыш къартчыкъ урлап, къаласына келтиргенди. Экиси да шашмай бир сурат кибик эдиле. Таматалары Алмаз, гитчелери Налмаз.

Гассо хапар сора тургъанлай, жер тепгенди. Ол чартлап тышына чыкъса, къалагъа бир хыйсапсыз уллу сарыуек келе тура эди. Гассо, къылычын сууруп, аллына чапханды. Къызла, жилип:

- Барма, ол жети башлы сарыуекди, сен анга къарыу эталмазса! – дегендиле ызындан.

- Угъай, душман аллында мен арсар болмаучума, андан да къоркъмам! - деп, сарыуекге къаршчы чыгъаргъа таукел болгъанды. Аты не адыргы этсе да, бу жол ол анга минмегенди.

Сарыуек Гассону кёрюп, аны ичине тартханды. Алпны аяклары жер тутмай, жел бла чулгъана барып, сарыуекни ичине ташайып кетгенди. Къызла жашдан туююлюп, жилип къалгъандыла. Бир кесекден Гассо сарыуекни къабыргъасын тешип, тышына чыкъгъанды да, сарыуек мычымай сойланганды, алай кесини да эси аууп жыгъылгъанды. Сарыуекни ууу Гассону санларына жайылгъан эди. Къызла Гассону къалагъа элтгендиле. Тогъуз къазанны сютден толтуруп, Гассону къазанлагъа кезиу-кезиу салып баргъандыла. Сегиз къазанны сютю уюп, тогузунчу къазаннга салгъанларында, сют тюрленмегенди. Санларындан сарыуекни ууу кетип, Гассо сау болгъанды. Олсагъатдан биягъы Эмеген, къуш жел этип жетип:

- Эй, тулпар Гассо, мен бу жол кечигип жетдим дейме! - деп жарсыгъанды.

- Жарсыма, Эмеген къуш, мен бу эки къызны хайырындан сау-саламатма. Алай санга бир жумушум а барды.

- Айт, не жумуш эсе да, тартынмазымы билесе да!

- Бу эки ариу эгечим къалада къалады, мен къайтхынчы, сен алагъа

къарауул болуп, тынчлыкъларын сакъла. Не да болсун, ары-бери чалпыма! - деп къаты айтханды.

- Тулпар Гассо, къызла ючюн кьайгъы этме, мен алагъа жел окъуна къакъдырмам. Жолунгдан чырмалма, бар! – дегенди.

Энди Гассо къызлагъа ырахат эди.

***

Ол, бара барып, бир айры тѣбеге тюбегенди. Аны башына чыкыгъанды да, тѣгерекге къарап, бир кѣк къала кѣргенди Гассо. Къалагъа жетсе, - арбаз адамдан толу. Къала аллында алтын тахха олтуруп тургъан бир ариу къызны эслегенди.

- Бу тамаша неди, нек жыйылгъансыз? - деп соргъанды Гассо бир жашха.

- Ол кѣз къаматхан ариуну кѣрмеймисе да?! – деп сейирсингенди жаш.

Халкъ тул-туман, бир бирине ал бермей, боюнларын созуп, къызгъа къарайдыла. Къызны атасы Сахал хан жамауатны аллына чыгып, былай сѣлешгенди:

- Жамауат, мени къызым дуняда болмагъанча бир жигитни тюшонде кѣрюп суйгенди. Аны амалтын ариулугъу, сыфаты, саулугъу да къалмагъанды. Ол батыр бир жигитликде жоюлгъанды ансы, къызымы суймеклиги анга жол чыракъ болуп, ол бюгон былайгъа келмей къаллыкъ туюол эди. Анга кѣре, мени бир жигитлик шартым барды, - дегенди. - Ма ол шарт: бир эмеген жыл сайын жылкъыларымы сюрюп турады, анга сау аскер да жукъ эталмагъанды. Къызымы ол эмегени ълтюрген тулпаргъа берликме!

Тулпар Гассо кесин ханнга танытмай, Къаракъушун жортдуруп, деу бла сермеширге атланганды. Ючкюнлюк жол къоратып, батыр эмегени къаласына келгенди. Къаланы сакълагъан юч башлы сарыуек Гассону кѣрюп, юсюне от къусханды. Алай Къаракъушу ары-бери секире, юсюне от тийдирмегенди. Гассо узун къылычын кынындан суууруп сермегенди да, бир башын кыйпагъанды. Жете келип, экинчи сермегенди да, экинчи башы чартлагъанды. Ючюнчю башы бла кѣп кюрешгенди, алай аны да тайдыргъанды. Алайлай, жер тепдире, деу жетгенди да:

- А-ха, сарыуегими ълтюрдюнг, энди кесинге сакъ бол! – деп, Гассогъа чапханды. Алай ол тулпаргъа къарыу эталмагъанды. Ахырында Гассо аны да хорлагъанды. Башын тайдырып, аны къапчыкыгъа салгъанды да, ханкъалагъа келгенди. Биринчи ъзюр сейир-тамаша этип, ханнга суйюнчю айтханды. Хан Гассону чакъырап, аны сыйлы къонакъ этгенди.

Хан къызы Зулианы къулагъы зууулдай, чукук эте, буруну суйюне тургъанлай, къарауаш къызы чабып келип, анга Гассону хапарын айтханды.

- Бизни ханлыкъда аллай айтхылыкъ жигит барды деб а эшитмеген эдим. Эшта, ол мени излей келген тулпарды. Тюшюмде кѣргеним эсимдеди, ол эсе, аны къаш башында жигитлик сепгили болургъа керекди. Мен аны бетине бир къарайым, - деп, жашны чакъыртханды.

Гассо уа къызны кѣргенлей окъуна таныгъан эди. Жаш, тартына турмай, къызны аллына баргъанды. Къыз бек алгъа жашны къаш башына къарагъанды. Хау, аллында сюелген жигит тюшонде кѣрген тулпары эди.

Къызны башы төгөрек айланып, Гассону юсюне аугъанды. Алай къыз терк окъуна эс жыйганды, бетине ингилик ургъанды. Сора, тили бюлдюргю эте, былай айтып сөлешгенди:

- Мен къайдама, манга не болгъанды? Мени къолумдан тутуп тургъан, сен кимсе? Кёзлерим сен Гассоса дейдиле, жүрегим а ийнанмайды. Айтчы манга, сен экисинден къайсысыны къонагъыса?

- Зулия жаным, мен экисине да къонакъма. Мен сени излеп, жер жүзюн къыдырдым. Агъачланы ётдюм, жол тапмай, къумланы бардым, суу тапмай. Ахырында сени табып, кёзлеринге ийнакъ, жүрегинге къонакъ болдум, - деп, пелиуан кёлю чыдамай, кёзю мылы этгенди. Аны кёрюп, Зулия да жилигъанды.

Энди жашны ким болгъанын Сахал хан ачыкъ билгенди. Хан жашны кесине чакъыртханды. Гассо тоханагъа киргенлей, Сахал хан аллына барып:

- Эй, ёмюрледе да унутулмазлыкъ, жер юсюню жигити, - деп, хан Гассону къаты къучакълагъанды. Сора, излеп тургъан киеулюгюн табып, дуняда болмагъан тамаша той-оюн этип, ариу Зулияны Гассогъа бергенди.

Ариу Зулияны суйюп, андан умут этип тургъан аскер башчы хангошадан къуру къалгъанын кётюралмай, дерт жетдирирге амалла излеп башлагъанды. Аны аты Осуй эди.

***

Гассо Зулияны алып бир бёлек заман озгъандан сора, ата журтуна къайтыргъа кереклисин ханнга айтханды. Хан да, халкъ да кетме деп, бек тилегендиле. Болсада Гассо туугъан жерин киши жерине алышыргъа унамагъанды. Хан киеуюне сансыз кёп хазна, ырысхы да берип, аны чекге дери ашырыргъа аскер башчысына - Осуйгъа буюргъанды.

Эрттенликде кериуан жолгъа чыкъгъанды. Аскер да кериуан бла тебирегенди. Кече къонуш эте, кюндюз жүрюй, ала акъбаш таулагъа жетип, алайда солур оноу этгендиле. Аскер башчы Гассону жояр къан алып, анга былай дегенди:

- Бу эки тауну арасындан къоркъуулу жер дуняда жокъду. Анда жангыз кёзю кюнча жаннган бир жашил деу барды. Алай жигит эсенг, аны бла сермешип бир кёрчю! – дегенди, тишлерин ышартып.

- Да алай эсе, аскер да, Зулия да былайда солуй турсунла, биз экибиз а ол залимлеге барайыкъ, - дегенди Гассо.

- Экибизден бирибиз мында къалмасакъ жарамаз, - деп, аскер башчы сылтау этгенди.

- Охо да, сен этерик мени болмасын! – деп, Гассо къара жаяу таугъа тартып кетгенди. Бир ауукъдан, кюн сыфатындан жийиргенип, мутхуз болурча бир эриши жашил деу, къыжырап, къаяланы ары-бери тюрте, аллына чыкъгъанды да, къыжырап, Гассогъа чапханды.

- Ой, аман чийбыдыр! - деп, Гассо къылычын суууруп, кесин жашил деуге атханды. Кёп да турмай, тулпар Гассо аны ёлтюргенди. Сора келтирип башын Осуйну аллына атханды. Не дерик эди харам Осуй: бир кёгере, бир къызара, бир къарала къалгъанды.

***

Экинчи кюн кериуанны ашыра келген аскер чекге жетип, ызына айланганды. Кериуан а, бара барып, тенгиз жагъагъа жетгенди. Алайда атланы, тноелени да кырдыкга бошлап, кериуан атчыла гѣзет этгендиле. Гассо уа, чилле чатырда, башын Зулияны тобугъуна салып, тынчайыргъа таяннганды. Алай чатыр алагъа огъурлу чатыр болмады. Гассогъа дерт тутхан Осуй, кетип къалмай, Зулияны урлар ючюн, чола заман марап, кериуанны ызындан келип тургъанды.

Бир заманда, тенгизни жарытып, бир желпегей* кеме жагъагъа жетгенди. Ол тенгиз абиреклени – корсанланы кемелери «Къара шибиля» эди. Кеме башчы Сокъур Шидакъ аскер башчыны антлы тенги болуп чыкыгъанды да, ала жарыкъ саламлашхандыла.

Айрух Осуй Сокъур Шидакъгъа:

- Сахал ханны ариу кызын - Зулияны келгинчи Гассо алгъанды. Биз да аланы ашыра келгенбиз. Кериуан былай арлакъда къонуш салып турады. Хазнасыны хыйсабы жокъду. Хазна сени, кызы а мени болсун! – дегенди.

Сокъур Шидакъ, жангыз кѣзюн жандырып:

- Хазна мени, кызы сени! – деп, Осуйну къолун тутта, чириген тишлерин ачханды.

Арсарлыкъ болмагъанды. Тенгиз абирекле кече арасында Гассону чатырына чапхандыла. Осуй Зулияны къолундан созуп, чатырдан чыгаргъанды, абирек жыйын а тулпарны къолун-бутун къайиш жипле бла ычхынмазча байлагъанды. Батыр ол заманда да уялмагъанды. Абирекле Гассону кесин, хазнасын, атын да кемеге жүклеп, ачыкъ тенгизге чыкыгъандыла. Желпеклерин жел толтургъан кеме, жашил толкъунланы жырып, женгил бара эди.

Ариу Зулияны уа аскер башчы зор бла биргесине алып кетгенди.

***

Зулия суюк къалада къалгъан эки кызыны хапарын Гассо айтып биле эди. Къаланы къалайда болгъанын да, Зулияны урлап баргъан жыйын, къуш сакълагъан къалагъа жетгенди. Зулия, аны сезип:

- Бу жерде бир аламагъ бай къала барды. Ол къалада эки ариу кызы жашайды. Бюгече биз ол къалада къалайыкъ да, экисин эки негеринге алайыкъ. Мен а энди сенден кетип кимге барлыкъма? – деп, харам Осуйну алдагъанды.

Осуйну жыйыны къалагъа жанлагъанлай, къуш жел этип жетгенди. Осуй да, жыйыны да абызырагъандыла, Зулия уа, аладан къутулуп, къушну аллына чапханды.

Къуш, Зулияны хапарын эшитгенлей, аманлыкъчы жыйынны хурттак-хурттак этип къойгъанды.

Энди эки кызыгъа Зулия да къошулуп, ала алп Гассону сакълай эдиле.

***

Тенгиз абирекле сатыу жүрюген бир узакъ айрыкамда тохтагъандыла да, ол жерли пагчакхны саудюгерчилери хапчук-харекет алыргъа келгендиле. Саудюгерчиле Гассону кѣргенлеринде, аны айтхылыкъ жигитлигин кѣзлеринден таныгъандыла. Таныгъандыла да, уллу багъагъа сатып алып, пагчакха келтиргендиле.

Патчах Гассону кѳргенде, бек кѳууаннанды, кѳолун бошлатханды. Сора, кѳатында тутар ючюн, алпны арбазында атчы этгенди. Патчахны анга дери да атчысы бар эди, энди экеу болгъандыла.

Гассо атчы, орунчу болгъан угъай, патчахны да патчахы болурча сайлама киши эди. Ол терк окѳуна адамлыгъын танытханды. Патчахны жангыз кѳызы Фердау Гассону кѳргенлей окѳуна суйгенди. Аны кѳрѳю ючюн, ол ат орунну аллы бла озуучу болгъанды. Бир кесекден а сѳлешип окѳуна башлагъанды.

Бир кюн Гассону атчы нѳгери, анга Фердауну зарланып, патчахха баргъанды да:

- Алтын этегинге баш урама, эркин этсенг, айтырым бар эди, - деп патчахны аллында ийилгенди.

- Айт, айтырынг бар эсе, - дегенди патчах.

- Сени кѳзынг ол атыла-сатыла айланнган атчы бла ушакъ этгенлей турады. Аны билсенг сюеме, - деп, тил этип, артха атлагъанды.

- Атчы ишин билген ахшы адамды, алай кѳзымы аллай заты бар эсе уа, тыярма, - деп, зар атчыны айтханын артыкъ сан этмегенди.

Кюнлени биринде патчахны кѳызы Фердау Гассо бла сюелип жилий тургъанлай, зар атчы биягъы патчахха кѳууулуп барып, аякъларына жыгъылгъанды.

- Уллу патчах, бош сагъайтмай эдим мен сени. Ол сатыла айланнган кѳул кѳзынгы жанына тийгенди. Фердау жилий турады, - деп, патчахны ичине от салгъанды.

Патчах ат орунну аллына жел этип жетгенди да, кѳзын жилий кѳргенди:

- Сени хатанг жетген эсе, мен аны санга кечалмам! – деп ачыуланнганды патчах Гассога.

- Угъай, атам, атчы манга намыссыз сѳз айтмагъанды, - дегенди кѳыз.

- Кѳзым, сора нек жилийса да?!

- «Мен бир кѳалада эки эгиз кѳзыны биркѳарыш кѳартчыкъдан кѳут харгъан эдим, сен алагъа бир бек ушайса, эгечле зат болурмусуз?» – деп соргъанды да, андан жилийма, - дегенди Фердау.

Таймаз патчах ол хапарны эшитгенлей, кесилген терекча аугъанды. Ол эки кѳыз, бир ажымсыз, патчахны урланнган кѳызлары эдиле. Бир талай жылны ол аланы излеп, жер юсюн кѳп кере кѳдыргъанды, табалмагъанды ансы.

Бир кесекден патчах аязгъанды. Олсагъатдан кѳызларын келтирирге аскер бѳлек кѳурап, Гассону анга башчы этгенди. Гассо кеси бла бирге сатылгъан Кѳаракѳушуна минип, аскер бѳлек бла тенгизден ѳтгенди да, кѳалага жетгенди. Зулия, эки хангоша да сау-саламат эдиле. Кѳуш алагъа жел да кѳакъдырмай сакълагъанды. Гассо, уллу ыспас да этип, аны башына бош этгенди.

Суйгенле тюбешип, бир бирлерин тансыкълай, хапар айтхандыла. Сора, юч кюн да солуп, Гассо эгиз кѳызланы аталарына келтиргенди.

Эки жыйырма кюн баргъан той-оюндан сора Гассо жаныча кѳрген Зулиясын ат боюнуна алып, туугъан ташына кѳайтханды. Алан халкъны ѳкюллери, кѳыркъ суу кѳошулгъан тау этеги ѳзенде, сыйлы Бай Терекни тюбюне жыйылып, тулпарлыгъы, тюзлюго, жакъчылыгъы, жардамлыгъы ючюн Гассону Барс-Элге хан этгендиле.

***

Адам артыкъ насыплы болса, аны анга кыызгъанган чыкъмай къалмайды. Гассону ханлыгъында да бар эди аллай бир кыыр адам. Ол ханны жулдузчусу Гидо эди. Хыйны-халмаш билген жулдузчу къара халкъдан чыкъгъан Гассону тахдан тайдырып, анга кеси олтурур мадарла этип башлагъанды. Жулдузчу, Жаухар дорбунну жини Арнауут бла бир тилли болуп, Гассону жояргъа тебирегенди. Иш ала суйгенча болса, тах – Гидогъа, Зулия уа Арнауут жиннге къала эдиле.

Бир кече Гидо чыгыр таугъа чыгып, аны башында чыгъана от этгенди да:

- Дуниягъа айтылгъан къуртха Ганда, бери жет! – деп, къолун чолпу этип, тегерекге кычыргъанды. Алайлай биттирча бир зат ары-бери чартлай келип, от къатына къонганды. Ол къуртха Ганда эди:

- Не болгъанды, Гидо? Нек излейсе мени? – деп соргъанды биттир сыфатлы Ганда.

- Барды бир жумушум, аны этсенг, мен санга алтын къала ишлерме! – дегенди Гидо. – Ма былайда, бу чыгыр тауну юсюнде!

- Алай эсе, айт жумушунгу! - дегенди Ганда.

- Гассо ханны ариу къатынчыгъын аурут, ёлюб а къалмасын, - дегенди. – Мен аны Арнауут жиннге берирге айтханма.

- Охо, алай сен айтханынгы унутуп къойма, унутсанг – этерими билесе, - деп Ганда учуп кетгенди.

- Унутуб а! – деп кычыргъанды Гидо ызындан. Ол узайгъанлай а: - Энди сен жийиргенчли да мени къоркъут! – деп ачыуланганды.

Гидо ханкъалагъа къайтханда, Зулия тешек болуп тура эди.

Гассону акъсакъал хаками, билген амалын аямай, Зулиягъа багып кеп къорешгенди, алай саусузгъа себеп болалмагъанды. Гассо хан билгичлерин чакъырып, алагъа да соргъанды, алай Зулияны аурууун ала да билялмагъандыла. Тыш кыралладан келген хахимле, отачыла* да сау эталмагъандыла Зулияны. Хан ахыры да тюнголюп, не этерге билмей тургъанлай, тоханагъа кыыр жулдузчусу кирип, баш ургъанды да:

- Уллу хан, мен бир дарман билеме да, ол Зулиягъа жарар деп умут этеме, - дегенди.

- Да андан бери аны айтмай нек тураса да?! – деп чамланганды Гассо.

- Сыйлы ханым, ол дарманнга баргъанладан ызына бир киши да сау къайтмагъанды. Айтмагъаным аны ючюн эди. Алай Зулия ол дармансыз сау болургъа ушамайды, - дегенди Гидо, баш уруп. – Суйсем, суймесем да, айтыргъа керек болурма.

- Хау, айтыргъа керексе. Не дарманды? – деп соргъанды Гассо, умутлу болуп.

- Ол дарман Жаухар дорбунну теренинде ёсген гюлханийди. Аны сууун балгъа тамызып, марал сют бла ичгенлей, Зулия сау болуп къаллыкъды.

- Жаухар дорбун а къайдады? – деп, Гассо тахындан тургъанды.

- Жаухар дорбун а узакъ айрыкамдады. Анда булутлагъа жетген бир кысыр къая барды. Аны белиндеди дорбун.

- Дунияда айрыкамла кепдоле. Сен ол айрыкамны къайда болгъанын тюз айталлыкъ тнойюлмюсе? – дегенди Гассо, Гидону кезюне къарап.

- Айталлыкъма. Айрыкам Аралыкъ тенгизни тюз ортасындады.

- Къуллукъчуларымы бери жый, - деп буюрганды Гассо жулдузчугъа.
– Алагъа айтырым барды.

Къуллукъчула терк окъуна кенгешменнге* жыйылгандыла да, Гассо хан:

- Ёзюрлерим, аскер башчым, хазначым, жулдузчум, хахимим, ёзге къуллукъчуларым, мен узакъ жолгъа атланама. Андан къайтхынчы ханлыкъны оноуу биринчи ёзюрюм – Сайтогъа къалады. Аны айтханындан чыкъмазыгъызыны тилейме. Чыкъгъан болса, кечмезлигим да билигиз! – деп, Гассо аскерчи кийимлерин кийип, сауут-сабасын да алып, къыйын жолгъа атланганды.

Тулпар Къаракъуш аллында жел сюрюп бара, бир айдан Аралыкъ тенгизге жетгенди. Ол атын къантарып, иерин, жоюенин да кёзден ташада бир таш тюбюне букъдуруп, атын ийип кёйгъанды.

Гассо тенгиз жагъасында орналгъан шахарны кемежайында* кемебеклени* бирине тюбеп:

- Мен Жаухар дорбунлу айрыкамгъа барыргъа керекме, ары элтсенг, не десенг да багъасынмам, - деп тилегенди.

Кемебек, аны эшитгенлей:

- Сен жанынгдан тойгъанлыкъгъа, мен алыкъа жашаргъа сюеме! – деп, Гассону айтханын эшитирге да суймегенди. Гассо экинчи кемебекге да баргъанды, - ючюнчюге, тёртюнчюге да - алай Жаухар дорбунлу айрыкамгъа барыргъа бири да унамагъанды.

Гассо хан жагъа ташха олтуруп, сагъышлы болуп тургъанлай, аны къатына бир ушагъыулу, бёкем улан келгенди да, салам берип:

- Шуёхум, нек эсе да, бек мудахса. Къайгъынгмы барды? - деп соргъанды.

- Хау, барды, ахшы улан, - дегенди Гассо тюнгюлген ауазлы.

- Мен жарар зат эсе, айт. Таргына турмам, - дегенди жаш.

- Сен манга не хазна жарагъын. Жумушуму этерге менме деген кемебекле окъуна базынмадыла, сен а алыкъа жаш адамса, дуниядан хапарынг да анга кёре болур, - дегенди хан.

- Сен Жаухар дорбунлу айрыкамгъа барыргъа дейсе да?

- Хау. Къайдан билдинг?! – деп сейирсингенди хан.

- Да кемебекле барыргъа унамагъан жаланда Жаухар дорбунлу айрыкамды, - деп ышаргъанды жаш. – Мени атым Зейтунду. Танышайыкъ.

- Журтунгдан узакъда керти нёгер неден да кереклиди, сени бла бек суйюп танышырыкъма, - деп, Гассо жашны къолун тутханды.

- Майна мени кемем, - деп, жаш бир алапат къызыл-ала желпегей кемени кёргозтгенди. – Кел, тебирейик.

Зейтун тенгизчи жыйынына буйрукъ бергенди да, ала желпек жайып, къыбылагъа тебирегендиле.

Тенгизге бата баргъан уллу, къызыл кюнню тамашалыгъына суйсюне, Гассо хан кёп сюелгенди. Бир кесекден, темирчи къызгъан темирни суугъа сукъгъанча, кюн, тенгизни къайната, акъырын батып кетгенди. Кёк бла тенгиз бирге къошулгъан жер къызыл-ала болуп тура тургъанды да, ол да акъырын ёчюлгенди. Зейтун а, тенгизчи жыйынына буйрукъ бере, дюменни* артында сюеле эди. Бир кесекден кёк дарийге кюнюш ахча чачханча, чууакъ кёк жарыкъ жулдузладан толгъанды. Зейтун дюменнге дюменчини

сюеп, Гассогъа къошулгъанды.

- Зейтун, сен менден хакъ да сурамай, жолгъа къалай атландынг? – деп соргъанды Гассо.

- Манга ахча угъай, сенича тулпар керек эди да, тапдым! – деп ышаргъанды жаш.

- Зейтун, манга кишини къыйыны керек туйюлдю. Хакъынгы сюйсент алтын бла, сюйсент а налмас бла берейим.

- Гассо, - деп жаш ауузун ачханлай, Гассо:

- Хан, - деп къошханды.

Жаш иги ангыламай:

- Не дединг? – деп соргъанды.

- Зейтун, мен ханма, Барс-Элни ханы.

Жаш, ышарып:

- Мен а халиф улума. Атам Мусса Мисирни халифиди.

- Аламат, аламат! – дегенди Гассо, къолун жашны инбашына салып. –

Бизнича къыйын жолгъа чыкыгъанла бир бирин таныргъа керекдиле.

Кеме, акъырын чайкъала, тенгиз толкъунланы жырып бара эди.

Ай чыкыгъанды. Зейтун анга къарап кючсюннгенди да, Садияны къалай таныгъаны аны кёз аллына жангыдан келгенди.

Ол а былай болгъан эди.

***

Къайдан эсе да бирден Мусса халифни төр шахарына бир киши келгенди. Ол бай кийимли, ариу агъачлы адам эди: тюбюнде аламат къантор аты, башында сыйлы сарыхы, юсюнде парча халаты, белинде алтын къылычы. Он бармагында он сыйлы жүзюгю. Ариу ишленген къара сакъалы. Къалын къашларыны тюбюнден къарагъан жүтю, сууукъ кёзлери болмасала, кёрген аны асыл адам сунарыкъ эди. Хакимлиги болгъан Селимни – аты алай эди – Мусса халиф ючюнчю хаким этип алады. Ол багъаргъа башхаладан уста болмаса да, кесини жүрютгени, чырайы бла халифни жүрегине жол тапханды. Халиф аны терк-терк ушакъ нёгер эте, узакъ къыралладан сейир хапарларына тынгылаучу болады.

Мусса халифни Зейтун деп чырайлы, ушагъыулу, базгын жашы бар эди. Селим кесин анга да ариу кёргюзтгенди.

Бир кюн ол, Зейтунга баш уруп:

- Халиф улу, тасхамы кишиге айтмаздан болсанг, мен санга бир зат кёргюзтейим, - дегенди.

- Мени къара къулгъамы санайса?! – деп, огъурамай сёлешгенди Зейтун.

- Халиф улу, кеч, жанынга тийдим, энди менден аллай зат эшитмезсе, - деп, баш уруп, хуржунундан бир кюзгючок чыгаргъанды.

- Бумуду тасханг? – деп ышаргъанды Зейтун.

- Ашыкъма, халиф улу, - деп, ол кюзгюге бир дууа шыбырдагъанды да, кюзгю ичи къымылдап башлагъанды. Сора бир сейир-аламат терек бахчада тенг къызлары бла ойнай-булжуй тургъан хангоша кёрюннгенди. Ол къыз асыры ариудан, Зейтунну кёзю иш да къамагъанды. Адамдан жаратылгъан алай ариу болур амалы жокъ эди сора уа!

- Кимди ол къыз?! – деп соргъанды жаш тёзюмсюз.

- Халиф улу, жаратханса, кырайма да! – деп ышарганды Селим.
- Да аллай ариуну жаратмазча мени жүрегим ташданмыды?! – деп, кыыздан кез алалмай кырай эди Зейтун. – Кимди бу тамаша?
- Учхан айрыкамны хангошасы Садия.
- Аны кёрмей энди манга жашау жокьду! – дегенди Зейтун кёлю бла.
- Мен ол кызыны санга бошму кёргюзтгенме? Таукел эсенг, кыачырайыкь! - деп терилтгенди жашны Селим.
- Таукел болмай а! Аллай мёлек ючюн, сагыш эте турмай, отха, суугьга да кирirme, тейри! – дегенди ол.
- Да сора тамбла окьуна атланайыкь, - дегенди Селим. Алай экили болуп: - Атанг а ол кьоркьуулу жолгьга сени иерми?
- Нек иймейди?! «Жашым, эрлигинги сынар заман жетгенди», - деп кёп болмай кеси айтханды.
- Да алай эсе, сора тыйгыч жокьду. Жолгьга хазырланайыкь! – деп, Селим уллу-уллу атлап кетгенди.

***

Халиф улу Зейтун бла Селим кеме бла уллу тенгизден ётгендиле да, бир жерге келгендиле. Селим кемебекге:

- Бир айдан былайда болугьуз! – деп Зейтун бла таула таба тебирегенди. Бур ауукьдан ала бир уллу дорбуннга жетгендиле. Аны аллын бир деу Темир аскерчи сакьлай эди.

- Дорбун ичинде юч тье барды. Муратыбызгьга жетер ючюн аланы бери чыгьарьгьга керексе, - дегенди Селим. – Учхан айрыкамгьга элтирик жолгьга бизни жаланда ала тюзетирикдиле.

- Ойнагьанмы этесе? Кёрмеймисе ол темир аскерчини? Мен аны бармагьы тенгли да жокьма, сора анга кьалай кьарьгу эталлыкьма?! – деп тохтагьанды Зейтун.

- Сен аны бла сермеш демейме. Ол Темир аскерчи, Жаухар дорбунлу айрыкамны иеси Арнауут жинни кьалаууруду. Сен аны кьатына баргьанлай, ол: «Кимсе?!» деп соруп. Ким болгьанынги айт да, ол сени дорбуннга иер, - дегенди Селим.

Зейтун дорбун аллына бара, кьангкьга тёбе кёрюп, бек кьоркьгьанды, алай, тартынса да, Садия кез аллына келип, ол Темир кьалауурну кьатына баргьанды. Деу кьалауур:

- Эй, сен кимсе?! Аллыма келирге да кьалай баздынг?! – деп, ауазында темир зынгьрдай сёлешгенди.

- Мен Мусса халифни жашы Зейтунма! – деп кычыргьанды жаш. Аны атын эшитгенлей, Темир кьалауур бир жанына туруп, жашны дорбуннга ийгенди. Бир кесекден Зейтун, ауур жюкленген юч тьеени сюрюп, тышына чыкьгьанды.

- Селим, дорбунну аллы адам сюекледен толуду да! – деп шыбырдагьанды Зейтун. – Ала уа не эте эдиле мында?

- Халиф улу, Садияны алыргьга суйген сенден сора жокьму сунаса?! – деп кюлгенди ол. Сора тьеелеге минип, алайдан кетгендиле.

- Селим, Темир кьалауур мени атымы эшитгенлей, манга жол нек кьойду? Аны манга бир ангьлат, - дегенди Зейтун, алайдан узайгьанлай.

- Алгьаракьда мен санга Жаухар дорбунну иеси Арнауут жинни бош

сагьынмагъан эдим. Учхан айрыкамгъа, хур эгечлени хайыры бла, жалан да сен бараллыкъса. Аны Арнауут иги биледи. Юч тюеге сенден сора кишини кьойма деп Темир къалауургъа андан буюргъанды ол. Сени хапарынгы манга да ол айтханды. Сизге келгеним да аны буйругъу бла эди, - дегенди Селим.

- Ол манга нек болушады сора? – деп соргъанды Зейтун.

- Аны уа билмейме, - деп ётюрюк айтханды ол.

Ала, элсиз-журтсуз жерлени кьыдырып, дагъыда сегиз кюн баргъандыла. Тогъузунчу кюн Зейтун бир алапат жылтырауукъ къала кёргенди. Тюеле ары тартып, Селим а башха жанына буруп, алайдан зор бла озгъандыла. Алай энди тюеле алгынча жууаш тьююл эдиле. Аланы кьарыу бла тыяргъа керек эди энди.

Зейтун бла Селим агъач кьыйырына жетеп, бир кесек солугъандыла да, биягъы жолгъа тебирегендиле.

- Аллыбызда кьысыр къаяны кёремисе? Биз ары жетгенлей, сен атангдан да бай боллукъса! – деп кюлгенди Селим.

- Биз Учхан айрыкамгъа бармайбызмы да? – деп сейирсингенди Зейтун.

- Аллай кьызгъа кьуру кьоллumu барлыкъбыз?! – деп кюлгенди Селим.
– Айып болур!

- Накъут-налмас хуржунчугъубуз а?! – Ол кимге да тийишли саугъады.

- Садиягъа ол саугъа тьююлдю. Дунияда болмагъанча ариу кьызгъа, дуняда болмагъанча сыйлы саугъа берирге керексе. Хомух болма! – деп кьакъгъанды Селим Зейтунну.

- Селим, заманны кьызгъанама ансы, хомух а бир тьююл эдим да! – деп таукел сёлешгенди Зейтун.

Юч кюнден ала кьысыр къаялагъа жетип тохтагъандыла. Алай къая бла аланы арасы терен кьол эди. Селим тюеледен бирин союп, ичин кьотаргъанды.

- Халиф улу, бакы бай болургъа энди бир атламыбыз къалгъанды. Аны ючюн сен тюени ичине кирирге керексе.

- Нек киреме сора? – деп тартыннганды Зейтун.

- Садияны кёрюрге сюе эсенг, мени сёлешдирип турма да, айтханымы этип бар, - дегенди Селим.

- Садия ючюн а отха да кирирме! - деп, жаш тюени ичине киргенди. Селим тюени быдырын тигип, бир жанына тургъанлай, бир уллу кьуш учуп келип, мыллыкны къая башына алып кетгенди. Уллу кьуш, тую мыллыкны жыргып тебирегенлей, боран сюрюп бир къанатлы сарьуек жетгенди да, кесин кьушха атханды. Атханды да, кьычырыклары къаяланы зангырда-та, бир бирлерин талап башлагъандыла. Зейтун тюени кьарын жеписинден, кьоркьгъанын сейир этгени хорлап, жан талашха кьарай эди. Бир ауукъдан экиси да, мыккыл болуп, кесилген тереклеча, аугъандыла. Зейтун къамасы бла тюени тигилген жерин жырып тышына чькъса, эки жыртхыч да ёлюп, тегереги уа сейир уллу накъут-налмасладан жылтырай. Ол дорбаны толтуруп, аны жип бла Селимге салындыргъанды. Зейтун ючюнчю дорбаны салындыргъандан сора:

- Энди кесим да энейим, жипни кьаты тут! – деп кьычыргъанды.

- Жукъ къалгъанмыды?! – деп кьычыргъанды Селим да туюбюнден.

- Угъай, барын да жыйгъанма! – дегенди Зейтун. Алай анда болгъан накъут-налмасны, алтын-кюмюшню жылгъа да жыйып бошайлыкъ туююл эди. Аны эндире турургъа уа заман къайда! Зейтун къаядан тюшерге жипге узалгъанлай, Селим жипни тартып алып къойгъанды.

- Селим, ол этгенинг неди?! – деп ачыуланганды Зейтун. – Мен энди къаядан къалай энерикме?

- Къалай суйсенг да, алай эн, ол мени ишим туююлдо! – деп, харх эте, Селим туюелени бирине минип, бирин а ызындан тартып кетгенди.

- Энди у не хадагъа? – деп жаш тегерегине къарай, кезю сарыуекни кезюне илиннгенди. Аны кез гинжисинде бир жарыкъ жылтырагъан зат бар эди. Зейтун сарыуекни кезюн къама бла жаргъанды. Ол жылтырагъан ауур мияла топчукъ эди; аны ичинде уа – гумулжук тенгли акъ жинчик. Зейтун мияла топчукъну хуржунуна салып, къая башында кеп айланганды, алай къая, къабан тишча, сыйдам эди.

Болсада Зейтун алай болмачы жаш туююл эди: ол терк окъуна къушну къанатларын кесгенди да, билеклерине жарашдырып, къая эрининден секиргенди. Ол, къушча, хауада тегерек айлана, узакъда кетип баргъан Селимни кергенди.

- Менден къутулуп, къайры барлыкъса энди?! – деп, Зейтун аны ызындан жетгенди да, уруп, туюеден жерге атханды. Атханды да, къылычын боюнуна тирегенди.

Санлары эзилген Селим:

- Халиф улу, терс болгъанма, жанымы сау къой ансы, накъут-налмасынг, алтын-кюмюшнюнг да кесинги болсун! – деп жалыннганды.

- Сен кимни оюнун ойнайса? Садиягъа элтеме деп, мени къая башында къоюп кетгенсе! Не ичинги ачаса, неда ичинги чачама! Экисинден бири! – деп тебиннгенди Зейтун.

- Жанымы сау къояргъа айт, - деп тилегенди Селим, жан къайгъылы болуп.

- Манга сени аман жанынг неге керекди?! Тюзюн айт да, кезюмден тай!

- Садияны урларгъа Арнауут жин эрттеден бери дыгалас этеди, алай къызны кесине илешдираллыкъ дунияда сенден сора адам жокъду. Къыз санга баргъанлай, аны къор минчагъы кючюн тас этип, Арнауутну къолуна тынч тюшерикди. Сен бу жумушда арачыса, - деп, Зейтунну бютунда ачыуландыргъанды.

- Бу келишимде сени жумушунг а неди?! – деп тебиннгенди Зейтун.

- Сени Жылтырауукъ къалагъа элтирге керек эдим. Барсанг, Садияны алайдан излеп башла. Алай малкёзлюк, къырслыкъ мени Накъут-налмас къаягъа элтди. Къалгъанын кесинг кердюнг, - дегенди, жерден къобаргъа кюреше.

- Мен къаяда къалсам, сен Арнауутха не айтып барлыкъ эдинг?! Ол, менича, хапар айта турмаз эди, баям.

- Сен анда къалып къаллыкъ туююл эдинг, нек дегенде, сен Садиягъа тюбериксе. Къадарынг алайды. Андан арысын а мен да билмейме. Алай Арнауут жинден сакъ бол, ол Садия ючюн бир загдан да артха турлукъ туююлдо.

Зейтун Селимни туюеге миндирип, накъут-налмасларын да сыйырып,

алайдан кыстагъанды да, Жылтырауукъ къалагъа баргъанды. Къала бла терек бахчаны ариулугъу Зейтунну окъуна сейирге къалдыргъанды. Ол эшик аллында арсар болуп кѣп сюелгенди, болсада, кѣл этип, босагъадан ичине атлагъанды. Зейтун экинчи отоуда шахмер* ойнай тургъан эки ариу эгечни – Нюрия бла Нюрсияны - кѣргенди.

- Ах, эгечим, бир ненча кюн мындан алгъа, былайтын хыйлачы Селим бла ѳтген жаш бу болур дейме, - дегенди Нюрия, Зейтуннга къарап.

- Хау. Ол менме, - деп, Зейтун, алларына барып, аланы къолларын тутханды.

Хур къызла, анга къол-бет жуудуруп, аллына тюрлю-тюрлю сыйлы ашла, тюрлю-тюрлю кѣгетле салгъандыла. Жаш ашап бошагъандан сора, Нюрсия:

- Ахшы улан, кимсе, не айланаса, не жюйройсе? – деп соргъанды.

- Мен Мусса халифни жашы Зейтунма. Айланганым а... Ол сиз таныгъан Селим манга жек кюзюсюнде бир къызны кѣргюзтдю да, жаным анга кирип, ѳлсем-къалсам да, аны тапмай амалым жокъду деп, жолгъа чыкъдым. Бюгюн тамам юч ай мен аны излегенли, - деп, мудах болгъанды. – Алай бу мен айта тургъан зат хапарны жартысыды. Селимни ийип, ол къызны манга кѣргюзтдюрген Арнауут жинди. Мени бла хайырланып, Учхан айрыкамны хангошасын урлар муратдады ол.

Эгечле жинни атын эшитгенлей:

- Зейтун, сен уллу палахха къалып тураса да. Акъ жинле, къатылыгы ючюн Арнауутну харам этгенли, минг жыл болады. Ол энди бир аманлыкъдан да артха турмайды. Бизге къайтханынги иги этгенсе: биз санга себеп болурбуз, - дегендиле.

- Сау болугъуз, хур эгечлерим. Энди уа Учхан айрыкамны хангошасын табаргъа болушугъуз.

- Садияны биз иги таныйбыз. Аны алыргъа кѣпле кюрешгендиле, алай ол аланы бирин да унамагъанды.

- Нек? - деп соргъанды халиф улу. – Аллай бир уландан анга тийишли батыр чыкъмагъанмыды?

- Анга къара батырдан сора да, жюрегинде таза сюймеклиги, кѣллонде жулдуз жыры болгъан жаш керекди. Хан атасыны жангыз баласы, ол анга къызлыкъ, жашлыкъ да этип тургъанды. Алай, атасы ѳлгенли бери, Учхан айрыкамны къадары аны къолундады. Жаш къызгъа ол ауур жоок эсе да, Садия халкъына къайгъыра, жарай, душмандан да къоруй билген хангошадды. Аны ючюн халкъы Садияны бек сюеди, - дегенди Нюрия.

- Ийнан, душманы уа аз тюйюлдю. Ол «угъай» деген бий, хан улула аны къанлы жаулары болгъандыла. Учхан айрыкам тенгизге къоннганлай, Садия бла кюрешип башлайдыла. Анга сенича алп улан керек эди. Аны къыз да биледи. Биледи да, аллай жашны сакълайды. Сен хайт дерге керексе! – дегенди Нюрсия да.

- Учхан айрыкам а тенгизге къачан къонуучуду? Нек сорама десеги: мен кѣкде учар амалым жокъду, аны себепли анга тюбер мадарым да боллукъ тюйюлдю.

- Аны къайгъысын биз этербиз, жарсыма, - дегенди Нюрия. - Керекден керекге Садия айрыкамны тенгизге къондурады, алай кѣбюсюнде айрыкам булутла арасында сылжырап*, айланады.

- Сен билирге керек энтта кѣп зат барды, алай бек алгъа биз сени

урушха хунеринги кёрюрге керекбиз, ызыбыздан кел, - деп, хур кызыла жашны бир эркин адишге* чыгъаргъандыла. Нюрия кьолу бла белги бергенди да, аланы алларына бир къатангы аскерчи келгенди.

- Сен къарындашыбызны уруш усталыгъын бир сына. Къыйын ишге атланырыкъды да, ол ызына сау къайтыргъа керекди, - дегенди Нюрсия. Сора эки эгеч да бир жанына тургъандыла.

Уруш устасы Зейтунну кылычха, садакъгъа, сюнгюге, ёзге сауут-сабагъа усталыгъын сынап кёргенди. Кёргенди да:

- Гиртчилигинг, къара кючюнг ким да сукъланырча игиди, алай усталыгъынг а ишленирге керекли болуп турады. Мен сени хунерли къазауатчы эталлыкъма, не дейсе ансы? – дегенди аскерчи.

- Хурметли устаз, бек ыразы боллукъма! – деп къууанганды Зейтун. Халиф улу ол кюнден башлап, бир такыйкъасын зыраф этмей, уруш усталыкъгъа кёл салып юйрене эди. Зейтун жарым жылдан устазын хорлап башларча болгъанды.

Сынау кюн жетгенди.

Нюрия анга алтын саплы кылыч бергенди да:

- Бир уруп, бу гыйы ташны эки эт, - дегенди.

Зейтун керилип сермегенди да, ташны эки тенг этип кьойгъанды.

Нюрсия сюек садакъ бергенди да:

- Сен бу алманы урлукъса, - деп, алайдан минг атлам этип, алманы башына салгъанды.

- Угъай, мен санга айланып садакъ тартырыкъ туююлма! – деп тохтагъанды жаш.

- Ат! – дегенди устазы. Нюрия да:

- Хомух болма, ат! - дегенди.

- Нюрсиягъа тийсе уа?!

- Сен а тийдирме! Учуп баргъан ургъуйну ургъан жаш, энди алмагъа къалай тийдиралмазса?! – дегенди устаз, Зейтуннга кёл этдире.

Зейтун садакъны тартханды да, марап атханды. Окъ, алманы тюз ортасындан ётюп, таш хунагъа къадалгъанды.

- Энди уа бу темир тёшге сюнгю къадарыкъса, - дегенди устаз.

Жаш керилип ургъанды да, сюнгюсю тёшню бирси жанындан чыкъгъанды.

Устаз бла Зейтун башха сынаула эте тургъунчу, Нюрия бла Нюрсия, экиси эки жанындан тутуп, бир аламат акъ атны алып келгендиле. Ат угъай – къангъаз! Боюну жия бюгюлюп, алтын жалы жерге жете, жеринде тепчинлей-тепсей тургъан бир тулпар.

Зейтун аллай ат тюшюнде да кёрмеген эди. Ол аны боюнундан къучакълап, жалкъасын сылагъанды. Сора:

- Аты уа неди? – деп соргъанды.

- Аяз. Бу да сениди. Сен эрлик этсенг, бу санга нёгерлик этер, - деп, Нюрия бла Нюрсия атны жүгенин кьолуна тутдургъандыла. Зейтун атха секирип мингенлей, ат, чаба бырып, къангъаз кёлден кётюрюлгенча, учуп кетгенди. Ол бир сагъатны ичине бирайлыкъ жол кыдырып, ызына алай къайтханды.

Зейтун къайтып келирге, эки эгеч да, аскер кийимлерин кийип, аны сакълап тура эдиле. Нурсия бла Нурия аны ортагъа алып, кылычларын

суургандыла да, сермеширге хазыр болуп:

- Кылычынгы кынындан чыгъар! – дегендиле.

- Эгечлерим, не этесиз? – деп кюлгенди Зейтун.

- Кылычынгы чыгъар да, кесинги къору! – деп, Нюрия Зейтунну сермегенди.

Зейтун, бир жанына чартлап:

- Нюрия, алай ойнаргъа жараймыды? – дегенди. Жаш армау эди.

- Биз Арнауут жинни эгечлерибиз! – деп, Зейтуннга Нюрсия да чапханды.

Зейтунну ёзге амалы болмай, хур кызла бла сермешип башлагъанды. Ала кёллери бла сермеше эдиле. Устаз да алагъа кшошулса, Зейтун хорлатырыкъ эди, бир насыпха, ол туураларындан къарап тургъанды.

Эки эгеч да Зейтун бла сау сагъат сермешгендиле. Сора:

- Зейтун, сен аламат къазауатчы болгъанса! Энди биз сени ючюн жарсымайбыз! – деп, кылычлары кынларына салып, Зейтунну кезиу-кезиу къучакълагъандыла.

- Бу этгенигиз неди? – деп ёпкелегенди Зейтун.

- Не болуб а? Сынагъан эте эдик! Ачыуландырмасакъ, сен кёллонт бла сермеширик туююл эдинг сора уа, - дегенди Нюрсия, ышарып.

Устаз да, Зейтунну кёлун тутуп:

- Энди сен уруш усталыкъны бийигине жетгенсе, аперим! – деп, Зейтунну махтагъанды.

Ала да алай ушакъ эте тургъанлай, Нурияны инбашына бир доппанбаш акъ кёгюрчюн кшоннганды.

- Бу Садияны кёгюрчюнюдю, - дегенди Нурия, аны аякъчыгына кысылып тургъан кыагытчыкыны алып ача. Сора тынгысыз болуп:

- Учхан айрыкамгъа, къузгунлагъа минип, саскыбаш аскерчиле чапхандыла. Садия бизден болушлукъ тилейди, - дегенди. Нурсия уа:

- Тулпар Зейтун, кесинги кёргюзтюр заман келди. Аязгъа мин да, жардамгъа къууул! Ол сени тюзюнлей Учхан айрыкамгъа элтирикди! - дегенди.

Зейтун Аязгъа миннгенлей, алайда жаланда ат аягындан кётюрюлген букъу кългъанды.

Халиф улу, тенгиз башында учуп бара, къузгун жыйынны ызындан жетип, саскыбашланы кырып тебирегенди. Къузгун аскер аны эслегинчи, Зейтун аскерни ючден экисин кыргъанды. Аскер аллын тыйгъан а къушха миннген Садия эди. Аны къушу, кеси да саскыбашланы кыра, арып, амалсыз болуп тургъанлай, Зейтун саскыбашланы алларына ётгенди. Алп кызны кылычы желча женгил, боранча кючлю, шибиляча терк ойнай, Зейтунну кылычы уа, от чагъа, темир жилтинле чача, къузгун аскерни ахыр аскерчисине дери кырып чыкъгъандыла.

Садия, кюнча жарып:

- Аслан кёллю тулпар, сен кимсе? – деп соргъанды, ала Учхан айрыкамны шахар майданына кшоннганлай.

- Мен Мусса халифни жашы Зейтунма, мени санга жардамгъа Нюрия бла Нюрсия ийгендиле! – дегенди ол, Садиядан кёз алалмай.

- Сау бол, аслан кёллю жаш! Сен алай жетмесенг, мени тутта эдиле, - деп, ыспас этгенди кыыз. Ичинден а: «Жаш былай ариу болуб а ким кёрген эди?» - деп сейирсиннгенди.

- Шахар халкты, майданнга жыйылып, Садиягъа бла Зейтуннга махтау салганды. Сора: «Хангошабызгъа тийишли тулпар табылды!» - деп, той-оюн этип башлагъанды.

Къыз, ийменип:

- Сен аланы айтханларына артыкъ эс бурма, ала сенича батыр уланны эртгеден бери сакълайдыла, - дегенди.

- Кёз къаматхан ариу, сен а? – деп ышаргъанды Зейтун, къызны ниетин билирге тап тюшгенине къууанып. Аллай соруу сакъламагъан къыз бир кесек апчыгъанды, алай, бир кесек мычып:

- Мен да, - деп, уллу кёзлерин энишге ийгенди.

Зейтунну жюреги къабындан чыгъып кетерге аздан къалып, къызны къолчугъун къолуна алгъанды да:

- Дуния ариуу, кесинг да билмей, мени эм насыплы адам этдинг. Энди ёмюрден-ахыргъа мен сени къорунгма! – деп, къолчугъун уппа этгенди.

Садия да болмагъанча насыплы эди.

Ол кече Садия аны сыйлы къонакъ этгенди, кёп хапар да айтханды. Алай къыз Жаухар дорбунну жини аны марап айланганын биле эди да, аны къууанчы толу туююл эди.

- Ариуум, жарсыма, мен аны гунч этерме, неда дуниядан кетерме! – деп, ант этгенди Зейтун.

- Угъай, угъай! Жангыз кесинг анга къарыу эталлыкъ туююлсе! – деп, Садия аны эшитирге да унамагъанды.

- Жаным, ол сау болуп, санга тынчылыкъ жокъду. Сени къолгъа бир этсе уа – ёлорге термиле жашарса. Бир насыпха, аны Учхан айрыкамдан изгилтин этип тургъан бир къор зат барды.

- Ол бу минчакъды, - деп, Садия боюнунда инжи тилсимин* кёргозтгенди. - Муну менден урларгъа ол бери кёп къуртха ийгенди. Бир кере уа тилсимими алдырыргъа аздан къойгъан эдим.

- Кёресе да! Ол аны къолгъа этмей, тынчайырыкъ туююлдо. Аны себепли, сакъларгъа мени аз да заманым жокъду! Эрттен бла мен жолгъа тебирейме, - деп, Зейтун бирден эки болмагъанды.

***

- Халиф улу, сагъышха кетип тура болурса дейме? – деп, Гассо Зейтунну сагъышларындан айыргъанды.

- Эсиме Садия тюшюп, аны тансыкълай тура эдим, - деп, Зейтун жарыкъ ышаргъанды.

- Къоркъма, хар не да тап болур. Жангыз жинни биз экибиз къалай хорламабыз?! – деп, кёл этгенди Гассо.

Зейтун, тегерекге эслеп къарай, узакъда бир кеме кёргенди. Экили болуп, кёзюлдюреуюго бла къараса – тенгиз абирекле - корсанла! Адам баш сюекли къара байракълары жел эте, кеме кёндеден уруп келе эди. Зейтун, къонгуроу къагъып, жыйынын сермешге хазырлагъанды. Алай кеме атымгъа жетерге, тенгизни къалын туман басханды. Беш-алты такъыйкъадан а эки кеме да бир бирлерине къабыргълары бла тийип, ауаргъа аздан къалгъандыла. Абирек жыйын тирирек болуп, «Къара шибилядан» «Ала тангнга» ётгенди да, сермеш башланганды. Алай сермеш узакъгъа

бармаганды. Гассо бла Зейтун корсанланы кьанларын терк сууутхандыла. «Къара шибиля», ыргъакъ жиплени кесип, «Ала тангдан» айырылыр умут этгендиле, алай Зейтун жыйыны бла «Къара шибилягъа» ётген эди. Ол кемебекни Гассо ханны аллына сюрюп келгенди.

Кемебег а Сокъур Шидакъ эди.

Шидакъ Гассону кёргенде, сау кьалгъанына чоғъез болгъанды. Аны не сакълагъанын ол иги биле эди.

- А, Сокъур Шидакъ! – деп кьууанганды Гассо хан. – Къолума тюшмез эдинг да! Къалай ёлорге сюесе? Асмакъгъамы асайым огъесе итбалыкъ* ашымы этейим?! – деп жаныгъанды.

- Угъай, угъай! Кьулунг-къазагъынг болурма, жаланда ёлтюрме! – деп сытылгъанды кемебек.

- Кимди бу? – деп соргъанды Зейтун. – Таныгъанынг болур дейме?

- Намысы-сыйы болмагъан бир генезир! Жукълап тургъанымлай, жыйыны бла байлап, мени бир узакъ жерде Таймаз ханнга сатхан эди.

- Да сора не къарайса? Жазасына тюбет! – дегенди Зейтун, ачыуланьп.

- Бу ачыуум бла жоюп къояргъа суймейме, жазасына тамбла тюбетирме! – деп, Гассо хан бир жанына кетгенди.

Тенгизчиле Сокъур Шидакъны, кютагъачха* байлап, гыстыныча, бир жанына атхандыла, сау кьалгъан адамларын кьайыкыгъа олтуртуп, кемесин а кюйдюрюп кетгендиле.

Кюн, тенгиз этегинден чыгъа келип, кёкге кётюрюлгенди. Тёгерек асыры шошдан, суу бети мияла кибик сыйдам эди. Бир заманда кемеде узакъ болмай, суу кьайнап башлагъанды. Къарасала – бир деу балинаны* андан да уллу асланбаш ахтапот* тутуп бууа. Зейтун, сюнгю агып ахтапотну кёзюне ургъанды да, балина андан ычхыннганды. Сора, ыспас этгенин билдире, айры кьуйругъун суугъа уруп, кемени аллында тебирегенди.

- Эшта, бу бизге жол кёргюзтеди, - деп, Зейтун кемени аны ызына бургъанды.

Балина «Ала тангны» бир айрыкамгъа келтиргенди да, биягъы кьуйругъун суугъа уруп, тенгиз тюбюне ташайып кетгенди.

Айрыкам Жаухар дорбунлу айрыкам болгъаны баям эди: тюз ортасында бийик кьысыр къая, къая белинде – дорбун, дорбундан, сарыуекни кёзюнденча, жарыкъ ура. Зейтун кемени эки къая арасына букъдуруп, илинкерни* тенгизге ийигенди да, Гассо хан бла жагъагъа чыкыгъанды.

Ала, кеслерин эслетмей бара, къая этегине жетгендиле.

- Билеу кибик сыйдам къаягъа илинир амал излей, сагъышлы болуп тургъанлай, къая башындан бир ауаз келгенди. Ёрге къарасала, бир ариу кьыз алагъа дорбун эрининден къарап тура эди.

- Нек келгенсиз, Жаухар дорбунну иеси Арнауут кёрсе, сау кьоймаз да! – деп жарсыгъанды.

- Ариу кьыз, аны кьой да, бизге ары чыгъар амал юйрет! – дегенди Гассо.

- Аллыгъызда топ ташны кётюралсагъыз, тюбю бла бери атлауучла бардыла, - дегенди кьыз.

Гассо хан топ ташны кётюрюп, бир жанына салгъанды да, экиси да тешикке тюшюп, къая ичи бла дорбуннга чыкыгъандыла.

Дорбун ичи сыйлы ташладан, кюндюзча жарыкъ эди. Кьыз жашлагъа

бек кыуаннганды. Сора юч эшикден, бир биринден ариу, тогъуз кыз чыкыгъанды.

- Манга мында ёсген гюлханий керекди, аны манга табып бир бер, - деп тилегенди Гассо биринчи кызгъа. Ол:

- Гюлге тийгенимлей, жин билликди. Билсе уа, терк окъуна жетип, барыбызны да ёлтюрлюкдю, - дегенди, кюркзуп.

- Сора алай этейик: жагъада бизни кеме сакълап турады. Сиз ары чабыгъыз, биз а, жинни ёлтюрюп, ызыгъыздан жетейик! – деп, кызланы кемеге ийгенди.

Кызла узайгъанлай, Гассо гюлно юзюп, жан хуржунуна салгъанды. Ол да гюлно хуржунуна салгъанлай, къая миялача зынгырдап башлагъанды. Алайлай, жан-жанын талап, дорбуннга бир деу жин киргенди. Ол Арнауут эди:

- Гюлюмо къайсыгъыз юзгенсиз?! Алгъа аны ёлтюрейим! – деп кыжырагъанды жин.

- Мен юзгенме, этеринги бир да аяма! – деп Гассо кылычын жаланлагъанды. Башланнганды сора сермеш! Гассо бла Зейтун жинни ортагъа алып сермей киргендиле, алай Арнауут алагъа хорлатырыкъ жин туююл эди. Ала, бир бирлерин хорлаялмай, кёп кюрешгенден сора, арып, солуу алыргъа тохтагъандыла. Зейтун, мияла топчукъу эсине тюшюп, аны хуржунундан чыгъаргъанлай:

- Не суйсенг да, аны этерме, жаланда мияла топчукъну манга бер, - деп жалыннганды жин.

- Мияла топчукъ кесиме да керекди, сора санга нек береме! – деп Зейтун топчукъну анга берирге унамагъанды.

Арнауут, мияла топчукъну тилеп алалмазын биллип, кесин Зейтуннга атханды. Мияла топчукъ жерге тюшгенди да, ууалып, ичиндеги гумулжук тенгли акъ жинчик тышына къутулгъанды. Сора ол эриген темир тамычыча кызарып, ары-бери уча, деу жинни элек этип башлагъанды. Деу жин аны тутханлыкъгъа, ол, къолун тешип, ётюп кете эди. Бир кесекден жин элекге ушап къалгъанды. Ол, артха тентирей барып, дорбун эринден энишге кетгенди да, ташлагъа тийип, топча чачылгъанды. Акъ жинчиг а, эки батыр да къарап тургъанлай, ёсе келип, бир алп батыр болуп къалгъанды:

- Мен алп Мустафаны жашы Охранма. Тюркден. – дегенди, Гассога къол узата.

- Мен а Гассо ханма, Барс-Элден, - дегенди Гассо, Охранны къолун тутта.

- Мен а Мусса халифни жашы Зейтунма. Мисирден, - деп, Зейтун да Охранны къолун тутханды.

- Сау бол, Зейтун! Сен мени уллу азапдан къутултдун! - деп, алп батыр анга ыспас этгенди. - Мени мияла топчукъгъа сугъуп, аны сарыуекни кёзюне салгъан Ганда къуртха эди.

- «Сау бол» деп биз айтыргъа керекбиз. Сенсиз биз Арнауутну хорлаяллыкъ болмаз эдик, - дегенди Зейтун, къолун аны инбашына салып.

- Игиликни ахшылыкъ бла къайтаргъан эр кишиге тёреди. Экигиз да махтаугъа тийишли жашласыз, энди уа кете барайыкъ, - деп, Гассо тик атлаучла бла энишге тебирегенди.

- Энди мен Ганданы табып, аны жазасына тубетирге керекме, ансы

тынчлыкъ табарыкъ туююлма! – деп, Ганданы жаный, Орхан да Гассону ызындан атлагъанды.

Юч батыр да, къаядан чыгып, жагъагъа келгендиле. Алай жагъада не кеме, не кызла жокъ эдиле.

***

Иш а былай болгъанды.

Гассо бла Зейтун кемеден тюшгенлей окъуна, Сокъур Шидакъ тенгизчилеге байлыгъын санап башлагъанды.

- Жети айрыкамда жети алтын-кюмюш кюбюрюм барды. Сиз мени башыма бош этсегиз, аланы сизге тенг юлеширге сѣз береме. Кимге да нек къуullanасыз?! Сойген шахарыгъызда къалала ишлеп, кемеле алып, кесигиз къул тутсагъыз а! – дей эди ол.

Тенгизчиле экили болуп тургъанлай, бир биринден ариу он кыыз келгенлеринде уа, аланы да алып, къачаргъа таукел болгъандыла. Къызла не алтындан да багъа байлыкъ эдиле.

- Алп жигитлени уа сакъламаймысыз? – деп соргъанды кыызладан бири.

- Угъай! Ала келселе, бизге жетерик – зукку чибин! – деп кюлгенди Зейтунну къабагъаууз болушлукъчусу.

Къызла, отдан чыгып жалыннга киргенлерин ангылап, кымсыз болгъандыла, Сокъур Шидагъ а кемени Жашырын айрыкамгъа бургъанды.

***

- Энди уа не этебиз? – дегенди Зейтун.

- Тейри, билмегениме, - деп, Гассо тегерегине умутлу къарагъанды.

Алайлай айрыкам гууулдап, тебип тебирегенди да, булутлагъа жетген къая, башындан темирча эрип, тенгизге тегюлюп башлагъанды. Тенгизни къайната, къая эрип тауусулургъа, айрыкам да батып тебирегенди.

Энди уа не хадагъа?!

Айрыкам суугъа кѣмюлюп, юч батыр да бир агъачха илинип тургъанлай, биягъы балина жетгенди. Сора, ючюсюн да сыртына миндирип, тенгизни жыра, кемени ызындан къууулгъанды. Балина ингир къарангъада кемени жетгенди да, юч батыр да, тауушсуз, кемеге илиннгендиле. Зейтун балинагъа ыспас эте, аны башын сылагъанлай, ол, тауушсуз, алайдан жюзюп кетгенди.

Тенгизчиле уа ала къайгъылы туююл эдиле: сырадан эсирип, ариу кызыланы тарт-соз эте тургъанлай, юч батыр да юслерине кирип келгендиле. Сатхыч тенгизчиле, жаналгъыч кѣргенча, терк окъуна аязгъандыла, къабагъаууз а, жукъ да айталмай, эчки жегейича къалтырагъанды. Зейтун Сокъур Шидакъны, къабагъаууз болушлукъчусун да кемеден тенгизге секиртип, къалгъанларына онушар чыбыкъ уругъа буюргъанды.

Хангошала эсирген тенгизчи абирекледен къутулгъанларына асыры къууаннгандан, ай жарыкъда хур кызылача тепсей эдиле.

Кече шош ѳтгенди. Эргенбла уа, кюн бузулуп, тенгиз къобуп башлагъанды.

- Бу бошдан туююлдо, - дегенди биринчи кыыз. – Къайсыгъыз эсе да ахтапотну жаралы этгенди. Энди андан къутулгъан сизге бек къыйын боллукъду.

- Сен аны кьайдан билесе? – деп соргъанды Зейтун.

- Мен тенгиз кызыма, - дегенди ол.

Къыз алай айтып бошаргъа, кемени эки жанындан бирча сегиз деу шыгы дуярдала* чыгып, кемени батдырып башлагъанды. Къычырыкъ, жилиу башланганды. Абызырамагъан юч батыр бла тенгиз кыыз эдиле. Батырла мычымай ахтапотну дуярдаларын томуруп тебирегендиле. Ала асыры терк кымылдагъандан, къолларында кылычлары кёрюнмей эдиле. Ахтапот кемеге уллу заран салгынчы, юч батыр да аны туурап атхандыла.

Кемеде биягъы къууанч башланганды.

- Жер мёлеклери, биригизни билдик, къалгъанларыгъыз а кимлесиз? – деп соргъанды Гассо хан кыызлагъа.

- Биз тогъуз патчахны тогъуз кызыбыз. Арнауут жин эм ариу хангосаланы урлай эди, ансы бош ариулагъа къарагъан да этмегенди. Ол жашау кючюн, чеплеу кюнденча, бизден алып тургъанды. Биз не къадар ариу болсакъ, жин да ол къадар кючлю болгъанды, - дегенди рум патчахны кызы.

- Да аны ашы-сууу сизни ариулугъугъуз эсе, ол кеси алай эриши нек эди? – деп кюлгенди Зейтун. Насыплы кыызла да къууанчлы кюлгендиле.

***

Къызыл-ала желпекли кеме ызына кьайтып, кемежайда тохтагъанды. Алп батырла алайда айырылыргъа керек эдиле.

- Мени юйдегим ауруп къалгъан эди, ашыкъмай амалым жокъду, - дегенди Гассо хан жашлагъа. – Къызланы кьайгъысын кьайсыгъыз кёресиз?

- Мустафа улу Охран! – деп ышаргъанды Зейтун. – Аны сюйгени жокъ, юйдегиси жокъ: бир жары да ашыкъмайды. Кёзю къарагъанны кеси бла къояр да, къалгъанларын а юйлерине тапдырыр.

- Охо. Мен къызланы къалама элтейим да, аталарына билдирейим. Келирле да элтирле. Элтмегенлерин а биргеме къоярма, - деп кюлгенди Охран да.

- Тулпар Охран, «Ала тангны» мен былайда сатып алгъан эдим, ол санга саугъам болсун, - дегенди Зейтун. Сора, кыызла бла саламлашып, Гассо, Зейтун да жагъагъа тюшгендиле.

- Къызла ючюн жарсымагъыз, мен аланы ата-аналарына тапдырырма! – деп кычыргъанды кемеде Охран.

- Мустафа улу батыр Охран, биз санга ийнанабыз! – деп кычыргъанды Гассо да.

Гассо бла Зейтун Охранны, къызланы да Стамбулгъа ашырып, кеслери да жарыкъ саламлашып, атларын излей кетгендиле.

***

Гассо ат жерин таш тюбюнден чыгаргъанлай, Къаракъушу кишнеп жетгенди. Тулпар жаш атын Барс-Элге буруп, садакъ окъча учханды. Ол узакъ жол къоратып, шахарына жете, бир акъ маралны тутуп, суулугъуна саугъанды. Сора ханкъалагъа жетип, атдан секирип тюшгенди да, Зулияны отоууна чабып киргенди. Гассо жан хуржунундан гюлню чыгаргъанда, ол бусагъатда юзюлгенча, тюрленмей тура эди.

- Жаным, мен санга Жаухар дорбунну гюлюн алып келеме! Бусагъат аны сууун балгъа тамызып, марал сют бла ичирейим да, сау болуп

кьяллыкьса! – деп, терк окъуна дарман этгенди. Сора Зулияны башын жас-тыкьдан айырып, дарманын ичиргенди.

Гассо ханны кёзю кёре Зулияны бетине ингилик ургъанды, кёзю жарыгъанды. Сора, жеринден жур улакьча секирип туруп, Гассону деу кё-кюрегине кысылгъанды.

Олсагъатдан Сайто да жетгенди.

- Хош кел, сыйлы ханыбыз! – деп, баш ургъанды ол.

- Менсиз тап туралдыгьызмы? – деп соргъанды Гассо, ышара.

- Уллу ханым, - деп кьошулгъады сёзге Зулия. – Сайто ёзюрюнг болма-са, жулдузчу Гидо уллу палах эте эди.

- Сайто, не болгъанды, не палах хапарды ол? – деп, тынгысыз болгъан-ды Гассо хан.

- Сыйлы ханым. Зулияны аурутхан да, сени дарман излерге ийген да Гидону харамлыгьы болгъанды. Ол Арнауут жиннге сени ёлтюртюп, тахха олтуруп умут этгенди. Арнауутха хакьы уа - Зулия эди. Жаухар дорбун-да ёсген гюлханийден ёзге зат жарамазча, Зулияны аурутхан, биттиржух кьуртха Ганда болгъанды.

- Насыпха, Сайто аны акьылын билип, зинданнга атханды. Энди аны оноуун кесинг этериксе, - деп кьошханды Зулия.

- Сайто, керти ёзюрюм, сау бол! Мен да борчлу кьалмам! – деп, Гассо ёзюрюм кьучакьлагъанды. Сора: - Мен Ганда деген кьуртханы атын Охран батырдан эшитгенме. Ганда аны гумулжукдан гитче жинчик этип, мияла топха кьамагъанды. Аны бла да кьалмай, мияла топну бир сарыуекни кёз гинжисине салгъанды. Насыпха, Зейтун – жол нёгерим – Охранны азат этгенди да, Арнауут жинни хорлагъан Охран батыр болгъанды, - дегенди. – Ганданы кьурутургъа керекди!

- Сыйлы ханым, Гидо аны кьалай кьурутургъа боллугъун биле болур, - дегенди Сайто. – Айтдырып, Ганданы дуниядан гунч этейим.

- Керти ёзюрюм, сен аны кьоратсанг, Охран тенгиме уллу ахшылыкь этериксе. Мени дертими да аллыкьса. Ишни созмай башла, маржа, - деп Сайтогъа биягьы ыспас этгенди.

- Уллу ханыбыз, Аллах санга узакь ёмюр берсин! – деп, ёзюр отоудан чыгып кетгенди.

***

Зейтун Гассодан айырылгъанлай, атына минип, Учхан айрыкамны хангошасына ашыкьгъанды. Ол, кече-кюн да ат белинден тюшмей, Жыл-тырауукь кьала болгъан жерге жетгенди. Зейтун хур кызылагъа тюбеп, Садиягъа алай барлыкь эди.

Зейтун таныгъан жерине келгенди, алай Жылтырауукь кьаланы кьарап кёрмегенди.

- Ярабий, ажашханмы этгенме? – деп, тёгерекге-башха эслеп кьа-рагъанды. – Тейри, угъай. Таула да жерлеринде, суу да жеринде! Сора Жылтырауукь кьала кьайры тас болгъанды? – деп, ол не адыргы этсе да, Жылтырауукь кьала жокь эди.

- Учхан айрыкам да тас болгъан эсе уа?! – деп элгенгенди Зейтун. Сора атына: - Мени Садиягъа элт! – деп ашыкьдыргъанды.

Аяз боран этип кёкге кётюрюлгенди да, гюрюлдеп учханды. Чууакь

кёкде булут төбелени жыра, ат Зейтунну узакыгъа элтгенди. Зейтун төгерегине амалсыз къарай, кёзю бир къарелдиге илиннгенди. Ала жууукълаша баргъаны сайын, къарелди уллудан-уллу бола бара эди. «Хау, ол Учхан айрыкамды!» - деп, Зейтун Аязны бютюнда ашыкъдыргъанды.

Ариу Садия къала гокрандан* алп Зейтунну аллына къарап тура эди.

Аланы тюбешлерине ай бла кюн кёкден тохтап къарагъандыла: алай тансыкълый эдиле ала бир бирин.

- Жаным, Нурия бла Нурсияны тапмай келеме, не болгъанды? – деп соргъанды Зейтун.

- Жигит наным, жукъ да болмагъанды, - дегенди Садия, кюлюп.

- Къала жеринде жокъду, сора къалай болмагъанды?!

- Жокъ эсе, ары бир къарачы, ары, кёл жагъасына.

Зейтун къарап тургъанлай, Жылтырауукъ къала кёзге кёрюнюп башлагъанды. Алгъа ол, жукъа туманча, кёзге аз-буз илине келип, бир кесекден алгъыннгы турмушуна келип, кюнде кюзгюча жылтырагъанды.

- Хур эгечле сора сени айрыкамынгамы кёчгендиле?! – деп кьюуанганды Зейтун.

- Хау. Энди ала мени Учхан айрыкамымда турлукъдула. Алай тансыкъ болгъан эсенг, кел, барайыкъ.

- Болгъанма, алай тамбла барырбыз! – деп, Зейтун Садияны кёкюрегине кысханды.

ЭКИНЧИ КЕСЕГИ

ХАН УЛУ АЗНАУУР, АШТАР ХАННЫ АРИУ КЪЫЗЫ СУДАМ,
ЮЧ БАШЛЫ КИШТИК, ЮЧ ЖЮРЕКЛИ АТ БЛА ЖЕТИ ЖЮРЕКЛИ АТ,
ЖЕК БАЙТАЛЛАНЫ ИЕСИ КЪАРТ КЪУРТХА, КЁГЮРЧЮН КЪЫЗ,
ЮЧ БАШЛЫ КЪАНАТЛЫ ЭМЕГЕН, АЛТЫН ЖАЛЛЫ ТЕНГИЗ АЖИР,
АМУК, АПЕК, КЕСИ БИР КЪАРЫШ, САКЪАЛЫ МИНГ КЪАРЫШ
КЪАРТЧЫКЪ, АНЫ ЖИЛЯН КЪЫЗЫ, ТЁБЕН ДУНИЯ, ИЛИКО ХАН,
АНЫ КЪЫЗЧЫГЪЫ ЭНЖЕ, АУАНАСЫЗ ШАХАР, АНЫ ХАНЫ БИЯЗ,
ШАЙТАН ХАН, АЗНАУУРНУ АУАНАСЫ СОРА АУАНА УРУШ

Заман бара Гассо ханнга юч улан туугъанды: Азнауур, Астемир, Сослан.

Азнауургъа онжети жыл болгъан кюн, атасы Гассо анга:

- Жашым, заманынг жетгенди, сен кесинге кызы сайларгъа керексе. Жылкыдан бир тулпар ат тут да, сауут-саба да алып, жолгъа тебире! – дегенди.

- Атам, къайры жары атлансам сюесе?

- Кюнчыгъышха бар. Бу тауладан аууп, ахыры-кыйыры болмагъан аулакны арасында Таракъ къая барды. Аны этегинде - уллу кёл. Кёл жагъасында – акъ ташдан ишленнген сахар. Ол Аштар ханны сахары - Шашбауатды. Сен аны кызын келтиралгъан жаш болсанг, кыралгъа, кесинге да жарсыу жокъ! Хайда, ахшы жолгъа! – деп, жашын жолгъа кёлдендиргенди.

Азнауур жылкыдан бир эмилик ат тутуп, анга мингенди да, кылын

агъачланы жырып, тар аууланы барып, къар ауушланы аууп, бир айдан Аштар ханны жерине киргенди. Къыйырсыз-чексиз аулакьда, сайгъакъ сюрюулеге, сансыз-санаусуз жылкъылагъа тубей бара, бир уллу кёлню боюнунда бир чынгыл таракъ къая кёргенди. Жууугъуракъ келгенди да, къая эрининде, тюз къарылгъач уяча, къаягъа жабышып тургъан бир аламат къала эслегенди.

Бир заманда къала гокранны терезесинден нюр жарыкъ ургъанды да, Азнауурну кёзлери къамап, ары къараялмай иги кесек тургъанды. Ол нюр жаннган Аштар ханны ай сыфатлы къызы Судам эди. Аны ариулугъу жашны жюрегине туйрелгенди. Энди Азнауур не былайда ёллокдю, неда къызыны урларыкъды.

Жигитни къыз да эслегенди.

Азнауур къая тубюне келгенди да:

- Ай сыфатлы ариу, мен сени урларгъа келгенме! – деп сёлешди.

- Жигит улан, атам аскери бла урушда болгъаны насыбынг. Ол сени былайгъа угъай, чекден да ётдюрмез эди.

- Ариу къыз, энди аны не хапары барды. Унай эсенг, мен сени алып кетейим!

- Сен атама къарыу эталмазса дейме ансы, мен а ыразы болуп да барыр эдим, - деп ышаргъанды къыз. – Андан эмегенле да къоркъадыла.

- Насыбымы сынап кёрмей, мен, атангдан къоркъуп, былайдан сенсиз кетип къалалмам. Кел, ат боюнуна алайым.

- Къой, ахшы улан: атамдан къутулур амал жокъду.

- Сен андан, мен мындан сёлеше турмайыкъ да, бери эн. Атанг жетгинчи къутулурбуз.

Бир кесекден къая эшик ачылгъанды да, андан жулдуз учуп чыкъгъанды. Ол хан къызы эди.

- Мени атым Азнауурду, сени атынг а неди, кёз къаматхан ариу? – деп соргъанды жаш.

- Судам, - дегенди къыз, кёзлерин жашыра.

- Ариу Судам, мен сени жанымдан да бек суйгенме. Энди манга сенсиз жашау жокъду. Биргеме кел! – деп, къызыны къолчугъун къолуна алгъанды.

- Батыр Азнауур, мени жюрегим да сенден ёзгеге жылынмаз. Алай атамы юч башлы бир къара киштиги барды да, биз къачханлай, ол макъырып башларыкъды. Бир башы макъырса, биркюнлюк жолгъа эшитдиреди, ючюсю бирге макъырса уа – ючкюнлюк жолгъа. Атам не узакъда болса да, юч жюрекли аты киштикни эшитмей къоймаз. Биз андан жашырын къачаллыкъ туйнолбюз. Атамы аты бизни терк окъуна жетер. Жетсе уа, сени сау къоймаз, - дегенди къыз, мудах болуп.

- Мен айтханны этерик эсенг, ат боюнуна алайым! - дегенди жаш биягъы, къызыны айтханын эшитирге унамай.

Къыз субай къолларын жашха узатханды да, жаш аны ат боюнуна алып къачханды.

Алайлай бир ачы макъыргъан таууш чыкъгъанды. Жер тепгенди, кёк кюкюрегенди, тенгиз чайпалгъанды.

Хоншу хан бла уруш эте тургъан Аштар ханны аты киштик макъыргъанын эшитгенди да, темир таууш этип кишнегенди.

- Не болгъанды, не кишнейсе?! – деп соргъанды Аштар хан.

- Къара киштик макъырады. Сени кызынгы хан улу Азнауур алып къачханды дейди.

- Эй-я! Да сора ызындан болайыкъ!

Аштар хан аскерин аскербекге* буюруп, къачхынчыланы ызларындан сюргенди.

- Атам ючкюнлюк жолда эсе, ким биледи, къачып да къутулурбуз, алай экикюнлюк жолда эсе уа, къуууп жетер, - дегенди кызы.

Къачхынчыла тау этегине жетерге, жер тебип, тебиренип башлагъанды. Сора жауун къатыш бир уллу жел жетгенди.

- Атам бизден жарымкюнлюк жолдады, мени былай къой да, кесинг къутулургъа кюреш, - деп тилегенди Судам.

Азнауур унамагъанды.

Ала кьолгъа кирирге, Аштар хан жетгенди да, Азнауурну аллына ётпюп, жолун кесгенди:

- Эй, хурметсиз улан, бу этгенинг неди?! Мен ай сыфатлы кызымы сенича хомухха берирге деп турмайма. Сакъал-мыйыкъ урмагъан жаш бла бетлеширге манга айыпды. Алай билип къой: экинчи кьолума тюшсенг, кечмем! – деп чамланганды хан. Сора, кызын кьоюнуну алып, кёзден тас болгъанды.

Алай хан улу Азнауурну энди ариу Судамсыз кюню жокъ эди. Ол къалагъа къайтып бара, кёкде сермеше тургъан къанатлы эмеген бла деу кьушну кёргенди. Къанатлы эмеген жаралы кьушну онгсуз этип, къабып боюнун юземе дегенлей, Азнауур от садагъы бла уруп, эмегенни жаралы этгенди да, эмеген, ачы кычырып, учуп кетгенди. Жаны сау кьалгъан уллу кьуш а жерге ауур кьоннганды да, жигитге:

- Сау бол, айтхылкъ багыр, сен мени жанымы сакъладынг, мен да сени бир жугъунга жарарма, - деп, ыспас этип, къанатларын ауур кьагъа, учуп кетгенди.

***

Азнауур, атын тутуп, биягъы къаягъа келгенди. Судам, кёзлеринден бурчакъ-бурчакъ жилямукъла тама, терезе аллында мудах олтура эди. Мудахлыгъы аны бузгъан угъай, бютюн сюддюмлю этип, Азнауур Судамсыз жашау эталмазлыгъын толу билгенди.

Судам чабып арбазгъа чыкыгъанлай, Азнауур аны алып къачханды.

Биягъы киштик, ачы-ачы макъыргъанды да, Аштар къачхынчыланы къуугъанды.

Аштар, жете келгенлей, Азнауурну желкесинден тутуп, кёкге сызгъанды.

Ол, топча учуп, булутла башына чыкыгъанлай, деу кьуш жетип, аны къая башында уясына алып келгенди.

- Ахшы улан, игилигинги ахшылыкъ бла къайтардым. Энтта бир игилик эт манга,- дегенди деу кьуш.

- Айт, кьолумдан келлик зат эсе, бир да тартынмам! – дегенди Азнауур.

- Мени боюнумда жара барды, аны тазала да, бу балхам байлау бла байла, - деп, кьуш Азнауургъа дарманын узатханды.

Азнауур, кьушну боюнунда ашлангъан жарагъа къарап:

- Бу жараны ким салгъанды? – деп соргъанды.

- Ол сен кёрген юч башлы кьанатлы эмеген. Мен аны бла жыл сайын жети кюн сермешеме. Бир жыл ол хорлайды, бир жыл а – мен. Бюгюн да жыртышырыкъбыз, - дегенди деу кьуш.

Азнауур кьушну жарасын тазалап, боюнун байлагьанды да, кьуш аны жерге эндирип, учуп кетгенди.

***

Кьоркъмаз Азнауур, Судамны ариулугьу акьылын бийлеп, биягьы кьалагьа келгенди.

Судам терезеден кьарап жилия тура эди. Ол, Азнауурну келе тургьанын кёрюп, аллына чабып чыкъгьанды, сора, кёз жашларын сюрте, эртген кюнча ышаргьанды:

- Наным, кьалай сау кьалдынг?! – деп сейирсингенди кьыз.

- Уллу кьуш болушду! – дегенди Азнауур.

- Наным, Азнауур, - дегенди хангоша, - биз атамдан былай бла кьутулаллык тьююлбюз.

- Да не этейик да, жаным? – деп, мудах болгьанды жаш.

- Атамы атындан жюйрюк ат табаргьа керекди.

- Кереклисин билеме, кьалай табайыкъ ансы?

- Мен билеме, - дегенди кьыз.

- Да айт сора! – деп жарыгьанды жаш.

- Наным, ол бек кьоркьуулу ишди, - дегенди кьыз, арсар болуп.

- Айт, кьоркьуудан артха туруп сенден кьуру кьалыр амалым жокьду мени! – деп кьысханды Азнауур.

- Кьызыл тенгизни жагьасында бир кьарт кьуртха жашайды. Аны жети жек байталы барды. Андан тай алыргьа баргьаннга ол ёч салады. Ёч а неди десенг: юч кечени жек* байталларын ажашдырмай сакьлагьан. Аны эталгьан тай алады, эталмагьан а башсыз кьалады. Кьуртха кьатын хыйлачыды. Хорлатса да, жалчысын алдаргьа кюрешеди: тайны жюрегин башха атха салады да, тайны алай береди. Аллай ат а тулпар болалмайды. Барырдан эсенг, сакь бол, кьуртхагьа кесинги алдатма.

- Сора, заманны бош кьоратмай, мен жолгьа чыгьайым, сен а аллыма кьарап тур! - деп, Азнауур, Судамны кьолчугьун уппа этип, кетип тебирегенди.

- Кьайры барлыгьынгы уа билемисе? - деп ышаргьанды Судам.

- Алай ушай эди. Кьызыл тенгиз дунияны кьайсы жанындады?

- Женубха* барып тур.

- Болсун, жанымдан суйгеним!

- Наным, сакьлап турлукьма, келмей кьалма! – деп сёлешгенди кьыз ызындан.

Азнауур, аты жол букьусун кётюре, кёзден ташайгьанды, Судам а эки кёзю толуп, кьая эшикден ичгери киргенди. Судам киргенлей, таш эшик таууш этип жабылгьанды.

Айлыкь жол кьоратып, Азнауур Кьызыл тенгиз боюнуна келгенди. Алайлай бир кёгюрчюн аны инбашына кьонуп учханды. Кёгюрчюн экинчи кере да кьонуп учханында, Азнауур, аны бир кьайгьысы болгьанын билип, ызындан бир кесек баргьанлай, кёгюрчюн бир уягьа кьоннганды. Анда уа – балала. Азнауур, кёгюрчюнню кьайгьысы не болур деп, эслеп кьараса,

бир жилин терекге ёрлеп бара. Ол терк окъуна садакъ тартып, жилинны ургъанлай, кёгюрчюн, Азнауурну инбашына къонуп, ыразылыгъын билдире, гурулдагъанды.

Азнауур тенгизде атын жууундуруп, кеси да жууунуп, кырдыкга жатханды. Эшта, узакъ жол татыгъан болур эди ансы, таянганлай, жукълап къалгъанды.

Эртгенликде бир къарыусуз зызылдагъан таууш эшитип къараса, гюлюсюнде бал чибин сууукъдан ёле. Азнауур аны къол аязына алып, солууу бла жылытханлай, бал чибин, тирилип, учуп кетгенди.

Атын да адеж тутуп, тенгиз жагъаны бара, Азнауур юзmezде адыргы къагъыла тургъан ыргъайны кёрюп, аны да суугъа ийгенди.

Ингир ала Азнауур мешхут ийис этген бир жербаш къошха келгенди. Аны тегереги чалман бурууну къазыкъларында токъсан тогъуз баш чанчылып, жюзюнчю къазыгъа:

- Манга да баш келди! Манга да баш келди! – деп къууанганды.

Азнауур, атындан тюшюп, аны жалкъасын сылай:

- Сен энди башынга эркинсе, жылкъынга къайт, - деп, атын ийип къойгъанды.

Жаш къошха киргенде, чачы юйюкген къарт къуртха тапчаннга таянып, къарауаш къыз а аш эте тура эдиле.

- Кеч ахшы болсун! - деп саламлашханды Азнауур.

- Хош кел, ахшы улан, не айланаса, не жюриойсе? – деп соргъанды къарт къуртха.

- Амма, манга тайларынгдан бири керек эди, - дегенди жаш.

- Ёчюмю этсенг, нек бермейме? Берирме!

- Не ёч? Не этерге керекме? – деп соргъанды жаш.

- Атларымы юч кече кютериксе. Аланы бири окъуна ажашса, сени башынг да къазыкъгъа чанчыллыкъды! – дегенди къуртха къатын, жангыз тишин ышартып.

- Ажашдырмасам а?!

- Ажашдырмасанг а, - дегенди эриши ышара, - сайлагъан тайынги берирме!

- Келишдик! - дегенди жаш. Къарт къуртха уа къарауаш къызгъа:

- Ай къыз, мынга мен этген ашдан бер да, атланы кютме къой, - деп, хыны селешгенди.

Азнауур ушхуурдан сора атланы кютерге чыгъаргъанды. Кёп да турмай, аны ауур жукъу басып, жукълагъанды да къалгъанды. Кюн кёзлерин къаматып уянса – атла жокъ. Азнауур ёрге-энишге чапханды, алай ол эслеген болмагъанды. Бир заманда атла, гюрюлдеп, агъачдан чыкыгъандыла. Аланы бал чибинле сюрюп келе эдиле. Азнауургъа бир бал чибин:

- Мен ол сен жанын сакълагъан бал чибинме, игилигинги ахшылыкъ бла къайтардым! – деп, учуп кетгенди.

Азнауур атланы аллына этип келгенин кёрген къуртха, ачыудан жанжанын талагъанды, къарауашын тюйгенди.

- Амма, бу жарлы къызны нек тюесе, – деп соргъанды жаш, - айтханынгдан чыкъмай ушайды да?

- Усум тутса, алай эте туруучума, ушатмай эсенг, кёрмегенча эт да къой! - деп кюлгенди къуртха. Аны ауузу, аждагъан ауузуча ачылгъанды

да, ичинден кукурт ийис ургъанды.

Азнауур атланы экинчи кече да чыгъаргъанды.

Кѐп да турмай, аны ауур жукъу басып, биягъы жукълап къалгъанды. Уянып къараса, биягъы атла - думп. Ёрге-энишге чапханды, алай жукъ э-лемегенди. Азнауур амалсыз болуп тургъанлай, тенгиз кѣтюрюлгенди да, толкъунлагъа ушап, тенгизден жети байтал чыкыгъанды. Ызларындан а бир алтынжал ажир. Азнауур быллай тамаша атны тюшюнде да кѣрмеген эди. Азнауур эс жыйгынчы, ажир тенгизге ташайгъанды да кетгенди.

Ыргъай, башын суудан къаратып:

- Мен ол сен жанын сакълагъан ыргъайма, игилигинги эки этип къайтардым! – дегенди Азнауургъа.

- Да экинчи игилигинг къачды да кетди, - деп мудахсыннганды жаш.

- Аны ючюн аз да жарсыма. Бюгече байталла бирер тай табарыкъдыла, сен, не да болсун, акъсагъан тайчыкны сайла, - деп, ыргъай тенгизге кирип кетгенди.

Азнауур атланы аллына этип келгенин кѣрген къуртха, биягъы ачыудан жан-жанын талагъанды, къарауашын тюйгенди.

- Амма, бир терслиги болмагъан жарлы кызыны нек тюерге къалдынг, жанынг аурумаймыды? - дегенди жаш.

- Биягъы усум тутханды! – деп кюлгенди къарт къуртха. Сора ат оруннга баргъанды да:

- Мен бу баштакъгъа кесигизни тапдырмагъыз деп айтмагъанмы эдим?! Бусагъат къара кюнюгюзню чыгъарайым! Къазыкъла, туююгюз! – дегенлей, жети къазыкъ жети байталны ырмах эттинчи туюгендиле. - Энди кесигизни тапдырсагъыз, жетигизни да кесерикме!

Кюн тюшде къарауаш кызы, жашха жашырын тюбеп:

- Сен энди обур этген ашны ашама, ол жукълатады сени. Бу кѣтюрчюн къанатчыкны уа кѣлегинге тюйре. Ол биргенге болуп, атла къачалмазла, - дегенди.

- Сау бол, ахшы кызы, - деп, ыспас этгенди жаш.

Ингир ала Азнауур ат оруннга кирсе, чабакъ айтханча, бир биринден ариу жети алтынжал тайчыкъ аналарын эме. Ол аланы отларгъа чыгъара, эслеп къараса, бир тайчыкъ акъсакъ. Энди жаш атланы кѣз туурасындан кетермей, сакъ къарагъанды. Атла не адыргы этселе да, къачалмагъандыла. Жаш эрттенликде атланы сюрюп келип, ат оруннга ургъанды. Къуртха къатын ёчюн къытдыргъанын кѣрюп, жетисини жанын да жашырын акъсакъ тайчыкъгъа салгъанды.

Къарауаш кызы, Азнауургъа биягъы ташатын тюбеп:

- Сен мени биргенге ала бар, мен санга керек боллукъма, - дегенди.

- Керек болмасанг да, мен сени мында къоярыкъ туююлма! – дегенди Азнауур къарауаш кызыгъа.

Обур къатын жашны ат оруннга чакъыргъанды да:

- Сен керти да жигит болдунг, сайлагъан тайынг сениди! - дегенди. - Сайла, къайсын сайлай эсенг да!

Жаш, сайлагъан кибик этип, кѐп къарагъанды. Сора:

- Манга бу акъсакъ тайчыкны бер, манга ол да тамамды, - дегенди.

- Угъай, угъай! Сенича айтхылыкъ батыргъа мен акъсакъ тай къалай берир эдим? Тулпаргъа тулпар ат керекди!

- Сайлау мени эсе, манга акъсакъ тайны бер! – деп, жаш бирден эки болмагъанды.

- Ай Тейриден аман тапхын, ал, алмай болмай эсенг! – деп, къуртха къатын, ауузу кѣмюк эте, ат орундан чыкыгъанды. Къыз Азнауургъа:

- Бу сени алай бош ийип къоярыкъ тыйюлдо, мен билеме. Аны ючюн мен къуртханы юч загын алгъанма. Ала жолда бизге бек керек боллукъдула. Мен, кесими эслетмей, агъач къыйырына къутулайым, сен а мени алайдан алырса, - деп, къыз агъач къыйырына къачып кетгенди.

Азнауур тайны жалкъасын сылагъанлай, ол ючлю байтал болуп къалгъанды. Ол анга иер салгъанлай, бешли болгъанды, юсюне миннгенлей а – жетили.

Жаш, жел этип келе, агъач къыйырында къызны ат белине алып, байталны жюгенин бошлагъанды. Бир кесекден къыз:

- Сыртым бир бек къызады! - дегенди жашха.

Азнауур бурулуп къараса, къарт къуртха, аузу от солуй, ызларындан къуууп келе.

- Къарт къуртха жетип келеди! - дегенди жаш.

Къыз жерге таракъны атханды. Таракъ олсагъатдан къалын агъач болуп къалгъанды. Обур, кѣп да мычымай, жангыз тиши бла тереклени тюплеринден кемирип, кесине жол ачханды.

- Сыртым биягъы бир бек къызады! - дегенди къыз жашха.

Азнауур бурулуп къараса, къарт къуртха, ауузу от солуй, биягъы ызларындан жетип келе.

Къыз жерге билеуню атханды. Билеу жерге тийгенлей, кѣкге жетген таш къая болуп къалгъанды. Алай обур жангыз тиши бла таш къаяны да, от чакъдырып кемире, тешип ѳтгенди.

- Сыртым биягъы къызады! - дегенди къыз. Сора жолгъа кюзгюню атханды. Кюзгю олсагъатдан тенгиз болуп чайкъалгъанды.

Андан сора къуугъун-сюргюн тохтагъанды.

- Энди мени былай къоя бар, - дегенди къыз Азнауургъа.

- Элсиз, журтсуз жерде мен сени къалай къоюп кетер эдим?! – деп, жаш унамагъанды. - Сени адамынг да болмаз, андан эсе манга эгеч бол да къал!

- Суйюп да! – дегенди къыз. - Алай мен адам тыйюлме, мен ол сен балаларын жилиндан сакълагъан кѣгюрчюнме. Хайда, ахшы жолгъа! – деп, къыз, кѣгюрчюн болуп, учуп кетгенди.

Азнауур, ат да солутайым, кесим да солуюм деп, бир уллу эмен терекни тюбюнде атын къантаргъанды да, башын иерге салып, юсюне жамычысын жабып жатханды.

Эртгенликде, кюн тѳгюлген талада, алтын жалы жел эте, чабып айланган атын кѳрюп, мардасыз къууанганды. Ол жашил аулакъда тюз тенгиз толкъунча, алай сюзюлюп бара эди.

- Аха, атха ат тапдым! Толкъун! Толкъун! - деп къычыргъанды Азнауур. Ат аны аллына чабып келгенди. Хан улу, Толкъунну жерлеп, аллын Аштар къалагъа бургъанды. Азнауур, Судамны кѳз аллына келтире, ариу сагъашла татлыкъсындырып, къалагъа къалай жетгенин эслеген да этмегенди.

***

Аштар хан бу жол кьаладан ючкюнлюк жолда уруш эте эди.

Азнауур жаныча суйгенин биягъы ат боюнуна алгъанды. Судам аны боюнундан кьучакълап, башчыгъын кёкюрегине кьысханды. Аны узун чилле жыйрыгъы жел эте, хауада минг тюрлю гёбелекча ойнай, ала жулдуз учханча бара эдиле.

Къара киштиг а, юч ауузу бла да бирге макъыра, биягъы атны сагъайтханды. Ючжюрек ат ачы кишнегенди.

- Не болду энди уа?! – деп соргъанды Аштар.

- Жаш биягъы кьызынгы урлап кьачып барады!

- Къалай?! Мен аны кёкге атып ийген эдим да! Ол анда кьалмагъанмыды?! – деп кюкюрегенди ол. – Тейри, жаш мен суннганча хомух тюйюлдю! Хайда, ызындан бол! Энди сау кьалса кёрейим!

- Энди биз аны жеталмайбыз, - дегенди ючжюрек. – Энди ол жетижюрек эгечиме минип барады.

Аштар хан атына элия кьамичи ургъанды да, ол окъча учханды. Узакъда Азнауурну кёрюп, атына:

- Эгечинг жашны кёкге атсын да, манга келсин. Мен анга кьоз ичле ашатып, жангы сют ичирип турурма! – дегенди.

Аштарны аты жетижюрек эгечине Аштар айтханны кишнегенди. Жетижюрек аны Азнауурга айтханды. Азнауур:

- Сен а ючжюрек кьарындашынга былай де: ол Аштарны кёкге быргъасын да, манга келсин. Мен анга жаннган кёмюр ашатып, эриген темир ичирип турурма!

Жетижюрек ючжюрек кьарындашына Азнауур айтханны кишнегенди. Ючжюрек огъурсуз иесин кёкге быргъагъанлай, бир ариу булут чыммакь кьала болуп, Аштар анда кьалгъанды. Аны эки кёзюнден элия бутакъла чартлай, кьачхынчыланы ызларындан къарап кьалгъанды.

Азнауур Судамны кьыргъый* белинден тутуп, аны атасыны ючжюрек атына миндиргенди да, экиси да Эл-Барсха женгил жетгендиле.

Гассо хан, жашын сау-саламат кёргенде, чексиз кьууаннанды. Анасы кьойнуна кьысып жилигъанды, келинлигин ийнакълагъанды. Ол кезиуде басылып тургъан кёк ачылгъанды, чыпчыкъла жырлагъандыла, гёбелекле учхандыла. Шахар майданнга тегюлген халкъ Судамны ариулугъуна сейиртамаша этип кьарагъанды. Гассо хан:

- Жашым, сен мени жерге кьаратмадынг. Сен мен суннгандан да жигитсе, ётгюрсе. Сенича жашы болгъан кьайсы атагъа да махтауду! – дегенди. Сора: - Хош кел, Аштарны кюн нюрлю кьызы! – деп, Судамны кьучакълагъанды.

***

Бир жол Азнауурга тенги Амуқ келгенди да:

- Сыйлы хангуш, айтыргъа эркинлик бер, - деп, баш ургъанды.

- Айт, Амуқ, айт, - дегенди Азнауур, анга эс бёлюп.

- Сыйлы хангуш, дуниягъа бир кёз ачармы эдинг, кьырал ишден бир кесек солусанг керек эди, - дегенди ол.

- Тейри, бир кесек солусагъ а хатасы жокъ эди. Кьайры барайыкъ дейсе? – деп соргъанды хан улу.

- Уугъа барайыкъ. Андан зауукъ солуу мен билмейме, хангушум, - деп бышарганды Амуқ.

- Тейри, тюз айтаса. Тамбла окъуна тебирейик. Апек тенгибизге да айт, ол уугъа аман болмаучуду.

- Айтырма, - деп, Амуқ тоханадан чыкъганды.

Танг бла ючюсю да узакъ уучулукъгъа атланып кетгендиле.

Барс-Элни чеклеринден чыгып, жер-жерледе къошла сала, уугъа жюриой, кишиликлерин сынай айлана, ала ахырында бир къыйыр элге жетип тохтагандыла. Ол элни адамы, бир ауукъ жыл алгъа, зорлукъ сынамай, къайгысыз жашай эди. Алай палах соруп келмейди. Не хыйсапдан эсе да, адамла тас болуп башлагандыла. Элни сакълап да кѳргендиле, адам къорагъаны тохтамаганды ансы. Хоншу элчиле этедиле дер эдинг, алай адамла андан да тас бола эдиле.

Амалларын тауусхан элчиле, Азнауурну тулпарлыгъын кѳрюп, андан болушлукъ тилегендиле. Азнауур, элчилеге жан аурутуп, эки тенги бла тѳгерекге-башха къарай, элден чыкъганды. Ала, ингирге дери айланып, бир шауданны къатында атларын къантаргандыла. Жатма къош этип, атхан кийик эчкилерин шишлеп, тоюп жатхандыла.

Эртгенликде Азнауур, Амуқну къошда къоюп, Апек тенги бла, жукъ эслер эсем деп кетгенди.

Амуқ, от этип, эт бишире тургъанлай, бир къужур къартчыкъ - кеси бир къарыш, сакъалы минг къарыш – къызыл хоразгъа минип, алайгъа келгенди. Аны иери макъа, жюгени жилян, къамичиси уа кѳхтой эдиле.

Саламы, келямы да болмай:

- Ай жаш, чабып ѳзенгимден нек тутмайса, къонакъ алыу алаймыды?! – деп, кѳкча кюкюреп чамланганды къартчыкъ.

Абызырагъан Амуқ, чабып барып, хораз атны башындан тутханды.

- Къойнунга ал да, от къатына элт! – деп буюрганды къартчыкъ.

Амуқ аны, къоюнуна алып, от жагъагъа элтгенди.

- Къазанны аллыма сал! – деп къыжыраганды къартчыкъ.

- Да эт бишмегенди сора уа, - дегенди Амуқ, бети кетип.

- Жашаргъа сѳе эсенг, къазанны аллыма сал! – деп, къартчыкъ Амуқну сыртына къамичи тартханды.

Амуқ бек къоркъганды. Къайнай тургъан къазанны къартчыкъны аллына салгъанлай, ол къазанны аузуна къампайтып къойганды. Сора жашны сыртындан къайишлик да алып, кетип къалганды.

Ингирде Азнауур бла Апек, бирер жугътур кѳтюрюп, къошха келгендиле. Келселе, Амуқ жатып, къазанда жукъ да жокъ. Тюзюн айтыргъа уялып:

- Аурукъсунуп, жукъ эталмагъанма, - дегенди Амуқ.

Азнауур терк окъуна шишлик биширгенди да, жашла ашап, тынчайып жатхандыла.

Экинчи кюн къошда Апек къалганды. Ол, от этип, эт бишире тургъанлай, биягъы къужур къартчыкъ келгенди.

Саламы, келямы да болмай:

- Ай жаш, чабып ѳзенгимден нек тутмайса, къонакъ алыу алаймыды?! – деп чамланганды хоразгъа минген къартчыкъ.

Абызырагъан Апек, чабып барып, хораз атны башындан тутханды.

- Къююнунга ал да, къазан къатына элт! – деп буюргъанды къартчыкъ.
- Апек аны, къююнуна алып, от жагъагъа элтгенди.
- Къазанны аллыма сал! – деп къыжырагъанды къартчыкъ.
- Да эт бишмегенди сора уа, - дегенди Апек, баш кетюрмей.
- Жашаргъа суюе эсенг, къазанны аллыма сал! – деп, къартчыкъ

Апекни сыртына къамичи тартханды.

Амалсыз Апек къайнай тургъан къазанны къартчыкъны аллына салгъанды. Къартчыкъ къазанны, эки къулагъындан тутуп, ауузуна къампайтып къойгъанды. Сора, Апекни сыртындан къайишлик алып, кетип къалгъанды.

Ингирде Азнауур бла Амук, бирер агъач эчки кетюрюп, къошха келгендиле. Келселе, Апек жатып, къазанда жукъ да жокъ. Ол да, тююн айтыргъа уялып:

- Аурукъсунуп, жукъ эталмагъанма, - дегенди.

Хан улу биягъы шишлик этгенди. Жашла ашап, тынчайып жатхандыла.

Ююнчю кюн къошда Азнауур кеси къалгъанды. Ол отха къазан асып, эт бишире тургъанлай, хораз атына минип, кеси бир къарыш, сакъалы минг къарыш къартчыкъ келгенди.

- Биягъы саламы, келямы да болмай:

- Ай жаш, чабып ёзенгимден нек тутмайса, къонакъ алыу алаймыды?! – деп чамланнганды.

- Кесинг тюшерге уа эринирсе! – деп ышаргъанды Гассо, Амук бла Апекни нек ауругъанларын ангылап.

Кеси бир къарыш, сакъалы минг къарыш къартчыкъ кёкча кюкюрегенди, желча сызгыргъанды, элияча чартлагъанды. Алай Азнауурну, кюлюп тургъан болмаса, къоркъмагъанын кёрюп, суйсюнмей, хораз атындан тюшгенди да, от жагъагъа жууукъ олтургъанды.

- Къазанны аллыма сал! – деп буюргъанды къартчыкъ.

- Да эт бишмегенди, бир кесек тёз, - дегенди хан улу.

- Ай жаш, жашаргъа суюе эсенг, къазанны аллыма сал! – деп, къартчыкъ Азнауурну сыртына къамичи тартыр мурат этгенди.

Азнауур къамичисин сермеп алгъанды да, къартчыкъны сакъалындан юзген тюк бла аны терекге къаты къысханды. Къысханды да, къамичиси бла яра къыллагъанды.

Жашла, бирер эчки да кетюрюп, жаланда эрттенликде келгендиле. Азнауурну аягъы юсюне кёрюп, чийлери чыкыгъанына уяла, къошха киргендиле.

- Бюгече кёзюме жукъу кирмегенди, эрттеннге нек къалдыгъыз? – деп къайгъылы соргъанды Азнауур.

- Асыры узакъ кетдик да, ызыбызгъа айланнганыкъда уа, къарангы болуп, дорбунда къалыргъа тюшдю, - дегенди Апек.

- Хан Тейриге минг шукур, мен а, бир заг болуп къалгъан сунуп, бек къоркъгъан эдим! – дегенди Азнауур. Сора, тенглерин иги сыйлап: - Сизни аурууугъузну мен тутуп терекге къысханма, къараргъа суюемисиз?! – деп кюлгенди.

Не этерик эдиле: уялгъандыла. Сора барып къарасала, хораз атлы къартчыкъ, мингжыллыкъ эменни да муру-чуру этип, кетип тура эди.

Ала, сейир-тамашагъа къалып, къартчыкъны ызын ызлап чапхандыла да, узакъда хоразгъа минип къачып баргъан къартчыкъны кѳргендиле. Жете келгенлей, Азнауур къартчыкъны къылыч бла уруп, башын тайдыргъанды. Алай хораз, къартчыкъны башсыз тѳммеги да сыртында тургъанлай, эмен терекни тюбюнде тешикге къутулгъанды, баш да, сакъалын сюйреп, хоразны ызындан ташайгъанды.

Азнауур тенглерине:

- Элни адамсыз этип тургъан къартчыкъ, эшта, буду! – деп, хоразгъа минген къартчыкъны ызындан тешикге кирип кетгенди.

***

Ол, бара барып, темир эшикге тирелгенди. Аны уруп чартлатханды да, тузакъда алтын къазгъан иштенеке* киргенди. Адам алагъа жазыкъсынмай къарамаз эди: тѳрт гуппур болуп, текебаш къарауулла да сыртларына къамичи тарта ишлей эдиле жарлыла. Ала элден тас болгъан адамла эдиле.

Азнауур къылычын сууургъанлай, аллына бир ариу жилин къыз келгенди.

- Сау кел, ахшы улан! – дегенди жилин къыз.

- Ахшылыкъ кѳр, жилин къыз! – дегенди жаш.

- Не айланаса, не жюриyse? – дегенди жилин къыз.

- Кеси бир къарыш, сакъалы минг къарыш къартчыкъны баш токмагъын ызлап келеме. Тѳммеги уа хоразгъа минип эди. Аны былайтын ѳтѳп кѳрмегенмисе? – деп соргъанды Азнауур.

- Ахшы улан, ол мени атам эди, - дегенди жилин къыз, - ол ѳле турады. Мен ѳлгюнчю, ол тулпар мени кѳзюме бир къарасын деп, мени санга тюберге ийгенди.

- Бу адамланы барын да бошла да, барырма, - дегенди Азнауур.

Жилин къыз жесирлени бугъоуларын текебашлагъа тешдирип, башларына бош этгенлей, Азнауур текебашланы барын да къырып чыкъгъанды.

- Энди атама кел, - дегенди жилин къыз. – Ол ѳлѳр аллында, аны кѳзюме бир къара.

Азнауур аны хыйла болгъанын ангыласа да:

- Барайым, жол кѳргюзт, - деп, жилин къызны ызындан тебирегенди.

Жилин къыз жашны бир бай къалагъа элтип баргъанды.

- Эй, батыр улан, мен атангдан кючден къутулгъан эдим, сен да менден онглу болдун! Сенича тулпарны кѳрюп ѳлѳрге сѳеме, кѳзюме бир къарачы! – дегенди къартчыкъны баш токмагъы, жаш бир накъут отоугъа киргенлей.

- Сакъалынга хурмет этмей жарамаз! - деп, Азнауур бир къарышха къарагъанлай, аны эки кѳзюнден эки элия бутакъ чартлагъанды. Азнауур сагъайып эди да, элия бутакъланы къылычы бла эки жанына чартлатханды. Алай биркъарышны баш токмагъы хоразны юсюнде тѳммегине битип, думп болуп къалгъанды. Ол ачыуу бла Азнауур жилин къызны ѳлтѳрюрге да бир болгъанды, алай аны ариу бетинде жилимукъ тамычыланы кѳрюп, кетерге бурулгъанлай, жилин къыз кесин тулпаргъа атханды. Аны хар чач тюгю жилин болуп, Азнауурну къабып, уруп тебирегенди. Тулпар жаш,

кылычын ойната, желмаууз сыфатха кирген жилин кыыз бла тар жерде кѣп кюрешгенди. Ала жер тубюне теренден-терен кире, бир заманда Азнауурну аягы тайып, ол, ташча тѣнгередей, бир жашил ѳзеннге тюшгенди. Къараса, желмаууз кыыз да андан узакъ болмай, эс кыя. Биягы демлеш башланнганды да, Азнауур эркин жерде аны терк окъуна туурап кыойганды.

***

Сора Азнауур, тѣгерекге къарап, узакъда бир сахар кѣргенди. Жарты жолда аны ингир жетгенди да, ол кѣл жагъасында къалыргъа балаган этгенди. От жагъып, жолда атхан кийигин да шишлей тургъанлай, суу юсю тозурап, жер къалтырап башлагъанды. Азнауур эслеп къараса, юсюне бир мазаллы сарыук келе. Алайлай, терекле ууатып, агъачдан бир огъурсуз, бир деу жаныуар чыкъгъанды. Ол пил тенгли гумулжук эди. Гумулжук жетип сарыукни тутханды да, къанлы талаш башланнганды. Тулпар Азнауур а алайдан жанлап, туурадан сейирлерине къарап, кѣп тургъанды. Бир кесекден гумулжук сарыукни ѳлтюрюп, мыллыгын агъачха сюйреп кетгенди.

Азнауур балаганына къайтса, отуна толкъун жетип, ѳчюлюп тура эди. Къууу да – жибип. Ач жатаргъа сюймей, ол, бийик терекге минип, тѣгерекге къарагъанды. Алайдан узакъ болмай от жарыкъ эслеп, Азнауур ары тебирегенди. Жарыкъ аны бир дорбуннга келтиргенди. Дорбунда уа уллу от, от юсюнде – уллу къазан, аны тѣгерекгинде уа - тогуз эмеген.

Азнауургъа быллай тубешиу керек туююл эди, алай, эмегенледен бири аны эслегенин кѣрюп:

- Къош къолай болсун, досларым! – деп, дорбуннга таукел киргенди. – Не тап болду: мен сизни эрттеден излеп айланама!

- Къолайлы жаш бол, алан! Кел, къазаннга жуууклаш! – деп, эмегенле тулпаргъа жарыкъ тубегендиле.

- Да сизнича акъыллы, пелиуан дослары болгъан бизнича ууакъ адамлагъа уллу намысды, - дегенди Азнауур.

Эмегенле, кеслерини юслеринден аллай ариу сѣзле эшитип, бютюн ѳхтем, бютюн жарыкъ балгъандыла.

- Алан, олтур да бизни бла ауузлан! – деп, аллына доммайны бир бутун салгъандыла. Азнауур ач эди да, юлюшюн къыйналмай бошагъанды. Сора:

- Къазанда жукъ къалгъанмыды? – деп соргъанды.

- Угъай, сен а бизден да ашашлы кѣреме! – деп, сейир этгенди тамата эмеген. Сора: - Биз тамбла сахаргъа ѳтерикбиз, бизни бла келирми эдинг? – дегенди.

- Сизнича алп батырла бла жер этегине да барырма! – деп, кѣзбау этгенди Азнауур.

Аны хар сѣзю эмегенлени жүреклерине балча, жауча жагъыла, ала аны туугъан къарындашларыча кѣрюп башлагъандыла.

Экинчи кюн ингирде эмегенле бирер терек къобарып, сахаргъа тебирегендиле. Ала сахар тѣгереди индекден* тѣрт-беш терекни кѣнделен салып ѳтгендиле. Энди сахар тѣгереди бийик таш хунадан да ѳтерге керек эди. Эмегенлени бири, кѣтюрюп келеген мазаллы терегин хунагъа тирегенди да:

- Алан, хайда, хуна башына мин, - дегенди.

Азнауур хунагга миннгенлей:

- Энди бу терекни хунаны ол жанына таяндыр, биз аны бла шахаргга тюшерча, - деп, анга терек узатхандыла. Азнауур, терекни хунагга таяндырып:

- Хайда, минигиз, - деп сёлешгенди да, кылычын кьолуна алгъанды. Ол чыгга келген эмегенни башын тайдырып, барын да кыргъанды. Сора шахар орам бла кьала таба айланганды. Орамда жан да кёрмей: «Эмегенле бу шахарны адамын тауусуп турадыла да!» – деп жарсый бара, бир кьала гокранда чыракъ жарыкъ эслегенди. Сау шахарда андан сора жарыкъ терезе кёрмей, Азнауур ары мине бара, бир омакъ отоугга киргенди. Жау чыракъны жарыгъында ол жукълап тургъан бир ариу кызычкыны кёргенди. Анга, бек бола эсе, жети жыл бола эди. Азнауур шыхырт таууш эшитип сагъайгъанды. Кьараса, кюйюз юсюнде кызычкыгга сюркелип баргъан жилинны кёргенди, сора мычымай жилиннга кьамасын чанчып, гокрандан чыгып кетгенди.

Илико хан эртгенликде шахаргга чыкыгъанды. Ол озгъан кечеге ненча адамы кьорагъанын билирге майданнга келгенди. Адам бек аз эди. Бир заманда кьалауур жашладан бири, ханнга чабып келип:

- Сыйлы ханыбыз, хуна жанында тогъуз эмеген мыллык кёрюп келеме! – деп, кьууанып айтханды. Хан да, халкъ да жашны ызындан сюрюлюп шахар хунагга келгенди да, кьалауур айтхан тогъуз эмегенни сойланып кёргендиде. Халкыны кьууанчына чек жокъ эди.

Алайлай кьаладан ёзюрю чабып келип:

- Уллу ханыбыз, кызычкынгы жилин уругга аздан кьойгъанды. Насыпха, ким эсе да, жилинны кьамасы бла кьабыргъагга уруп кьойгъанды, - дегенди.

Илико хан кьаласына чабып барса, кьама бла кьабыргъагга кьадалып тургъан уу жилинны кёргенди. Ол кьаманы тартып кёргенди да, тепдиралгъан да этмегенди.

Хан ёзюрлерине кьаманы иесин табаргга буюргъанды. Кьодучула шахар орамлада, майданлада ханны буйругъун ким да эшитирча кычырып, ингирге дери айлангандыла, алай батыр жаш табылмагъанды.

- Ким эсе да, ол адам келгинчиди, ансы бизде быллай пелиуан жигит болса, аны биллик эдик. Кьонакъ юйледе, керуан сарайлада излегиз ол адамны! – деп буюргъанды хан.

Жер юсюне кьалай чыгъаргга билмей, кьыйналып тургъан Азнауурну кьайгъысы уа хан туйюл эди. Ол тохтагъан кьонакъ юйню иеси, Азнауургга ишекли болуп, ханнга чабып баргъанды:

- Сыйлы ханыбыз, мени бир кьонагъым барды да, ол тулпаргга бек ушайды, аны бла сёлешип кёрюрюмю эдигиз? – дегенди.

Азнауургга кишини ие турмай, хан кеси баргъанды да:

- Сыйлы кьонакъ, тилесем, мени бла ханкьалагга келирми эдинг? – дегенди.

- Да нек бармайма! Барайым! – дегенди жаш.

Илико, аны гокранда отоугга кийирип:

- Кьабыргъадан бу кьаманы чыгъараллыкмыса? – деп, тулпарны кёзюне кьарагъанды.

- Нек чыгъаралмайма, мени кьамамды сора! – деп, Азнауур кьамасын,

кыбыргъадан чыгъарып, кынына сукъгъанды.

- Эмегенлени да сен ёлтюргенсе сора! – деп кычакълагъанды хан Азнауурну.

- Аланы да мен ёлтюргенме, - дегенди тулпар.

- Алп батыр, сен бизге этген ахшылыкъны багъасы жокъду. Жюрегинг неге ыразы эсе да, мен аны этмей кыоймам! Айт! – деп къаты болгъанды хан.

- Алай эсе, сыйлы хан, мени жер юсюне чыгъар, мен жер башынданма, - дегенди Азнауур.

Хан, мудах болуп, жерге къарагъанды:

- Жигит улан, сени аллынгда айыплы болургъа сыймей эдим, алай бу тилегинги мен не хазна этейим.

- Сора манга ёзге зат керек тыйюлдо, - деп, Азнауур кетип тебирегенлей:

- Жер башына чыгъаргъа барды бир амал, - деп сёлешгенди Азнауур жанын сакълагъан кыызчыкъ.

- Къызым, Энже, сен мен билмегенни кыалай билир эдинг? Ётюрюкчю болуп, башымы айыплы этме, тын! – деп, атасы кыызчыгына айып этгенди.

- Атам, мен билип айтама. Амал барды, алай бек кюркюулу амалды ансы. Тулпар жаш ыразы эсе, мен юйретейим, - дегенди Энже.

- Айт, кыызчыкъ, айт! – деп, Азнауур аны аллында чёкгенди.

- Атлантыда жыл сайын къара кыочхар бла акъ кыочхар тыйюшюрге чыгъадыла. Сен, насыбынг болуп, акъ кыочхарны мыйюзюнден тутсанг, ол сени силдеп, жер башына чыгъарып, кыйынынг болса уа, къара кыочхарны мыйюзюнден тутарса да, ол сени мындан да энишге быргъар, - дегенди кыызчыкъ. – Таукел эсенг, кыочхарла тыйюшюрге юч кюн кыалып турады.

Азнауур кыызчыкъны кычакълап, ууургчугъундан уппа этгенди да, Атлантыгъа атланганды.

Бир заманда, эки кыая бир бирге тийгенча, ахырзаман таууш эшитилгенди. Таууш жууукъдан-жууукъ бола, Азнауур эки мазаллы кыочхарны бир кычырымда кёргенди. Кесин хазыр этип, кыочхарла жууукълашханлай, ол акъ кыочхарны мыйюзюнден тутаргъа секиргенди, алай тутхан а къара кыочхарны мыйюзюнден тутханды. Къара кыочхар аны силдеп ийгенди да, Азнауур андан да тереннге – тёбен дуниягъа кетгенди.

***

Азнауур тёбен дунияда жол айырылгъан жерде бир чекчи кыошха жетип тохтагъанды. Ол, кыйсы жол бла барыргъа билмей, сагъышлы болуп тургъанлай, ызындан алайгъа бир кыауум адам жетгенди да, адамла кеслери онг жанына, ауаналары уа сол жанына айырылып башлагъандыла. Азнауур, кёзюне ийнаныргъа, кыалыргъа да билмей, адамланы ызындан тебирегенлей, аны ауанасы да, андан айырылып, сол жанына тентирегенди.

- Эй, сен а кыйрыса?! – дегенди Азнауур, бютюнда сейирге кыалып.

- Ол кыош кыатында чекчилени кёремисе?

- Хау, кёреме.

- Ала тёр шахаргъа адамны ауанасы бла жибермейдиле. Экибизни бирге шахарда тутсала, зинданнга атарла. Мен сени кече табарма, кыйгы

этме, - деп, ауанасы башха ауаналаны ызларындан тебирегенди.

Азнауур, ауанасыз адамланы ызларындан бара, бир шахаргъа келгенди. Ол, къонакъ юйде тохтап, ауузланган да этип, шахарны таныргъа тышына чыкъгъанды. Шахар таза, терекли, гюллю, ариу межамлы сахар эди, ауанасыз эди ансы. Бир заманда эм ариу къаладан жыйыны бла, тегерин къалауурла алып, бир акъ атлы чыкъгъанды.

- Кимди ол? – деп соргъанды Азнауур къатында кишиге.

- Ханыбызны къалай танымайса?! – деп сейирсингенди ол.

- Да мен башха жерлиме, ансы таныр эдим, - дегенди Азнауур.

- Ара, - деп ушакъ негери Азнауургъа хапар айтып башлагъанды: - Аны аты Биязды. Ол бир жол шайтан бла атыш-тутуш этип, дорбундан чыгып келгенлей, шайтан аны ызындан жетип, кесин тутхан сунуп, ауанасын алып къачханды. Андан бери хан ауанасызды. Энди бу сахарда ауанасы терекни да жокъду – хан эркин этмейди. Аны себепли ауанала ханнга бек ачыуланыпдыла. Арт кезиуде кече шахаргъа кирип, ала тоноу этип башлагъандыла. Ол шайтандан ханны ауанасын сыйырабыз деп кеп жигит жоюлгъанды. Энди уа, этер амалыбыз къалмай, къадарыбызгъа бой салып къойгъанбыз. Насыпха, Бияз жаш адам туююлдоу, ол ёлсе, ауаналарыбыз да къайтырла, тоноу, дауур да тохтар деп турабыз.

- Мен кепню керген адамма, алай быллай зат а жомакъда айтып да эшитмегенме, - деп, Азнауур башын чайкъагъанды.

Ол кезиуде Бияз хан, Азнауурну тенгшисине жетип, атын тохтатханды да:

- Салам алейкум, жигит! Не адамса, не жюрюйсе? – деп соргъанды.

- Хан улу Азнауурма, сыйлы хан, кесим а жер юсюнденме, бери жылян къыз бла сермеше тышгенме, - дегенди. – Жюрюгеним а: артха жол табар эсем деп айланама.

- Жер юсюнеми дейсе?

- Хау.

- Мен санга бир жумуш айтсам, сен аны эталырмыса? – деп соргъанды хан, жашны тулпарлыгъын керюп.

- Бир амал болуп, этерме! – дегенди Азнауур.

- Сен ол ишни эт ансы, мен сени жер башына чыгъарыр онг табарма, - дегенди Бияз.

- Аламат! – дегенди Азнауур, къууанып. - Сен мени жер башына чыгъар ансы, бир затдан артха турмам!

- Келишдик сора. Тамбла манга тюбе да, этеринги айтырма, - деп, хан уугъа кетгенди.

Азнауур, ингирге дери сахарда айланып, кеп сейир-тамаша зат керюп, кериуансарайгъа къайтханды. Ол, ауузланып, отоууна киргенлей, ауанасы терезени къакъгъанды. Азнауур аны терезе бла отоугъа кирмеге къоюп:

- Не кердюнг, не эшитдинг? – деп соргъанды.

- Сенден айырылганлай, ауана жыйыннга тагъылдым да, бир дорбун аллына келдим. Бир кесекден дорбундан бир ёхтем ауана чыкъды. Ол ауана Бияз ханны ауанасыды дей эдиле. Ауананы Биязгъа сарыуу бек къайнай эди. Ол:

- Мени ием Бияз хан, бу дорбунда шайтан бла сермеше, мени шай-

таннга алдырып, кетип кьалгъанын сиз билесиз. Келип, мени кьутхарып деп кёп сакъладым, ол а, келгенни кьой, шахардан сизни да кьыстагъанды. Биз сатхыч ханны жазасына тюбетирге керекбиз! Шахарны халкьын а, - ёз ауаналарын бырнак этгенлери ючюн, юйлеринден кьыстап иерге тийишлиди. Сиз анга кьалай кьарайсыз?! – деп соргъанында: «Тюз айтаса, энди юйсюз-кюйсюз адамла кеслери айлансынла!» - деп кьычырдыла. - «Бизге шайтан да болушурукьду. Тамбла кьалып бирси кюн биз шахаргъа чабарыкьбыз. Сауут-сабагъызны хазыр этип туругъуз. Бияз ханны тайдырсакъ, тахха мен олтурлукьма. Тахха мен олтурсам а, оноу бизни кьолубузда боллукьду!» – деп, алай сёлешди. Хан улу, сен мындан кетерге керексе.

- Хан мени жер юсюне чыгъарыргъа айтханды, кетип кьалсам а, биз артха жол табаллыкь туююлбюз, - дегенди Азнауур.

- Алай алаамат ханды демейдиле, сора ол санга болушургъа кьалай сойдю? Аны юсюне да, кьайгъысы – эл бла бир.

- Мен анга бир жумуш этерге керекме.

- Айтханлары тюз кёреме. Не жумуш?

- Ол манга аны тамбла айтырыкьды.

- Сора тамбла кечеге дери мен ауаналагъа кьошулайым, ким биледи, бир жангы зат билсем.

- Охо, алай ингир кьарангысындан кеч кьалмай кел, - деп, Азнауур тапчаннга таяннганды.

Эрттенбла Азнауур, ханкьалагъа келип, Бияз ханнга тюбегенди:

- Жер юсюнден келген тулпар, хош кел! – деп, Бияз Азнауургъа жарыкь тюбегенди. – Кьатыма олтур.

Алп Азнауур сарыуек сюекден ишленген, кьарасауут салыннган шинтикге олтургъанды.

- Тулпар Азнауур, соза турмай, жумушуму айтайым. Шахарымда ауана болмагъанын кёресе.

- Хау, сыйлы хан. Алай нек болгъанын да билгенме.

- Биле эсенг, бютюн иги. Шахарым ауанасыз алаамат таза, кьууатлы да болгъанды. Шайтан а, шахарны менден сыйырыргъа кюрешип, эки-юч кере да жух ургъанды, болалмагъанды ансы. Экибиз бир бири-бизни хорлаялмай, кьажаулукь узакьгъа созулгъанды. Алп батыр, сен аны ёлтюраллыкьса! – дегенди хан. – Болуш манга!

- Сыйлы хан, тейри, шахар ауанасыз ариуду дегенинге мен экилиме. Ёзгесин айтмай кьойсакь да, кьызыу кюн терек салкьында олтуруп, кьудуретни ариулугъуна сойюннген нени багъасы барды? Улуу хан, мен санга акьыл юйретип айтмайма, болсада ангыласанг сиеме...

- Ахшы улан, манга акьыл юйрет деп чакьырмагъанма сени! – дегенди хан, Азнауурну сёзюн бёле. – Ёлтюраллыкь эсенг, шайтанны кьорат!

- Сен дорбунда кьоюп кетген ауана санга кьаршчы чыкьгъанды, - дегенди Азнауур, ханны кьаны бузулгъанына эс бурмай. – Сени андан хапарынг болмаз. Ол, кьысталгъан ауаналаны бирикдирип, тамбла ханкьалагъа чабарыкьды. Шайтан бла бирге. Ауананг да кесинг кибиб ёхтемди, женгилакьыл. Шайтан, аны бла хайырланып, тахынга кеси олтурлукьду.

- Сен аны кьайдан билдинг?! – деп сагъайгъанды хан.

- Кьайдан да билейим, санга башхамыды?!

- Мен алайчыгъын эсгералмай къойгъанма. Сора иш мен суннгандан да осалды.

- Хау. Ауаналаны санга сарыулары къайнап турады. Ёз ауанангы къолуна тюшсенг а, ол сени сау къойса да, къон жарыгъын а ёлюп кетгинчи да кёрмезсе.

- Сокъурму этерикди? – деп къоркъгъанды хан.

- Хау. Кесинг да ауана болуп къалырча, - дегенди алп, ханны къоркъуун хайырланып.

- Алп батыр, эт бир мадар. Ала бирикселе, мен хорлаялмам.

- Аскеринги хазыр эт. Шайтан бла мен кесим бетлеширме! – деп, Азнауур ханкъаладан чыгып кетгенди.

Ингирге Азнауурну ауанасы да келгенди:

- Тейри, иш биз суннгандан да осалды. Биязны ауанасы: «Досларым, къоркъмагъыз, аждагъан, эмеген ауаналаны да шайтан бизни жанлы этгенди!» – деп, ауаналаны бек къууандыргъанды.

- Шахаргъа къачан чабадыла? – деп соргъанды алп.

- Ингир алада, ауанала уллу, къарыулу болгъан заманда.

- Эм къарыулу заманларында чабарыкъдыла сора?

- Хау, - деп келишгенди ауана. - Не этергеди муратынг?

- Шайтанны мен къурутур эдим, ауаналагъа не амал ансы?

- Мен а, мен?! Сен уруш эте туруп мен къарапмы турлукъма?!

- Алай ушай эди, - деп къюлгенди Азнауур.

- Бияз ханнга тынгылап, шахарчыла ауаналарын къыстагъанлары ючюн, хар ауана да, ёз иеси бла урушурукъду. Эмеген бла аждагъан ауаналаны уа манга къой! – деп къюлгенди тулпарны ауанасы да.

- Сау бол, досум! – деп, Азнауур ауанасын къучакълагъанды. – Ауана къайда да адамны жёнгериди, аны къалай бырнак этерге боллукъду, бир да билмейме!

Ингир ала шахарны тегереги деу ауаналадан толгъанды. Атлы, жаяу ауанала, жаныуар ауанала къабакъны уатып, шахаргъа къутулгъандыла да, хар ауана да ёз иеси бла урушуп башлагъанды. Бияз ханны ауанасы кесин Биязгъа атханды. Ол базгъын эди, огъурсуз. Ала тоханада демлеше, бирде тахха Бияз олтура, бирде ауанасы олтура, тах ючюн итлеча талаша эдиле. Ахырында ала экиси да бир бирлерин уруп, тах аллында сойланнгандыла.

Шайтанны ханкъала аллында Азнауур тыйгъанды.

- Сен а кимсе?! – деп ёкюргенди деу шайтан. – Аллымдан тай!

- Ким болгъанымы бусагъат танытайым, къынгыр текебаш! – деп, Азнауур къылычын суургъанды да, сермеш башланнганды.

Барындан да къыйын Азнауурну ауанасына эди: эмеген бла аждагъан ауаналаны алларын ол кеси тыйгъанды. Азнауур шайтан бла сермеше, ауанасына болушур ючюн, къылычын отха тутханды да, ауанасыны къылычы къызыл къызаргъанды. Энди анга уруш этген кеп да тынч эди: къылычы жетген ауана «лып» деп жанып къала эди.

Азнауур, шайтан ханны къолундан къылычын тюшюртүп, желкесинден тутханды да, бир базыкъ шахбулут терекге мюйюзлерин къадагъанды. Сора къамичиси бла сыртына-сыртына тарта киргенди. Шайтан хан, аны къызгъан темир ылыгъын бла туйгенча, алай къычырыкъ эте эди.

- Азнауур батыр, жанымы сау къой, жанымы сау къой! – деп жалын-

нганды ол.

- Сау кьоярма, мени жер юсюне чыгьарсанг! – деп, кьыллай бергенди аны тулпар.

- Жанымы сау кьой ансы, айтханынг мардады! – деп жилигьанды шайтан.

- Охо, сора. Бу жол сау кьояма, алай адамгьа хатанг жетип эшитсем, аман сагьатлы этерме! – дегенди тулпар.

- Этерсе, айхайда этерсе! Алп батыр, тюз сен башыма эркин этгенлей, бу жерледен кьуруп кетерге сёз береме, - деп, сытылгьанды биягьы.

Азнауур, шайтанны кьоюп, уруш эте тургьанлагьа айлангьанды да:

- Тохтагьыз! – деп кьычыргьанды.

Аллай ауаз кимни да сагьайтырыкь эди. Адамла, ауанала да Азнауур-гьа бурулгьандыла.

- Хан тели болса, халкь азап чегеди. Бюгонден ары бир биригизни билип, тергеп, алай жашагьыз. Бияз хан а, хан болургьа тийишли адам туйюл эди, энди ханнга арагьыздан бек асылны сайлагьыз да, жарашып жашагьыз! Мен а кетерге керекме, – деп шайтанны тартып терекден айыргьанды да: - Хайда, мени, ауанамы да жер юсюне чыгьар! – деп, муйюз арасына олтургьанды.

Шайтан аланы экисин да Иликону ханлыгьына шууулдап чыгьаргьанды.

- Энди мени башыма эркин эт, тулпар Азнауур, - деп тобукьлангьанды шайтан.

- Бу жер юсю туйюлдю да! – деп чамлангьанды Азнауур. – Ётюрюк-мю айтханса?!

- Тулпар Азнауур, мени мындан ары барыр амалым жокьду, ансы суйюп да чыгьарыр эдим, - деп жилигьанды ол.

- Кёзюмден думп бол! – деп, Азнауур аны кьыстап ийгенди. – Энди уа не хадагьа этсин?

Ол алай мугурайып тургьанлай, муйюз таууш эшитгенди. Сора жеринден секирип туруп, таууш таба чапханды. Биягьы кьочхарла, эки кьая кьагьышханча демлеше, Азнауургьа жетгенлей, ол секирип акь кьочхарны муйюзлеринден тутханды да, кьочхар аны жер башына силдеп ийгенди.

Азнауур эс жыйып кьараса, эмен терекни тубюнде, бир кьарыш кьарт-чыкь ташайып кетген тешикни аллында тура эди. Амурк бла Амурк да алайда.

- Алан, андан бери кьайда эдинг? Биз а санга бир зат болгьан сунуп, ызынгдан барыргьа тебирей тура эдик, - дегенди Амурк.

- Иги тирилгенсиз, тейри! - деп кьакьгьанды Азнауур тенглерин.

Амурк бла Амурк Азнауурну ангыламай, бир бирге кьарашхандыла.

- Не кьарашасыз? Терсми айтама? – деп соргьанды Азнауур.

- Сен тешикге киргенли сагьат да болмайды, - дегенди Амурк. – Бош кьагьаса бизни.

- Бетигизге уялыгьыз! Мен кёрмеген кьалмай, тёбен дунияда сау жыл айландым да! – дегенди, Азнауур ачыусунуп.

- Хан улу, алай кьалай айтаса? Ол сен бошлагьан адамла алыкьа сыр-дан да аумагьандыла, бир кьарачы, - деп, Амурк Азнауурну кетип баргьан халкьны ызындан кьаратханды. Азнауур, тамашагьа кьалып:

- Тоба, тоба! Ол мен кёрген, ол мен сынагьан затла бир сагьатны ичине кьалай сыйыныр эдиле?! Тейри, бир жылгьа да угьай! – деп, Азнауур

хайран болганды. Бир жанындан кеси кѳрген, бир жанындан а сыртдан аууп баргъан жыйын аны акъылына сыйынмай, армау андан эди ол.

Тѳбен дуняда заман бизни замандан кѳп да терк баргъанын Азнауур билсе, алай хайран болмаз эди, баям.

Тулпар Азнауур, тенглери – Апек бла Амукъ, элге къайта да турмай, Барс-Элге атлангандыла.

Ю Ч Ю Н Ч Ю К Е С Е Г И

ХАН УЛУ ТУЛПАР АСТЕМИР, КЪАПЛАН БЛА АСЛАННГА МИН-НГЕН БАТЫРЛА, САХТИЯН ЭМЕГЕН, ИССА ПАТЧАХНЫ КЪЫЗЫ МАДИНА, КИЙИЗ ЭЛ, АШЫМ БАЙ, БОЛАТ БАТЫР, АСАН ХАН, АНЫ МАЙМУЛ БОЛГЪАН КЪЫЗЫ АЙБИКЕ, КЪАРА ДЕУ, КЪОРКЪАКЪ АЙТО БЛА БАТЫР ЯСИНА, ОБУР ЭМЕГЕН, АНЫ ИЧИНДЕН ЧЫКЪГЪАН ЮЧ БАШЛЫ ИТ, ДЕУ КЪАРА, ЖЕЗТЫРНАКЪ, БАХЫТ ХАН, СЕМРУК КЪУШ, ЖЕТИ БАШЛЫ ЭМЕГЕН, КЪЫЗЫЛ САРЫУЕК, ТУЛПАР БѳРАТ, ПИЛ АСЛАН, ПЕЛИУАН МАЛИКА СОРА АНЫ КЪЫЗ-ЧЫГЪЫ ФАРИДА

Гассо ханны ортанчы жашы алп Астемир эди. Он жылы толургъа, ол кѳкде къанатлы болмаса, жерде жаратылгъан бир деп бир жан - не адам, не жаныуар не сюрюп жеталмагъан, не къачып къутулалмагъан бир сейирлик зат болганды. Тирилигине, жюйрюклоггоне кѳре, къарыуу-кючу да алай мардасыз эди.

Тулпар жашчыкъ, кюнден-кюннге кючлюден-кючлю, тириден-тири бола, онюч жылына, кѳзю бла кѳрмеген ийнанмазча, аллай бир жигит болганды. Алай а сабийлигинден окъуна башхаладан онглулугъун кѳрюп, Астемир кишини жукъгъа тергемей башлаганды. Гыбыр* сабий уллая баргъаны сайын, юйде ата-анасына окъуна жылы сѳз айтхан, бетлерине къарагъан адетни кѳйганды.

Тулпар жашчыкъ, аны юсюне да, зынтыу, махтанчакъ, тели чѳрчек болуп, шахарны уллусун, гитчесин да тарыкъдырып башлаганды. Сабийлени тюйюп, санларын кюлтюм этип, къартланы таякъларын сыйырып, къызланы суу къылычларын ууатып, аланы амалсызлыкъларына харх этип кюле эди ол.

Ахырында Астемир кийик жаныуарланы: мазаллы жилинланы, айыу-ланы, къапланланы, асланланы тутуп келип, жанлары къуругъан адамланы къычырыкъ-хахайларына кюлген адетни чыгъарганды.

Тулпар Астемир, тели оюнлары бла юйюн, шахарын, кесин да бездирип бошап, онбеш жыл болгъан кюн, жер-суу да кѳрейим, кесимден залим адам бар эсе да билейим деп, башха элlege, шахарлагъа тебирегенди.

Бир деп бир жан-жаныуар жеталмагъан жюйрюк жаш жортханлай-чапханлай айланганды. Адам бла келише, жараша билмегени себепли, шуѳху-тенги угъай, жол нѳгери да болмаганды. Алай Астемир ардан-арта тюзеле, адамла бла келише, ушакъ эте, онгсузлагъа болуша башлаганды.

***

Бир кюн ол, узакъ Мисирде чабып бара, къум аулакъны арасында къайнап ёсген агъачха чыкъгъанды. Аны жютю кёзлери узакъдан окъуна агъач салкъынды экеуленни кёргендиле: бири къапланнга минип, бири уа – асланнга. «Тейри, была менден батыр болурла, ансы къаплан бла асланнга минип айланмаз эдиле», – деп ойлагъанды.

Сора батыр Астемир, ол эки къарамия батыр бла танышырыгы келип, къатларына баргъанды да, адетдеча салам бергенди. Батырла Астемирни саламын алгъандыла да, ючюсю да, терек салкъынды таянып, хапаргъа киргендиле.

Кюн къумлагъа къонаргъа, Астемир кетип тебирегенди. Аны кече алайда къалыргъа мураты жокъ эди.

- Сиз а жолгъа тебиремеймисиз? – деп соргъанды Астемир.

- Угъай, - дегендиле ала, - биз былайда къош салып, бир ненча кюн уугъа жюрюрюкбюз. Сен да бизни бла къалсанг, бек ыразы этериксе.

Астемир ала бла кесинден къайсы батыр болгъанын сынаргъа сюе эди да, ала бла къууанып къалгъанды.

Эртгенбла уугъа биринчи болуп Астемирге барыргъа тюшгенди. Къаплан атлы отун мажарыргъа, аслан атлы уа аш этерге керек эдиле. Ингирде Астемир тайтал* атып, къаплан атлы уа отун этип келселе, аш жокъ.

- Не болгъанды, аш нек этмегенсе? – деп соргъанды Астемир.

- Да бир ач пакъырачы келди да, гыржынны анга берип къойдум, - деп къыркъдыргъанды аслан атлы.

- Иги этгенсе, жарлыгъа къарагъан сууапды, - дегенди Астемир, къаплан атлы уа тынгылап къойгъанды.

Къаплан атлы от этгенди, Астемир а тайталны терк окъуна сойгъанды да, отха къазан асханды. Къаплан атлы уа от этгенди. Эт бишгенлей, ючюсю да тоюп жатхандыла.

Экинчи кюн да уугъа Астемир кетгенди. Аслан атлы отун этерге, къаплан атлы уа гыржын биширирге къошда къалгъандыла. Алай ингирде биягъы гыржын жокъ.

- Бюгюн а гыржын нек жокъду? – деп соргъанды Астемир.

- Гыржынны отдан алгъанымлай, биягъы пакъырачы келди да, анга берип къойдум, - деп къыркъдыргъанды аслан атлы да.

- Иги этгенсе, жарлыгъа къарагъан сууапды! - дегенди Астемир, аслан атлы уа тынгылап къойгъанды.

Астемир тайталны терк окъуна сойгъанды да, къазаннга салгъанды. Аслан атлы уа от этгенди. Эт бишгенлей, ючюсю да тоюп жатхандыла.

Ючюнчю кюн къошда Астемир къалгъанды. Нёгерлери: бири – отуннга, бири уа уугъа кетгендиле. Бир кесекден тийре гыржын ийисден толгъанды. Гыржынны отдан ала: «Не ариу ийис этеди, татыуу да анга кёре болур!» деп ышаргъанды ол. «Ач къарт келсе, анга бирин, кесибизге уа экисин къоярма» дей тургъанлай, ожакъданча, жер тешикден къара тютюн бёрке келип, ызындан, сахтиянча жылтырай, эки жаягъындан къызыл хончалары* салынып, бир къара чыгыр эмеген чыкъгъанды. Аны алтын тишлери бла алтын мюйюзлери кюнде жана, къошха келгенди да:

- Гыржынларынгы аллыма сал! – деп ынгырдагъанды.

- Кюн сайын гыржыныбызны ашап тургъан къартчыкъ сенмисе?! –

деп соргъанды батыр Астемир, сейирге кьалып.

- Хау, менме! – дегенди эмеген, - сен да, эки нёгерингча, гыржынны кесинг берсенг – насыбынг, бермесенг а – татлы кьабынчыкъ этерме!

- Мен сенден кьоркъмайма! Кьоркъмай эсем а, кьурлай кьаласа! – деп кюлгенди Астемир.

- Ха-хах-ха! – деп кюкюрегенди сахтиян эмеген, сора Астемирге узалгъанлай, батыр кьылычын сууруп, аны башын тайдыргъанды да кьойгъанды. Алай эмеген башын жерине салгъанлай, башы жерине битип кьалгъанды.

- Ха-хах-ха! – деп кюлгенди ол, - сен мени ёлтюраллыкь туююлсе!

- Ёлтюрген а дейсе! – деп, эмегенни башын экинчи да чартлатханды. Астемир эмегенни башын кьыйпай, ол да башын жерине сала, кьаршчылыкь иги кесек созулгъанды. Астемир былай бла эмегенни ёлтюралмазлыгъын биллип, отдан кесеу баш алгъынды да, эмегенни башын тайдыргъанлай, боюнун кесеу баш бла кюйдюргенди. Эмеген тюшген башын жерине битдирирге кюрешгенликге, баш жерине жабышмай, жерге «горф!» деп тюшгенди.

Ол кезиуге нёгерлери да келгендиле.

Ала Астемир этген гыржынны баш тёбен болуп ашай эдиле. Астемир, сахтиян эмегенни мыллыгын кёргозте:

- Кьарачыгъыз, аштапар кьартчыкъ кьалай жатады. Энди ол гыржын тилерик туююлдо. – Нёгерлери башларын андан да эниш этгендиле. Батыр Астемир а биягъы кьазан асханды, шишликле да этип, нёгерлерин иги сыйлагъанды. Сора:

- Энди эмеген бизге кьонакъ болгъанча, биз да анга кьонакъ болайыкъ! – дегенди. – Тешикге мен тюшейим, жипден а сиз тутугъуз.

Аслан атлы бла кьаплан атлы, айыпдан башларын жула, кеслерин батырла этип:

- Угъай, биз тюшебиз! – деп тохтагъандыла.

- Сиз айтханлай, - дегенди Астемир, сора кьаплан атлыны аркъан бла тешикге ийип башлагъандыла. Бир кесекден:

- От! От! Ой, кюйдюм, ой, бишдим! – деп кьычыргъанды ол.

Кьаплан атлыны артха сууруп чыгъаргъандыла.

- Энди мени кезиуюмдо! – дегенди аслан атлы. Алай ол да:

- От! От! Ой, кюйдюм, ой, бишдим! – деп кьычыргъанды бир кесекден.

Аны да чыгъаргъандыла.

- Энди мени кезиуюмдо, деп, Астемир аркъанны белине кьысханды да, тешикге тюшюп тебирегенди. Бир кесекден от кьыздырып, кюйдюрюп башлагъанды, алай ол: «Чыгъарыгъыз!» деп кьычирмай, жанган отдан ётюп, тешикни тюбюне жетгенди. Ол тёгерегине эслеп кьарагъанды да, бир темир эшик кёрюп, аны ачханды. Эшик ачылгъанлай, бетине нюр тёгюлгенди. Астемир босагъадан ары атлагъанлай, бир тамаша бостаннга кирип кьалгъанды. Бостанны арасында накьут-налмас кьала, кьала тёгерегинде кюмош суу чачхан маржан чачмала... Бирин айт да, бирин кьой!

Алайлай Астемир бир ынчагъан таууш эшитгенди. Тауушха бурулса, терек салкъынды алтын ундурукъга байланып, бир тамаша кьызны кёргенди. Аны кьолчукъларын бошлап:

- Суу сураг, сен хурмуса? – деп, сейир этип соргъанды.

- Мен Исса патчахны кызы Мадинама, - деп жиялгъанды ол. – Мени къара эмеген баш дуниядан, тоюм бола тургъанлай, суйген адамымдан урлап, бери эндиргенди. «Къатыным бол!» деп, эмеген манга азап чекдиргенлей турады, мен а унамайма. Да къалай унарыкъса, жаналгъыч бир сылыкыгъа. Жанымча кѳрген хангушум да кѳз аллымдан кетмейди.

- Ариу кыыз, жияма. Энди ол сени кыйнарыкъ трийюлдю: мен аны ѳлтюргенме, - дегенди Астемир.

Кыыз, насыбына ийнанмай:

- Кертими айтаса?! – деп, Астемирни аякъларын кычакъларгъанды.

- Ариу кыыз, алай этме. Тур, ѳрге тур, - деп, зорлукъ кѳлюн сындыргъан ариу кызыны ѳрге турдургъанды. – Сен мени юйюме элтсенг, атам санга сыйыннгысыз хазна берир.

- Ариу кыыз, хазна дегенинг мында бир да кѳпдю, атангы хазнасын кесине кѳй, манга уа сени ышаргъанынг да тамамды, - дегенди Астемир, кюлюп.

Астемир накъут-налмасдан юч къапчыкъны толтуруп, бирин аркъан бла кыса тургъанлай, кыыз жашха:

- Батыр улан, нѳгерлеринг ышаннгылы адамламыдыла? – деп соргъанды.

- Артыкъ ышанырча адамла уа кѳрюнмейдиле, - дегенди Астемир.

- Сора мен айтханны эт. Алгъа кесинг чыкъ, быланы уа ызынгдан мен иерме, - дегенди.

- Кесинг къоркъмазмыса? – деп ышаргъанды Астемир.

- Тѳзерме, - деп ышаргъанды кыыз да.

Астемирни нѳгерлери аны ѳрге чыгъаргъандыла да, хапар соргъандыла. Накъут-налмас къапчыкъланы хапарларын эшитгенлей а, кѳзлери жут жылтырап, сууукъ къалтырап башлагъандыла.

Эки нѳгер юч къапчыкъны тешикден адыргыгъа къалып чыгъаргъандыла да, бу уллу, бу гитче деп, даулашып башлагъандыла. Астемир а ол кезиуге Мадинаны жер башына чыгъарып, жашланы аллына сюегенди.

- Ма хазна десенг, хазна! Сиз а бош таш, темир затчыкъла ючюн бир биригизни бууаргъа хазыр болуп турасыз! – деп кюлгенди. Аслан атлы бла къаплан атлыны эринлери салынып, аууз суулары келе, кыызгъа аралып къалгъандыла.

- Бош умут этмегиз, кызыны адамы барды. Сюе эсегиз, мени юлюшюмю да алыгъыз, - дегенди Астемир. Ала Астемирни юлюшюн да дауур-даулаш болуп бѳлгендиле.

Эки къарамия нѳгер, Астемирни халаллыгъын къоркъакъсылыкъгъа санап, харам къан алгъандыла. Алай батыр аны сезип эди.

- Кѳзлеригизни бош жандырасыз! Бергеними да сыйырыргъа боллукъма! Хайда, энди ахшы жолгъа! - деп, экисине да эс жыйдыргъанды.

Эки нѳгер да, юлюшлерин алып, алайдан думп болгъандыла.

- Ала кетген болурламы дейсе? – деп къайгъылы соргъанды кыыз.

- Узакъ кетмегендиле. Аланы кѳзлерин кѳрмейми эдинг? Аллай адамла жукъдан тоя билмейдиле. Билселе, кеслерине иги эди, - дегенди Астемир.

- Биз бу уллу къумну къалай ѳтерикбиз? Ат жокъ, тное жокъ, - деп, Мадина мудахсыннганды.

- Кериуан ызны тутуп барсакъ, бир кымылдагъан кёрюрбюз, - дегенди Астемир. Сора, кызыны кьолундан тутуп, жолгъа чыкъгъанды. Кёп да бармай, эскиден оюла тургъан шахаргъа жетгендиле. Къуюдан суу ичип, кете тебирегенлей, быллагъа кьум абирекле чапхандыла. Аслан атлы бла къаплан атлы да биргелерине. Чапсала - чапсынла: Астемир аланы барын да кьол жуммак этип атханды. Ёле тургъан эки харам негерине жанлап:

- Харамлыкъ игиликге келтирмейди, андан эсе, мен берген насыбыгъызгъа къууанып, ханлача жашасагъыз хайыр эди. Энди уа малкёзлюгюгюз жазагъызгъа тюбетди, - деп, кызыны къапланнга миндирип, кеси асланнга минип, Иссаны бийлик шахарына тебирегендиле.

Астемир патчахны кызын къапланнга миндирип, кеси да асланнга минип хан къалагъа киргенлеринде, халкъ чач-тюк болгъанды. Сора, андан-мындан жашырын къарай, патчахны кызын танып, төгерегине басына тебирегендиле. Исса патчах кызын къапланны юсюнде сау-саламат кёргенинде, кьоркъгъанын унутуп, кызын къучагъына кысаргъа чапханды.

Ол кюн патчахны къаласында айтып-айтмазча уллу къууанч болгъанды. Кызыны тилеген жаш да жетгенди. Эки суюген бир бирлерин табып, ол кюн окъуна бир юйюрлю болгъандыла. Исса патчах Астемирни кёлюн алама деп, анга кёп саугъа этгенди, ахырында уа кесини эм суюген, къарча акъ арап ажирын бергенди.

- Сыйлы патчах, намысымы кёрдюнг, сау бол! Эркин этсенг, арап атынг мен кызынга саугъа этер эдим, нек дегенде, мен не атдан да жойрюк адамма, манга ат керек туююлдоу, - дегенди.

Патчах, тамашагъа къалып:

- Бу агны багъасы жокъду! - дегенди. Жаш, ышарып:

- Сени кызынгы да! – деп, патчахны кьолун тутуп, чабып кетгенди.

- Уй, саугъаларын унутуп барады! – деп, патчах Астемирни ызындан атлыны чапдыргъанды, алай атлы аны къарелдисин да кёралмай къайтханды.

***

Ол чапханы бла Астемир, кыйыры-чеги болмагъан бир аулакгъа жетгенди. Экикюнлюк жолдан сора бир кийиз элни кёрюп, ары баргъанды да, Амыш байгъа къонакъ болгъанды. Ол акъ-шанкъан – онсегиз бёлюмлю кийиз юйню иеси эди.

- Не айланаса, не жюрюйсе? – деп соргъанды Амыш, Астемирни бешбармакъ бла сыйлагъандан сора.

Астемир, кымыз иче:

- Жер-суу кёре айланама, - дегенди байгъа.

- Да атсыз къалай айланаса? – деп сейир этгенди бай.

- Мен атдан терк барама да, ат манга жюк болады, - деп кюлгенди багыр.

- Сен тулпар жашха ушайса, алай атдан терк къалай барыр эдинг?! – деп, ийнанмагъанды Амыш. – Бар да, жылкъымдан сайлагъан атынгы тут, мен къонакъны жаяу ийип, башыма айып алмам!

- Хурметли бай, мен керти айтама, сёзюме ишекли болуп, мени жаныма тийме, - дегенди тулпар.

- Ахшы! – дегенди бай, - тамбла элибизде Науруз байрамгъа аталгъан

чариш болады, сен чаришчилени жаяу озсанг, жылкылыарымдан бири - сени!

- Болсун, хурметли Амыш, - дегенди тулпар.

Экиси да, ушакъ эте, ингирге дери олтургъандыла. Бай Астемирни хапарларына сейир этип тынгылай эди.

- Амыш бай, энди кезиу сениди. Айт сен да бир хапар, - дегенди къонакъ.

- Хапарым узунду, тынгыларыкъ эсенг, айтайм, - дегенди Амыш, жукъа сакъалын сылай.

- Айт, ашыкъгъан жерибиз жокъ ушайды да, - деп, Астемир хапаргъа тынгыларгъа жарашханды.

***

Жаш заманымда Болат деп мени бир ахшы тенгим болуучу эди. Кюнлени биринде, насып сынап, ол кюнчыгъышха атланганды. Бир уллу терен агъачны къыдыра келип, юч жол айырылгъан жерде юч деу, болгъанларын къызыл къан этип, туююше тургъанлай, юслерине чыкъгъанды. Деуле, жашны эслеп:

- Адам улу, не иги болду юсюбюзге келип къалгъанынг! – деп, Болатны орталашдыргъандыла. – Бизни атабыздан къалгъан юч сыйлы затыбыз барды. Аланы юлешалмай, къан-къыран болуп турабыз, болуш, маржа!

- Да ол алай къыйын иш туююдю, - деп къууанганды Болат, эмегенле анга тиймезликлерин кёрюп. – Кёргюзтюгюз, юлешейим. Тамата эмеген:

- Адам улу, жек загларыбызны бири кийиз чарыкъчыкъды. Аны аягъынга къапласанг, ол къайры суйсенг да, ары жетдирип къояды. Экинчиси бохчады. Алып тургъанлыгъынга, алтын ахчасы тауусулмайды. Ючюнчюсю уа бёркчюкдю, жек бёркчюк. Аны кийгенни киши кёрмейди, - деп, аланы жашха кёргюзтгенди.

Болат, сагъыш эте да турмай:

- Да аланы уа мен бек тынгылы юлешейим. Сиз ючюгюз да ма бу юч жол бла барыгъыз да, юч жол да бирге къошулгъан жерден артха айланып чабыгъыз. Алгъа келген суюгенин сайлар, экинчи келген да суюгенин сайлар, ючюнчюге уа къалгъаны жетер, – дегенди.

Деуле анга ыразы болуп, ючюсю да юч жолну кетгендиле. Ала кёзден ташайгъанлай, Болат бохчаны хуржунуна салгъанды, бёркчюкню башына кийигенди, сора кийиз чарыкъчыкъны къаплап, алайдан тас болгъанды.

Ой, бир заманда деуле, акъ кёмюк этип келселе, адам улуну тапсанг къойма: чарыкъ да, бёрк да, бохча да - думп.

Болат, кёп да мычымай, бир уллу шахаргъа келгенди да, бир алапат къаланы тегереги адамдан толуп кёргенди. Ол халкъны алайгъа нек жыйылгъанын билирге суююп:

- Жигит, бу къадар халкъ былайгъа нек жыйылгъанды? - деп соргъанды ол бир жашха.

- Асан ханны Айбике деп бир сейир-тамаша къызы барды да, аны ариулугъуна къараргъа келгенди. Къызыны кёрюрге алтын ахча берип, къалагъа алай киредиле. Ма бу халкъ былайгъа аны ючюн жыйылгъанды! – дегенди ол.

Болат, кесине сыйлы кийимле сатып алып, олду деп танымазча, омакъ

кийингенди да, кызыны кёре барганды.

Накьут-налмас, инжи-маржан ташла, пил сюекле бла жасалгъан, тюплери - аякъ тутмаз учхалауукъ мермерден, кюйюзле да бирин кёрсенг, бирин унутур кибик аллай сейирлик отоуладан биринде, акъсыл гелеуде акъ марал жатханча, дарийлеге, лауданлагъа, къанауатлагъа батып тургъан кызыны кёргенде, Болат хайран болуп къалганды. Да сейирмиди: кёп тюрлю сёз устала, бир бирге эришип кёп кюрешгендиле, алай аны ариулугъуна тийишли сёз табалмагъандыла.

Аллай ариуну кёрген жаш къайдагъысын унутханды. Айбикени сейир ауазы, ариу сёзю аны башын таза да хайран этгендиле.

Къалауурла жашны чыгъара, жаш да къайгып келе, бир къауум кюн озгъанды.

- Бу жаш быллай бир ахчаны къайда табады? - деп, хангоша аны билрге талпыннганды да, шапа кызыларын чакъырып:

- Сиз ол жашха ариу къарагъыз. Къыз сени сюеди, бюгече сени бла сёлеширге деп турады дегиз. Жашны эсиртирме да, аны ким болгъанын билirme, - дегенди.

Шапа кызыла, тегерегине басынып, биргесине чагъыр иче, омакъ сёзле шыбырдай, Болатны эсиртгендиле. Ариу хангоша шапа кызыланы башха отоугъа ашырып, жаш бла кеси къалганды.

- Ахшы жаш, сен кимсе? Кесинги манга таныт, - дегенди ариу ауазлы хангоша.

- Мен узакъ жолоучума, атым Болатды, - дегенди жаш.

- Мен сени кёргенлей окъуна суйюп кёйгъанма, - дегенди кызы, ёчхеге уяла.

Бу сёзле жашны жюрегине балча, жауча жагъылгъандыла.

- Сенича ариугъа мен кёз ачмагъанма. Эшта, сен кюн бла айны кызыса, ансы сени адам жаратыр амалы жокъду, - деп тегюлгенди кеф Болат.

- Ахшы жаш, сен мени кёре, битеу мюлкюнгю жойгъанса да, ол мени бек жарсытып турады, - дегенди Айбике.

- Сен аны ючюн аз да къыйналма, мени жек бохчамы ахчасы тауусулмайды, - деп махтаннганды Болат.

- Ётюрюк айтаса, аллай бохча болур амалы жокъду.

- Ма, ётюрюк айта эсем! - деп, Болат, бохчасын ачып, кызыны юсюне алтынла жаудургъанды. Алай аны ючюннге бохчада ахча тауусулмагъанды.

Аны кёрген хонгошаны кёзлери бохчагъа битип къалгандыла.

- Мени андан сора да бардыла сейир-тамаша затларым! – деп махтаннганды биягъы Болат.

- Ала уа неледиле?! – деп соргъанды хангоша, адыргылыгъын балдирмезве кюреше.

- Ала уа ма быладыла! – деп, Болат жек бёркчюгон, чарыкъчыгъын да хонгошагъа кёргюзтгенди. Хангоша Болатны иги эсиртгенди да, къалауурларын чакъырып:

- Бу къара къулку тау артында терен агъачда къоюп келигиз! – деп бюрюрганды.

Болат эсиргени жайыгъып къараса, бир уллу агъачда тёнгереп тура эди. Жек бёркчюгю, бохчасы, чарыкъчыгъы да жокъ. Болат бек жарсыгъанды, алай:

- Жарсыгъандан магъана жокъ, жек затларымы къайтарыгъа керекме!
– деп, ол ызына айланганды.

Агъачда тегерек айлана, ачлыкъ, жаланнгаллыкъ да жетип, амалсызгъа къалып тургъанлай, бир алма терек бла кертме терек кеггенди. Экисини да алмалары, кертмелери да иги бишип, жерге-жерге салынып тура эдиле.

Ачлыкъ хорлагъан жаш кертмеден къапханлай, маймул болуп къалгъанды.

Энди уа не этсин Болат?

Акбылы - адам, кеси уа - маймул жаш, жашауундан тюнгулюп, ёлсем да тоюп ёлейим деп, алма юзюп къапханды. О, тамаша! Болат, алмадан къапханлай, алгъындан да ариу жаш болуп къалгъанды.

Энди Болат харам къанлы хангошагъа этерин биле эди.

Эки четен эшип, бирин кертмеледен, бирин а алмадан толтургъанды. Сора, къайсы жанына барыгъа да билмей, аллы айланган жары тебирегенди.

Кеп жол журюп, ачлыкъ, жаланнгаллыкъ да сынап, ол биягъы шахаргъа келгенди.

Хангошагъа Болатны сарыуу бек къайнап эди.

Башына бир сарых да къысып, сакъал, мыйыкъ да жабышдырып, хан къаланы тегерегине сау ай айланганды, алай ичине уа киралмагъанды.

Бир кюн хангошаны къарауашларындан бир эршичиги суу алыргъа келгенлей, Болат анга:

- Къызым, мен эршилени ариу этген, ариулары андан да ариу этген дарман алмала, кертмеле сатама. Сыфатынга жаным ауруп, санга андан селешеме. Бу алмадан бир къапчы, - деп, къарауашха бир алма узатханды.

Къарауаш алмадан къапханлай, кеси кесин танымазча ариу къыз болуп къалгъанды. Ол шаудан суугъа къарап кеп жилигъанды, сора, къартха ыспас этип, суу да алмай, ызына чабып кетгенди.

- Ариулукъ мен тура санга къайдан жетгенди? - деп къутургъанды хангоша къарауашына.

- Ауруунгу алайым, къорунг болайым, хангоша, мен аны санга айтыргъа ашыгъып келеме. Шаудан къатында бир сарыхлы къарт ариулукъ алмала сатады. Ол бир алмачыкъ къапдырды да, кереесе, къаллай ариу къыз болуп къалдым, - дегенди къарауаш къыз, насыбын жашыралмай.

- Башсыз, бар да бери алып кел! – деп урушханды анга хангоша. - Тапмай ызынга къайтма!

Кеп да турмай, къарауаш къыз, Болатны алып, хангошагъа келгенди. Жаш, анга баш уруп:

- Ай сыфатлы хангоша, манга жумушунгму барды? – деп соргъанды.

- Ариулары андан да ариу этген кегетлеринг барды деп эшитгенме, ол кертимиди?! – деп соргъанды ёхтем хангоша.

- Кертиди, сыйлы хангоша, - дегенди Болат.

- Алай эсе, сен мени дуня ариуу эт! – деп буюргъанды хангоша.

- Тоханада экибизден сора киши къалмасын, дуня ариуу болургъа сую эсенг, - дегенди Болат. Хангоша къолу бла белги бергенди да, къарауашла, къалауурла да тоханадан чыгъып кетгендиле.

- Хайда, нек созуп тураса! – деп ашыкъдыргъанды Болатны къыз.

- Ма, бучукъдан бир къапчы, - деп жаш анга кертме узатханды.

Хангоша кертмеден кьапханлай, - ма кьаугьа – ол маймул болуп кьалгьанды.

- Кьайдадыла мени жек чарыкчыгьым, бёркчюгюм, бохчам да?! – деп даулагьанды Болат жалгьан сакьалын, мыйыгьын да кетерип. – Бусагьатдан кьолума тутдур!

- Болат, терс болгьанма, кеч, - деп, жал баргьанды хатерсиз хангоша. Сора, жашны жек затларын келтирип, кесине бергенди.

- Энди алгьыннгы сыфатымы кьайтар, кьор-садагьанг болурма, - дегенди, жияй.

- Угьай! - дегенди Болат. - Сен асыры ёхтемсе! Сындыра билгенингча, учузлукь сынап да бир кёр!

Жаш хангошаны ол формада кьоюп, жек бёркчюгюн башына кьаплагьанды да, ханкьаладан чыгьып кетгенди.

Бир кесекден кьарауашла келип кьарасала, юйде бир эрши маймулдан сора жан да жокь. Хан аскери аягьы юсюне болгьанды, алай андан не файда, кёзге илинмеген Болатны кьалай тутарыкь эдиле!

Устала, алимле, хахимле, кьуртхала, билгичле жыйылып, кёп кюрешгендиле, алай Айбикеге сыфатын ызына кьайтаралмагьандыла.

- Аллай ариучукьгьа кёз тиймей кьалай кьаллыкь эди? - деп, халкь да бек ачыу этгенди.

Жаны киби кёрген кьызыны ачыуундан хан, ауруп, тёшек болгьанды. Анга бакьмагьан хахим, билгич да кьалмай, Асан хан жашауундан тюнголгенди.

Юч жылдан сора Болат кесин бир айтхылыкь хахим этип, ханкьалагьа келгенди да, эшик кьалаургьа:

- Мени ханыгьызгьа элтигиз, мен уллу хахимме! – дегенди.

Кьалауур ёзюрге айтханды да, ёзюр Болатны тоханагьа элтгенди.

Ол, саусуз ханны кёзлерине кьарап:

- Муну аурууу кьызындады, мени хангошагьа элт, - дегенди Болат ёзюрге.

Тоханадан чыкьгьанлай, ёзюр Болатха:

- Уллу хахим, бир харам хыйнычыны хатасындан хангоша маймул сыфатха кирип турады, сени андан хапарынг болмаз, - дегенди.

- Барды, - дегенди Болат. – Ханны сау этер ючюн, хангошагьа сыфатын кьайтарыргьа керекме.

Ала хангошаны отоуна келгендиле да:

- Ичине уа кесинг кир, мен ол жарлыны маймул сыфатда кёрюр кьаруум жокьду, - деп, ёзюр эшик аллында кьалгьанды, Болат а ичкери киргенди.

Болат отоугьа киргенлей, маймул хангоша аны танып, кёзюне жалыныулу кьарап жиягьанды. Болат, хуржунундан нюрлю алма чыгьарып, хангошагьа узатханды. Маймул алманы кьапханлай, дуния кёрмючге барычу ханны кьызы алгьындан да ариу болуп, жашны аллында сюелгенди. Сора кьызын жюрегинден бир кьара тютюнчюк, жиянча сууурулуп чыгьып, ызы бла тегерекге нюр жайылгьанды да, отоу жаз башы макьамладан толуп кьалгьанды. Ала бир бирлеринден кёз алалмай иги кесек тургьандыла, сора хан кьызы жашха:

- Сени аллында терслигим уллуду, кеч. Сен мени маймулгьа буруп кет-

генинге мен энди кьюаннган окьюна этеме, нек дегенде, сен мени маймул кепге кийирип жашаудан сагъыш этдирмесенг, мен ёхтемлей, озгурлай, чёрчеклей кьаллыкь эдим. Аллаи жюрекге уа суймеклик келмейди, - дегенди, кёло толуп. - Сен болмасанг, мени ёмюрюм жилин жашауда ётерик эди.

- Сен да манга кеч, - дегенди Болат да, кёзюне кьарап.

- Мени суймеклигим ариу жашау эди, халкьны кьыйнау. Тюз бусагьатда ангыладым байлыкь суймеклик болгьанын. Мени байлыгьым сенсе, - деп шыбырдагьанды хангоша, Болатны бетин сылай.

- Кюнча, айча хангоша, бу сёзлени сени аузуунгдан эшитгеним манга уллу насыпды, - деп, Болат аны башчыгьын кёкюрегине кьысханды.

Андан сора экиси да бир бирге сёз берип, бир бирин ийнандыргьандыла. Болат, кьызыны кьолундан тутуп, аны ариулугьу, суймеклиги башын тегерек айландырып, насыбына ийнаналмай, бу мени тюшюммюдю огьесе тюноммюдю деп, туманнга киргенча болгьанды.

Хангошагьа сыфаты кьайтханын кьарауаш кьызла Асан ханнга жетдиргендиле. Аны эшитип, ёле тургьан Асан, жеринден кеси туруп, кьызыны тоханасына чапханды. Ол жаныча кёрген кьызын алгьындан да ариу сыфатлы кёрюп, сау болуп кьалгьанды. Сора ол, Айбикени Болатха берип, уллу той этгенди, - деп бошагьанды Амыш хапарын.

- Тейри, жашдан болсам, мен ол кьызгьа ийнанып кьалаллыкь туююл эдим, - дегенди Астемир. - Асыры ёхтем, асыры кюйсюз кьыз тюзелип кьалыр деп ийнаннган кьыйынды, бютюн да аллай учузлукьдан сора.

- Сен айтханда да барды, алай ала бюгюнда татлы жашайдыла деп эшитгенме, - дегенди кьонакьбай, ышара.

- Жек чарыкьчыкь, бохчачыкь, бёркчног а тура болурламы? – деп соргьанды Астемир.

- Угьай. Уллулукь кёплени терилтип, эшиклерин жапханды. Болат а жаш заманында да акьыллы болуучу эди. Арагьа бузукьлукь салыргьа боллукьдула деп, ол аланы отха атып кьойгьанды. Байлыкьдан, уллулукьдан насыпны сайлагьанды ол.

- Тейри, тенгинг керти да акьыллы жаш эди: ол кьызгьа ахырына дери ийнанмагьанды, - деп ышаргьанды жаш.

- Ким биледи, ким биледи, - дегенди Амыш, сора: - Кьонакь, жатар жеринг хазырды, бар да тынчай. Тамбла уа гиртчилигинги кёргюзтюрсе, - деп, кьарауаш кьызыны чакьырып, Астемирни жатар жерине ашыртханды.

***

Эрттен бла эл кьыйырында уллу чариш боллукь эди. Анга башха элледен да кёп жигит келгенди. Чаришчиле зугул тауну гюренине айланып, чариш башланнган жерге дери чабарыкь эдиле. Элни акьсакьал кьартлары, байлары тёрге чыкьгьандыла. Астемирни кьонакьбайы алгьа атлагьанды да, халкьгьа бурулуп:

- Эй, кьазакь жамауаты, мени узакь тауладан келген кьонагьым бу чаришге кьошулургьа сюеди! – дегенди.

- Кьонакьгьа хурмет этмей а! – дегенди халкь. – Чапсын ол да.

- Ол жаяу чабаргьа дейди! – дегенди бай.

- Кьалай жаяу?! – деп, халкь сейирге кьалгьанды.

- Мен да бек сейир этгенме, алай кьонакьны мудах этмейик. Чапсын!

– дегенди бай. – Хорласа, мен анга жылкыбыларымдан бирин берирге айтханма!

- Чапсын! – дегендиле акъсакъл къартла да.

Чариш башланганды. Атлыла жерлеринден теберге, Астемир кёзден ташайгъанды; чаришчиле кёзден ташайыргъа уа Астемир жел этип, жетгенди да, къартланы алларына сюелгенди. Къартла кёзлерине ийнансала да, бу ишге акъыллары жетмей, не дерге билмей, армау болгъандыла. Астемирни кьонакьбайы, аны аллына келип:

- Сен керти да дуня сейир этерча бир тулпарса! Манга кьонакь болуп, туз-гыржынымдан кёрюп, манга уллу намыс этгенсе. Сёзюм – сёздю: жылкыбыларымдан бири сениди! – деп, Астемирни кьучакьлагъанды.

Эл тулпар жашны намысына той-оюн этгенди.

- Акъсакълла, манга уллу намыс этдигиз, жашаулу болугъуз! Энди мен жолума кетерге керекме, эркин этигиз да, мен бара барайым, - дегенди жаш.

- Сени жолунгдан тыяр амалыбыз жокь, бара эсенг – ахшы жолгъа! – дегенди кьонакьбайы. – Жылкынгы аллынга этейик.

- Багъалы кьонакьбайым, манга берлик жылкынгы жарлылагъа юлеш, жылкы менден эсе алагъа бегирек керекди, - дегенди Астемир. Къартла анга бек ыразы болуп, ыспас этгендиле.

- Тулпар кьонагъым, жанынг ыразылай! Алай санга бир тилегим а бар эди.

- Не тилек? Кьолумдан келген зат болуп, мен санга угъай демем.

- Жылкыма бир деу тюзелгенди да, кюн сайын бир атымы ашайды. Анга бир мадар эталмазмы эдинг?

- Да кёрейик. Жылкынг кьайсы жанындады?

- Ол бийик кьаяны кёремисе? – деп, Амыш бир кьаяны кёргюзтгенди, - аны тёппесин тутуп барсанг, кьошну юсюне чыгъып кьаллыкьса. – Бай сёзюм иги да бошагъынчы, Астемир чабып кетгенди.

Ол кьошха жетсе, кийиз юй жерден тёрт кьарышха кётюрюлюп, ичинде уа бир кёзлю деу, жастыкьгъа таянып, тай уча ашай. Астемир, кылычы бла сермеп, деуню башын тайдыргъанды сора мыллыгын сюйреп тышына атханды. Ол кезиуге жылкычыла да келгендиле. Ала, ёлюп турган деуню кёрюп, бек кьууангандыла, Астемирге ыспас этгендиле.

Астемир алагъа:

- Мен байгъа барып хапар берейим, сиз а жылкьгъызны ырахат кюте беригиз, - деп, жортуп кетгенди. Ол чабып бара, юсюне ауана тийип, кёкге кьараса, аны бир деу кьуш кьуууп келе. Астемир терк окьуна садакь атып, кьушну кёзюне ургъанды да, ол, боран этип, жерге тийгенди. Кьуш ёлген деуню обур кьарындашы эди. Хата аны бла бошалмагъанды. Деу кьушну ауузундан юч башлы ит чыгъып, кесин тулпаргъа атханды.

Ол кезиуге алайгъа жыйыны бла бай жетгенди. Астемир кылычын суууруп, ит бла кёп демлешгенди. Ахырында кылыч алмагъан итни жумдуругъу бла уруп, чачып кьойгъанды.

Бай Амыш Астемирни жюйрюкюлюгюнден сора да, пелиуанлыгын кёрюп, анга ыспас этгенди, махтау бергенди. Ол тулпарны намысына уллу той этип, Астемирни алай ашыргъанды.

***

Бир кюн Астемир, ач да болуп, арыгъан да этип келе, ёзенде кийик сюрюунно юсюне чыкыгъанды.

«Менден, кёкде учхан кьанатлы болмаса, бир жан-жаныуар кьутулур-гъа мадары жокъду!» - деп, жаш эчкилени сюргенди. Алай кийик сюрюу кыая тюбю бир тар тешикге кирип кетгенди. Жаш да - ызларындан.

Къарангыда ызына жол табып чыгъалмай, жаш, дорбун ичинде жатып, жукълап кьалгъанды.

Танг жарый жашны бир ачы кычырыкь уятханды. Жаш дорбундан чартлап чыкьса - кёкде бир мазаллы къара кьуш кём-кёк кьанатлыны сюрюу айлана.

Къанатлы кьача да кьутула, кьуш да жете да ура, аны онгсуз этгенди. Жашны эсегенлей, кём-кёк кьанатлы, атылып келип, аны аллына кьонганды да:

- Тулпар улан, болуш манга! - дегенди.

Жан аурута, тилекге ийиле башлагъан жаш, кьушну чёрчеклигине чамланып, ол жууукь келгенлей, аны садакь бла ургъанды. Кьуш, таш тюшгенча, «доп» деп жерге тийгенди. Тийгенди да, от жанып, тюгю кюйгенди, Сора, кьыркьылгъан кьойча, бир мазаллы къара адам болуп, ачы кычыра, агъачха кирип кетгенди.

Тулпар жаш туугъанлы биринчи кере абызырай эди. Ол деуню ызындан къарап кьалгъанды.

Бурулуп кёк кьанатлыгъа къараса - башы, быллай суу сурат дуняда да болмаз дерча, бир ариу кьыз, кьалгъаны - кьанатлы.

- Ай, медет а, кьутулуп кетди! Энди сен да сакь бол! Ол ызындан тюшгенин дуняда сау кьоймайды! - деп, кьанатлы кьыз учуп кетгенди.

Кьоркыгъан не болгъанын билмеген жашны сыртын сууукьсуратып, бир багъырбаш жилин сындырылып жерге тюшгенди. Тулпар жаш бу мени сыртыма кьайдан чыкьды деп, бек сейирсингенди. Сора, къаракёкенле бла жубанып, жолуна кетгенди.

***

Жюйрюк Астемир агъачда кийик эчки атып, аны шыхыр отда шишлей тургъанлай, юсюне бир жашил чачлы, бийик тиширыу келгенди да, жукь да айтмай, от жагъагъа олтургъанды. Уча кьуурулгъанлай, Астемир батыр, кьыйырындан кесип, кьама бурунунда анга эт кесек узатханды. Алай агъач кьыз тынгылап тургъан болмаса, эт юлюшню алмагъанды.

«Э, да бу уа жез тырнакларынын кёргюзторге сиймей тура кёреме!» - деп, эт юлюшню тюз аузуна тирегенди. Кьыз, эринлери бла алып, эт юлюшню жутханды. Кезиулетип, бир юлюшню кеси, бир юлюшню агъач кьыз кьаба, экиси да учаны тауусхандыла.

Эт тауусулгъанлай, жашил чачлы кьыз агъачха сингип кетгенди. Астемир аны Жезтырнакь* болгъанын терк окьуна сезген эди. Жезтырнагь а неди десенг – жез тырнакьлы, жашил чачлы агъач кьатын. Кьол аязларында ташны да жаунуча кесген болат бичакьлары, ауузунда уа шишлеча жютю тишлери. Анга тюбеген жангыз адамны кюню къара!

Астемир кеси тенгли томуроу табып, аны от жагъагъа салгъанды, юсюне уа гебенегин жайгъанды. Такьыясын да томуроуну бир кьыйырына

кыаплап, терекге минип, агъач кызыны кыйтырын сакълагъанды.

Кече арасында Астемир бир кымылдагъан ауана эслеп сагъайгъанды. Жезтырнакъ шыбыртсыз келе келип, тырнакъларын томуроугъа беклегенди да, томуроу чыккырадагъан окъуна этгенди. Жезтырнакъ тырнакъларын томуроудан чыгъарыргъа кюрешгенликге, аны кыушча кынгыр тырнакълары томуроугъа терен кирген эдиле.

Астемир садакъ бла уруп, жезтырнакъны ёлтюргенди.

Эртгенликде уянып къараса, тегереги – бийик таула. Астемир, сейир-тамаша болгъанды сора, бу туруу туруу тыйюлдю деп, аууш таба ёрлеп башлагъанды. Алай андан да файда болмагъанды: тауну Астемир ёрлеп баргъан жаны ёсюп бара эди.

Бир заманда Астемир кёк кюкюрегенча, бир ауаз эшитгенди.

- Мен кызыл сарыуекме, бош кюрешме – кытулаллыкъ тыйюлсе! – дегенди ауаз. – Сен Жезтырнакъны жойгъанса. Ол кыйын кюнюмде нёгерим эди. Мени кыралыма къара сарыуекле чабып, кесимден сора кызыл сарыуек кълмагъанды. Мени жанлы болуп сермешсенг, мен сени эркин этерме! – дегенди.

- Мен санга болушургъа хазырма! – дегенди Астемир. Ол алай айтханлай, тегерек ачылып, аллына бир деу сарыуек суюлгенди.

- Сыртыма мин! – деп, сарыуек кыйругуу бла алп жашны боюнуна миндиргенди да, ала учуп къара сарыуеклени ичлерине киргендиле. Чаука-лача, бир кёп эдиле ала. Сора кызыл сарыуек бла Астемир аланы кырып башлагъандыла. Кызыл сарыуек кыабып, кыйругуу бла уруп, Астемир а кылычы бла туурап, къара сарыуеклени бирин кыймай кыргъандыла.

Кызыл сарыуек асыры кыууангандан, Астемирге ат баш тенгли бир алтын кыусукъ бергенди. Алай Астемирге алтын керек тыйюл эди.

***

Астемир кюнден кюннге тюзеле, жарлылагъа, кыйынлылагъа жан аурута, болуша, жандауурлукъ не болгъанын ангылагъанды. Асыры халалдан, ол энди кишиден аууз кыабынын да аярыкъ тыйюл эди.

Бирде Къаратау тюзде буу ызын ызлап баргъанлай, Астемир бир уллу балалы бёрюню кёргенди. Ол тюз олсагъатчыкъда тай тапхан байталны жырта тура эди. Астемир, жете келип, бёрюню тутханды да, тайчыкъгъа бёрю сют эмизгенди. Тайчыкъ бёрю сют ичгенлей, бир тулпар ат болуп кългъанды. Жаш, атха минип келе, кызула кюте тургъан бир зыккыл жашчыкъгъа жолукъгъанды.

- Жашчыкъ, кимсе? Кёзюнде жилимукъ, жюрегингде – бушуу некенди? – деп соргъанды ол.

- Анасыз кълсанг, жалынчакъ болурса, атасыз кълсанг басынчакъ болурса! – дегенди жашчыкъ.

- Не болгъанды? Айыртып айт?

- Мен Марген алпны жангыз жашыма. Бусагъатда манга алты жыл болады. Тёрт жыл мындан алгъа, элибизге жау чабып, малыбызны, адамыбызны да сюрюп кетгенди. Мени пелиуан атам жукъларгъа бек суюе эди. Аны жукълагъан заманын марап, жаула анамы, атамы да байлап, алып кетгендиле. Андан бери мен ёксюме. Ачдан ёлмез ючюн а Таска байны кызуларын кютеме. Кёзюмде жилимукъ, жюрегимде бушуу андан орнал-

гъанды, - дегенди жашчыкъ.

- Жилияма, жашчыкъ, - дегенди Астемир. - Мен сени атангы, анангы да табарма.

Жашчыкъ, мардасыз къууанып:

- Сора къошда къойчула бла эки-юч кюн солу: барлыкъ жолунг къый-бынды.

Астемир къошха къайтханды. Жолда атхан маралын союп, этин къазаннга асханды, биширгенди. Ингирде къойчула келгендиле, жашчыгъ а - жокъ. Астемир аны излей барса, жашчыкъны эси аууп, жатып тура.

- Не болгъанды? – деп соргъанды Астемир, жашчыкъны аяздырып.

Жашчыкъ айтыргъа унамагъанды. Астемир хыны этгенден сора:

- Сен кетгенлей, юч къуш учуп келип: «Астемир мындамыды? Бѣрат биргесинемиди? Саут-сабасы уа къурчданмыды?» деге къалгъанлырыннда: «Астемир алп менме, Бѣрат тулпары тюбюмдеди, саут-сабам да къурчданды!» дегенимлей, ала мени къанатлары бла тюйгендиле, - дегенди.

Экинчи кюн, эски кийимле да кийип, къозуланы кютерге Астемир кеси баргъанды. Биягъы къушла учуп келип: «Астемир алп мындамыды? Бѣрат тулпары биргесинемиди? Саут-сабасы уа къурчданмыды?» – деп къычыргъандыла. «Хау, Астемир деген менме, Бѣрат тюбюмдеди, саут-сабам да къурчданды!» - дегенди Астемир. Ол алай айтханлай, къушла, ачыуланьп, Астемирни къанатлары бла уруп башлагъандыла. Ол къушладан бирин сермеп тутханды, алай къуш силкинип ычхыннганды да, учуп кетгенди, Астемирни къолунда уа бир нюр жаннган къанатчыкъ къалгъанды. Ол да, кѣтюроле келип, учуп башлагъанды. Астемир, Бѣратха минип, аны ызындан къууулгъанды. Тулпар агы асыры къызыу баргъандан, тенгизле кѣллеча, таула уа тѣбелеча кѣроне эдиле. Астемир нюр жаннган тюкню ызындан кюн баргъандан сора, ол бир уллу таугъа жетгенди. Бѣрат, тохтап, жашха былай айтханды:

- Бу тауну артында уллу суу барды, аны ортасында уа – айрыкам. Сен излеген Бахыт хан анда жашайды. Ол санга чапхан юч къуш аны жашларыдыла. Жашчыкъны атасы, анасы да терен зинданда азап чегип турадыла. Ханнга барсанг, ол сени атчы этер.

Тулпар ат тауну секирип ѳтгенди да:

- Сен мени жалкъамдан бир тюк ал. Мен керек болсам, аны отха тутарса да, мен олсагъат табылырма. Энди уа мени бошла да къой, - дегенди.

Астемир, ат айтханча, ханнга барып, аны атчысы болгъанды.

Бир кюн жашларын чакъыргъанды да:

- Бюгече къаратор байтал тогъузунчу тайын табарыкъды. Хар тапхан тайы тас болуп барады. Бу не чола эсе да, бир билигиз! – деп къаты айтханды Бахыт.

Астемир алайда эди да, къаратор байталны сакъларгъа жашырын баргъанды. Ханни жашлары тай къайгъылы тюйюл эдиле, къарынларын тойдуруп, жукълап къалгъандыла. Кече ортасында байтал алтын жаллы, суусар тюклю бир тамаша тай тапханды. Алай бир деу къанатлы жетип, тайны сермегени, Астемирни да тайны къуйругъундан тутханы тенг болуп, ол къанатлы силкиннгенди да, тайны къуйругъу жашны къолунда къалгъанды. Астемир садагъын жерлегинчи, деу къанатлы, тайны да алып, тас болгъанды.

Танг ѳртген хан жукълап тургъан жашларыны юслерине келип:

- Эй, кюлтыпысла, не жатыуду бу, – деп жашланы хыны уятып, – жукъ билалдыгъызмы?! – деп соргъанды.

- Атабыз, биз жукъ эслемегенбиз, - дегендиге жашла.

Алайда сюелип тургъан Астемир ханнга:

- Эркин этсенг, айтырым бар эди, - дегенди.

- Айтырынг бар эсе, айт! – дегенди хан, ачыусунуп.

- Жашларынг ётюрюк айтадыла. Кече ортасында байтал тай тапханды, алай аны бир къанатлы алып бара, туталыр эсем деп сермедим да, тайны къуйругъу къолумда къалды, - дегенди.

- Сора къайдады къуйрукъ? – деп, хыны этгенди хан.

- Сабыр бол, маржа. Мен аны кесиме къоярдан болсам, санга келмез эдим. Астемир оспар ханнга алай айтып, къоюнундан тай къуйрукъну чыгъаргъанлай, ат орун алтын нюрден толуп къалгъанды.

Ханны жашлары, асыры уялгъандан не этерге билмей, жерге къарагъандыла. Хан а: «Эшта, айтхылыкъ Астемир бу болур», – деп ишекли болгъанды. Сора жашларына:

- Бусагъатдан къуш къапларыгъызны кийип, ол къанатлыны, тайны да излерге тебирегиз! – дегенди. – Тапмасагъыз, кёзюме кёрюнмегиз!

- Мен да барайым?! – дегенди Астемир.

- Тулпар жаш кёрюнесе, бар сен да! – деп, ыразы болгъанды хан.

Астемир суудан ётюп, къылны кюйдюргенлей, Бёрат аллына чабып келгенди.

Ол, аскер кийимлерин кийип, атына миннгенди да, жолгъа атланнганды.

Бир ауукъдан от тенгизге жетгендиге.

- Аллыбызда от тенгизни кёремисе? Биз аны ол жанына ётерге керекбиз. Кёзлеринги къыс да, мен ач дегинчи, ачма. Ачсанг – экибиз да ёллюкбюз, - дегенди. Астемир кёзлерин къысханды, Бёрат а, къушча учханды. Алп жаш бла алп ат желге, отха тёзюп кёп баргъандыла.

- Кёзлеринги ач, - дегенди ат бир ауукъдан.

Астемир кёзлерин ачханда, тегереги от жаннган айрыкамда тура эди. Ол арлакъда алтын тегенеден суу иче тургъан сегиз алтынжал ат бла, бир къуйрукъсуз тайны кёрюп:

- Ханны урланнган атлары былададыла да! – деп къууаннганды.

- Хау.

- Аллыбызда кёкге жетген акътерекни кёремисе? – деп соргъанды Бёрат.

- Хау, кёреме, - дегенди алп. - Не эди да?

- Аны башында Семрук деген къушну уясы барды. От айрыкамны ханы Жандар Семрук къушха: «Сен манга Бахыт ханны алтын жаллы тайларын келтирип турмасанг, акътерекни кесерикме!» - деп, аны къоркъутханды да, тайланы урлагъан Семрукду. Ол алты айда уугъа бир кере барады. Къайтхан а онбеш кюнден этеди. Бусагъатда ол уудады. Аны тырнакъларына тюшмез ючюн, биз жолгъа бусагъатда атланыргъа керекбиз, - дегенди ат.

- Атланы от айрыкамдан къалай чыгъарайыкъ? Мен аласыз артха къайтырыкъ туйюлма! - дегенди Астемир.

- Сен аны ючюн жарсыма. Атланы от айрыкамдан ётдюрюп ючюн, биз артха узакъ жолну барлыкъбыз. Алай узакъ жол да тынч жол туйюлдо.

Сени эрлигинг, кючюнгдю бизни сау кьалдырлыкь. Хайда, тебирейк! – деп, Бёрат жолгъа тюзелгенди.

Бир ауукъдан ала тебе-къымылдай тургъан таугъа жетгендиле. Ол тау угъай, жети башлы эмеген эди. Астемир, къылычын жаланлатып, эмегенге арсарсыз чапханды. Менгиреу* эмеген къымылдагъынчы, Астемир аны юч башын тайдыргъанды. Ол къая жаркъала къобарып, алпха сызгъанлыкъгъа, тийдиралмай эди. Астемир, ары уча да бир башын тюшоре, бери уча да бир башын тюшоре, эмегенни жети башын да къыйпагъанды. Башсыз эмеген, ары-бери тебине, сюелип бир кесек тургъанды, сора, къая турукъча, жер тепдире, аугъанды. Астемир эмегенни бир къулагъын кесип, хуржуннга салгъанды да, атын чапдырып, жолуна кетгенди. Ат асыры терк баргъандан, ол кёзден ташайгъандан сора кётюрюле эди букъу. Жели ташла тёнгерете келе, ол бир терен къолда пил тенгли асланны кёргенди.

- Биз бир амал тапмасакъ, мынга къарыу эталлыкъ тюйюлбюз, - дегенди ат.

- Не этейик да сора? – дегенди алп.

- Этерибиз а олду: былайдан биркюнюлок жолда, къочхарлача къагъыша тургъан эки къая барды. Аслан бизни къууар да, биз ётюп кетербиз, ол а, насыбыбыз болса, эки тау арасында къалып эзилер, - дегенди ат.

- Тайла уа? Ала ёталырамы?

- Биз ётсек, ала да ётерикдиле, - деп, Бёрат боран кётюре чапханды.

Аслан, сарыуек мыллык ашай тургъаны себепли, Астемирни кечирек эслегенди. Сора, дуняны титирете, ызындан къуугъанды. Атла, къагъыша тургъан эки къаяны арасы бла ётгендиле да кетгендиле, аслан а ёталмагъанды. Башы ары къараргъа, къая жабылгъанды да къалгъанды.

Астемир асланны тишлеринден бирин алып, хуржунуна салгъанды да, жолуна кетгенди. Ол барыуу бла бир къара туманнга ташайгъанды. Аллын тайла жарытмасала, жукъ кёрмей, ажашыргъа окъуна боллукъ эди.

Бир кесекден, дум къара туманны чачып, дуняны жарыта, аллына бир къыз чыкъгъанды да, алп, атдан тюшюп, къызны аллына баргъанды. Къызны жютю къарамаы Астемирни абызыратхан окъуна этгенди.

- Жол арытхан атлы, юйге жууукъ бол, - дегенди къыз, мёлекча ышара.

- Тейри, арыгъан да этгенме, ач да болгъанма. Аны юсюне да, сенича ариу къызгъа угъай деп къалай айтайым? – деп, аты адыргы кишней тургъанына да къарамай, алп къызны ызындан тебирегенди. Къыз алпны бир алаамат къалагъа алып келгенди. Ол къол къакъгъанлай, аш къанга тюрлю-тюрлю ашладан, ичгиледен толгъанды.

- Олтур, къонакъ, аша, ич, солу. Сени киши къыйнарыкъ тюйюлдю, - деп, къыз ариу ышаргъанды.

- Сен да олтур, - дегенди алп, - бирге ашайыкъ.

- Угъай, багъыр улан, мен ач тюйюлме. Аша, манга къарама, - деп, къыз ич отоугъа кирип кетгенди.

Алпны нек эсе да тынгысызлыкъ бийлегенди. Аны тынгысыз этген а кимни да сагъайтырча ийис эди. Астемир, ийилип, тапчан тюбюне къарагъанды да, адам баш кёргенди. «Бу къыз тюйюлдю, обурду», – деп ойлагъанды Астемир. Сора, къыз къайтып келгенлей, алп анга жукъ сездирмей, аны чачындан сермеп тутуп, къылычын суургъанды. Къыз алайлай гымма* жилиян болуп, жашны ичине тартханды. Алп а, къылычын кёнделен

тутуп, аны кыйругуна дери эки этип атханды. Астемир аны кезюн чыгырып, хуржунуна салганды.

Бир ауукъдан, Астемир алтынжал атланы, тайны да сюрюп, Бахыт ханнга келгенди. Хан алп жашны намысына, аны төрге олтуртуп, уллу той этгенди:

- Къайданса, кимсе? – деп сорганды.

- Мен Гассо ханны органчы жашыма. Кесим да Барс-Элденме. Мен бери жумуш бла келген эдим, - дегенди.

- Айт жумушунгу, алп батыр, - дегенди Бахыт хан.

- Төрг жыл мындан алгъа, сен Мерген батырны кесин, малын, адамын да сюрюп кетгенсе. Аны алтыжыллыкъ жашчыгы, баш кечиндирир ючюн, Таска байны кьозуларын кютюп, аманны кебинде жашайды. Мен аны атасын тузакъдан эркин этерге керекме! – дегенди Астемир.

- Хау, Мерген, аны малы, адамы да мени кьолумдадыла. Мен аны зинданда тутарыкъ туйюл эдим, ол манга кьуллукъ этсе. Алай ол: «Жауума къалай ийилир эдим?!» – деп, унамаганды. Жетинчи кере тилегенимде уа: «Кьолуму, бутуму эркин этигиз да, анда селеширбиз!» - деп кьойду. Мерген батырны эркин этерге кьоркъдум. Ол манга сёз бермей, мен аны бошласам, артда анга кьарыу эталлыкъ туйюл эдим. Мени анга бир тюрлю дауум жокъду. Аны тузакъ этген эсем, сен кереклиден этгенме. Нек дегенде, сени жигитлигинг бизге дери да жетгенди. Мени тайларымы жаланда сен табаллыкъ эдинг. Сени кеп излегенбиз, алай табалмагъанбыз. Мерген батырны тузакъ этсем а, сен кесинг келирсе деп, акылым алай эди. Эки жыл сакъладым. Келмегенингде, жашларым, кьушла болуп, санга жол кёргюзтдюле. Кёресе да, мен айтханча болду. Энди мен Мерген батырны, аны адамын, малын да башларына эркин этгинчи, сен манга энтта юч зат этерге керексе, - дегенди хан.

- Сыйлы жуйюсхан, мени санга аз да борчум жокъду, сен манга буйрукъ халда селешме. Ол – бири. Экинчиси – сен Мерген батырны малын юч къат этип кьайтарлыкъса! – дегенди Астемир.

- Батыр улан, сен айтханлай болсун. Алай мени санга юч тилегим барды, - деп тюзетгенди хан кесин. Сен жети башлы эмегенин, пил тенгли асланны, сора жилин кьызын ёлтюралсанг, мен санга этмезлик ахшылыкъ жокъду!

Астемир батыр:

- Манга жугъунг да керек туйюлдю, ахшылыкъларынгы жарлылагъа эт! – деп, хуржунун ханны аллына кьотарганды. Андан эмеген кьулакъ, аслан тиш сора жилин кёз «доп» деп тюшгендиле.

Хан, тахындан туруп:

- Ма жигит десенг, ма батыр десенг! Сиз а арбаз кьуру болмаз ючюн туугъанладансыз! – деп, жашларын дагыда бир уялтханды. Сора, адамларына айтып, Мерген батырны, аны кьатынын, адамын да башларына бош этгенди, малын а юч къат кьайтарганды. Ызы бла Астемир алпны онг жанына, Мерген батырны сол жанына олтуртуп, уллу той-оюн этгенди. Жети кюнден сора уа, хан жангы шуёхларын, сыйлы саугъала да берип, журтларына сау-саламат ашырганды. Астемир Мерген батыргъа:

«Жашынга менден саугъа болсун!» деп, Бёратны жюгенин аны кьолуна тутдургъанды да, жолуна чабып кетгенди.

***

Багъырбаш жилин сыртындан тюшгенден сора аз-аздан Астемирни жюрегине кьоркьуу кирип, чёрчеклиги, базгынлыгы кёлсюзлюкге орун кьоя, артына-аллына кьарай, хар шыхыртха сагъая, хар ауанадан элгене, бир кюн ол бир кьалын агъачха киргенди. Агъачда кенг талагъа чыгып кьараса, - тюрлю-тюрлю жаныуарла бир тюклю деуню тегерегине чаба. Къабан тишлери бери кьарап, мангъылайында жангыз кёзю от чагъа, кьылычын силдесе уа, жилтинле чачыла эдиле.

Тулпар жаш кеси жаралы этген деуню таныгъанды. Кьоркьуп, кетип тебирегенлей, ол аны эслеп, ызындан жаныуарларын юсгюргенди, кеси да сюргенди. Жаш кьачып, ала кьуууп, кёп баргъандыла, алай жаш кесин жетдирмегенди.

Астемир, кьулакълары шуулдап, тёппе тюклери туруп, кёзлери кьарангы этип, чапханын бузмай, жашагъан сахарыны ичи бла озгъанды.

Шахарчыла хан улу тулпар жашны таныгъандыла. Эрлай атлагъа минип, ызындан сюргендиле. Алай жеталмайдыла. Жаш а, ол кьызгъаны бла барып, кесин кьаягъа ургъанды да, кьаяны да батдырып, аугъанды.

Алайтын озуп баргъан жолоучула аууп тургъан тулпар Астемирни танып, атха кёнделен салып, ханкьалагъа алып келгендиле. Отачы* билгенича дарман-дары кьайгъысын этгенди, эс жыйдыргъанды. Багъып, аягъы юсюне этгенди. Алай а жаш сёлешалмай кёп тургъанды. Тулпар Астемир, алай бла, юйюне жарашып, аз-аздан тили келе, сёлеше, юйде жумушка-кьуллукъгъа жарай башлагъанды. Тели чёрчеклиги кьалгъанды, алай кьуру да кёзюне ол тюклю кьара кёрюнюп, ингир болса, башын эшикге кьараталмай тохтагъанды. Астемирни кьаладан чыкьмай тургъанына атасы, анасы да кьууаннгандыла, артда уа сейирсиннгендиле. Алай кьоркьгъандан этип тургъанын ангълагъанларында уа, ариу айтып, жюрегин басаргъа кюрешгендиле, кьоркьгъанын кьойдуралмагъандыла ансы.

Бир ингирде Астемир, кёл этип, тышына чыкьгъанды. Алай сабийле этген кьар гинжини кёрюп, юйге мукьут болуп кьачханды. Жетгени бла босагъагъа аугъанды да, биягъы тили тутулгъанды.

Гассо хан, Зулия ханыша да жашларына кьоркьгъандыла, ол эс жыйгъанлай, акьылман кьартланы чакьырып, жашха кьалай болушайыкъ деп, кенгешгендиле. Аладан бири Бека акьылман эди. Ол:

- Мен сизге бир хапар айтайым. Ким биледи, ол бизге тюз оноу этерге болушур.

- Айт, айт! – дегенди хан. – Сени акьыл сёзюнг манга кёп кере жарагъанды.

***

Ханны жашы кьаллай болургъа керекди? Айхайда, батыр, айхайда жигит, айхайда акьыллы! Жарсыугъа, хан улу Данияр аллай улан туююл эди. Ол уруш кьайгъы эшитсе, анга кьалтырауукъ тийип, бир таша жерге бугьаргъа кюрешгенди.

Данияр гитче заманында: «Алыкъа сабийди, заманы келсе тюзелир», - деп, анга кьоркьакьлыгъын кечип тургъандыла. Алай онжети жылында

да хал тюрленмегенди. Айтогъа дери аллай атаны аллай къоркъакъ жашы болуп ким кѳрген эди?!

Бир кюн ѳзюрле Бахир ханнга келип:

- Къоркъакъ жашынгы ханлыкъдан къыста! – деп къысхандыла. – Бизни жашларыбызгъа аллай юлгю керек туюнюдю!

Хан, алагъа угъай дерге болмай, жашын къыстагъанды. Къыстамай да не этерик эди: жашны къоркъакълыгы аны жүрегин къыйнагъандан сора да, даражасын эниш эте эди. Даниярны къоркъакълыгы ючюн хан аз уялмагъанды.

Женгилаякъ аты Даниярны къыралдан узакъгъа алып кетгенди.

Бир кюн Данияр кетип бара тургъанлай, аллын саууланган атлы жыйын тыйгъанды.

- Кишиге зараным тиймегенди, сора жолумдан нек тыйдыгъыз? – деп къоркъгъанды Данияр.

- Бу бизни жерибизди. Сен кимсе? – деп соргъанды атлыладан бири.

- Мен айтхылыкъ Бахир ханны жашыма! – дегенди Айто, батыр болургъа кюреше.

- Аны къоркъакъ жашымы? – деп кюлюмсюрегендиле атлыла.

- Жангыз атлы къоркъакъ боламыды?! – дегенди къыз атлы. – Керексиз жанына тиймегиз!

- Эгечим, - деп, сабыр сѳлешгенди биягъы атлы, - аны къоркъакълыгы элден - элге, шахардан - шахаргъа айтыла, тогъуз къыралдан ѳтюп, бизге окъуна жетгенди.

- Боллукъду! – деп урушханды къыз. – Бу улан къоркъакъ болургъа асыры ариуду. Аны юсюнден болмачы хапарланы зар адамла жайып айланадыла!

- Ясмина, эгечим, - деп къошулгъанды сѳзге экинчи атлы, - аны къоркъакъ болгъанын мен да эшитгенме. Сен бизге бош чамланаса.

- Багъалы къарындашым, мен аллай ѳтюрюк хапарлагъа угъай, кѳзюме ийнанама. Бу жаш сиз айтханча къоркъакъ болса, бизни – къылычлы, сюннюлю жыйынны сакълап турмай, къачып кетерик эди. Кѳремисиз, кесини да къаллай алапат аты барды. Къачама десе, бизге жетдирлик туюнюл эди! – деп, Ясмина къарындашларына хорлатмагъанды.

Аз-аздан Данияр эс жыйгъанды. Ол акъыллы, ариу тилли жаш эди да, атлыланы кесине илешдиргенди. Ясмина уа Даниярны кѳргенлей окъуна суюнюп къойган эди.

Атлыла аны къонакыгъа чакъыргъандыла да, Данияр тартына турмай, биргелерине бир ариу шахаргъа келгенди. Жашланы, къызны да агасы Нияз Данияргъа жарыкъ тубегенди. Ол шахарбий эди.

Бир ауукъ кюн озгъанлай а, Ясмина, анасына барып:

- Анам, мени Данияргъа бер деп атама бир айт, - деп тилегенди. – Анга кѳзюм бир бек къарайды.

- Алтын балам, айтайым. Атанг сени андан игигеми берликди? – деп, бийге баргъанды да, къызыны тилегин айтханды.

Жангыз къызын жанындан да бек суюген шахарбий, аны мудах этмез ючюн, Айтону кимлигин иги да билмей, ыразылыгъын бергенди.

Той этгендиле.

Ясмина бла Данияр дуняда кимден да насыплы эдиле. Акъыллы,

ариу тилли Айто кесин битеу шахаргъа суйдюргенди.

Бир кече уа къуугъун келгенди:

- Жерибизге жау чапханды! Сабанланы, эллени кюйдюрюп келеди! Аягъындан жел чыкыгъан – урушха! – деп кычыра эди къуугъунчу, майданда къуугъун дауурбасны кыагъа.

Аны эшитгенлей, Даниярны жаны къуруп, теше-мешелеге терен кирирге кюрешгенди.

- Не жатаса, тур! – дегенди Ясмина, гузаба этип. – Эшитмеймисе къуугъун дауурбасны тауушун?! Жау жерибизге чапханды, хайда, кымылда!

Ясмина тышына чабып чыкыса, къарындашлары атларына минип, сауут-сабаларын да алып, майданнга чабып бара эдиле.

Дауурбас а дёнгюрдей эди, чынтгы эрлени, жигит уланланы туугъан жерлерин сугбанакъчыладан къорургъа чакъыра.

- Данияр! Данияр! – деп кычыра эди Ясмина уа. – Тур, жау шахаргъа кирип келеди! Дуния кёрсюн мени эрим къаллай жигит болгъанын! Сен айтхылыкъ атаны жашыса да! Тур!

- Хужурукъ дауурбас а! Дёнгюрдегени болмаймыды?! - дей, Данияр къулакъларын битеп, башын сугъар жер излей эди. - Ясмина, тапханынгы юсюме къала. Ой, мен мында болгъанымы кишиге да сагъынма!

- Не дейсее?! – деп, Ясмина сейирге къалгъанды. – Мени эрим алай къалай айтады?!

- Мен къоркъгъан этеме, - деп жилиамсырагъанды Айто.

- Угъай! Сен къоркъмайса. Баям, сен ауруп, айтханынгы-къайтханынгы билмей сандырай тураса! – дегенди амалсыз Ясмина.

- Угъай, къоркъгъан этеме! – деп къайтаргъанды Данияр.

Керти окъуна, ол асыры къоркъгъандан, эрттен аязда акътерекча къалтырай эди.

Ясмина эрини аскер кийимлерин кийип, сауут-сабасын алып, бетин быстыр бла жабып, атха мингенди да, эри ючюн кеси урушха киргенди.

- Алгъа! Алгъа! – деп кёллендире эди ол эр кишилени.

Сора душманны тюз ортасына кирип, кылычын шибиляча ойнатып башлагъанды. Аны кёрген кишиле, жашла, Даниярны жигитлигине сейир этип, кеслери да асланлача сермеше эдиле. Ол жигит Ясминады деп кимни эсине тюшерик эди?

- Данияр! Данияр! – деп кычыра эдиле ала, жауларын ыхтыра.

Уруш эрттенге дери баргъанды. Дауурбасны къуугъун тауушу да хорлам тауушха бурулуп, Ясмина юйге келгенди.

Данияр Ясминаны аллында тобукъланып, башын энишге ийгенди.

- Бу жолдан сора сен алай этмезсе деп ышанама, - дегенди Ясмина. – Бусагъатда уа майданнга барайыкъ. Халкъ сени хорлам бла алгъышларгъа суюеди. Аланы махтаулары санга иги дерс болур.

Ясмина болушуп, Данияр аскер кийимлерин кийгенди да, ала шахар майданнга баргъандыла. Халкъ Даниярны тегерегине басынып, анга махтау сала эди. Салмай а: аны жигитлиги кёллендирип хорлагъан эдиле аладан кеп да кючлю душманны.

Алай къуугъун дауурбас экинчи кече да дёнгюрдегенди. Биягъы жау шахаргъа кирип келе эди.

- Биягъы къуугъун дауурбас кыагылады, тур! – деп, Ясмина гузаба

этгенликге, эрин жеринден турдуралмаганды.

Данияр асыры кьоркьгъандан, гыжы болуп кьалгъан эди.

- Насыпсыз кьоркьакъ! – деп ахтыннганды Ясмина, - Урушха сени ючюн мен барайым, ансы башымы тышына кьаратмазча этип кьояса! Сен а жата бер! Сау кьайтсам а, айрылгъан этерикме: сенича кьоркьакъны кьатыны болургъа суймейме!

Ол сауут-сабасын алып, атха миннгенди да, биягъы урушха киргенди.

- Данияр! Данияр! – деп кьычыра эдиле жерлешлери. Тюнене да ол бургъан эди жауну ызына. Ол кьачыргъан эди аланы.

Алай Яминаны кичи кьарындашы ишекли болгъанды. Ол уруш бара тургъанлай Яминаны бетине кьарар умут этгенди. Алай эгечи аны сезип, бир жанына бурулгъанлай, жау аскерчи Яминаны бутуна жара салгъанды.

- Мени хатамдан Ясмина жаралы болду, алай аны хайырындан тюзюн билirme, - деп ойлагъанды жаш.

Ясмина кьарындашыны акъылын ангылап, уруш бошалгъанлай, юйге чабып жетгенди да, Айтону жалыннганына да кьарамай, бутуна кьылыч бла жара салгъанды.

Экинчи кюн халкъ жигит Данияргъа келип, аны хорлам бла алгъышлай эди. Алгъышларгъа Яминаны кьарындашлары да келгендиле. Кичи кьарындашы жаралы Даниярны кёрюп, анга ишекли болгъаны ючюн кесине айып этгенди. Даниярны жигитлигине сёз жокъ эди!

Ясмина уа, жарасын билдирмез ючюн, ол не бек ачытса да, тёзгенди. Ингирде халкъ чачылгъанлай а, жарасына балхам салып, солуу алгъанды.

- Кьоркьакъ, насыпсыз кьоркьакъ! – деп ачыуланнганды кесине Данияр. – Ясмина, мен сени аякъ ызынгы уппа этерге да тийишли туююлма! Мен бу кьоркьакълыкъдан кьалай кьутулайым? Мени эм суйген адамым, энди мени кёрюп болмайды! Ким болушсун манга?!

Даниярны кёлю бла жарсыгъаны Яминаны жүрегин жумушатып:

- Кьоркьакълыгынгы жалан да кесинг хорлаяллыкъса, аны ёзге амалы жокъду. Аны ючюн а битеу эрлигинги бирге кьяйргъа керексе. Жаным, кьаты бол! – деп Даниярны уппа этгенди.

Тюз ол кезиуде биягъы дауурбас дёнгюрдегенди.

Даниярны бети агъарып, эринлери кьалтырап, кёзлери уа жаналгъычны кёргенча, орунларындан чыгып кьалыргъа жетгендиле.

Ясмина ахсыннганды да, эрини сауут-сабасын алыргъа атлагъанлай, кёзю кьарангы этип, жыгъылып кьалгъанды.

- Ах, энди уа не этейим, ётюрюгом чыгъады? – деп, Ясмина эрине кьарагъанды. Данияр жаны сау адамгъа ушамай эди.

Аягъы адам тёмезча ачыгъанына да кьарамай, Ясмина тургъанды да, Даниярны кьолуна сауут-сабасын берип, атха олтуртханды, сора:

- Кёзюмден кьуру! – деп, арбаздан кьыстап ийгенди.

Урушха юйреннген ат а Айтону алып, душманны арасына киргенди. Аны кёрген жерлешлери:

- Данияр! Данияр! Данияр! – деп, жауларына бютюнда таукел тепгендиле.

Аны кёрюп, жау аскерни башчысы атын Данияргъа бургъанды, алай кесин Даниярны сюнгюсюне уруп, атдан кетгенди. Башчылары аякъ тюп болгъанын кёрген душман кёлсюзлюкге хорлатып, ыхтырылып башлагъ-

анды. Данияр а, асыры кьоркьгьандан хахай эте, кьылычын гузаба ойнага бергенди. Ол эки-юч атлыны атдан атхандан сора, тегерегинде хар сюнго, хар кьылыч аны марап тургьанлыкьгьа - не сейир - энди ол кьоркьмай эди. Ол кьылычын бютюнда кьаты тутуп, жаугьа базгьын тебингенди.

- Алгьа! - деп кьычьргьанды ол.

- Данияр! Данияр! Данияр! – деп ызындан гюрюлдегенди аскер.

- Бас дауурбас, бас дауурбас! – деп кьыра эди ол душманларын.

Танг жарьгьанды.

Хорланган жауну кьалгьан-кьулгьаны жан кьайгьыда кьачып кьу-тулгьанды.

- Ма, бизни жерибизни, намьсыбызны да кетмез айыпдан сакьлагьан жаш! – дегенди шахар бийи Бахир, Даниярны кьатына сюеп. – Жашым, хорламны сен келтиргенсе! Махтауубуз – санга!

- Угьай! – дегенди Данияр. – Хорламны Ясмина келтиргенди! Ол этгенди мени чынтты эр киши, кьазауатчы да ол этгенди!

- Жигит Данияр, мени айтхьылыкь адамьм! Сен эки кере батыр болдунг: кесинги артха салмай, жау бла сермешгенинде да, тюзюн айтыргьа кьуч тапханынде да.

- Ясмина тюз айтады, - дегенди бий, экисин да кезиу-кезиу жюрегине кьыса. – Жаугьа кьылыч сууургьандан, кьоркьакьылыгьын айтхан кьыйынды!

Бека хапарын бошاپ, бир кесек тынгьылагьанды да:

- Астемирни юйлендирирге керекди, - дегенди.

- Тюз айтаса, Бека, алай бизни кьоркьакьгьа кьызын ким берликди? – деп жарсыгьанды Гассо хан.

- Хоншу ханлыкьлада излейик, - дегенди акьылман.

***

Бир жауун ингирде Зулия терезеден кьарап, терек тюбюнде, жаз жыйрыгьы юсюне жабышып, сууукьдан кьалтырай тургьан бир кьызын кьргенди.

- Ол кьызын бери алып кел, - дегенди Зулия кьарауаш кьызгьа.

Кьарауаш терк окьуна кьызын алып, отоугьа киргенди. Ол бек жунчуп эди.

- Кел, жууукь бол, ариу кьыз, - деп, Зулия анга жарыкь болгьанды.

- Бюгече манга кьонакьбайлыкь этмезмисе? – дегенди кьыз, баш кьютюрмей.

- Этмей а! Бек суйюп кьонакьбай болурма, - деп, кьызын кийимин кеси алышып, от жагьагьа олтуртханды. Эс жыйгьандан сора, аллына аш да салгьандыла. Кьыз ашап бошагьанлай а, кьуш тешекге жатдыргьандыла.

- Хан, Тейри бизге насып берди! – деп кьууаннганды Зулия Гассогьа. – Энди биз муну кесибизге келин этейик.

- Аллай ариу кьыз бизни кьоркьагьыбызгьа келирге унармы да? – дегенди Гассо хан.

- Да юйюрлю болса, кьоркьакьылыгьы кетер деген эди да Бека.

- Сен кьыз бла бир селеш, ким биледи, сен айтханлай, унап кьалыр эсе уа.

Эрттенбла жашны анасы кыыз бла сёлешгенди. Кыыз, иймене-иймене:

- Багъалы ханыша, мен юйюмден ажашып айланганлы жыл болады.

Атымдан сора мени эсимде жукъ да къалмагъанды. Ким эсем, къайдан эсем да хапарым жокъду. Энди айланыр къарыуум да къалмагъанды, жашыгъыз унай эсе, мен ыразыма, - дегенди.

- Ариу кыыз, сени хангоша болгъанынг халынгдан, агъачынгдан билинип турады, сора жашым къалай унамаз?! Атынг а неди?

- Малика.

- Айтхан эдим да! – деп къууанганды Зулия, - Сени атынг: ханыша, буйрукъ бериучю, оноу этиучю деп кёчюрюледи, аллай атны уа хан кызына атаучудула.

Экинчи кюн окъуна, уллу той этип, экисин да жангы юйге кёчюргендиле.

Алай, ата-ана умут этгенча, иш тюзелип къалмагъанды. Келин да, Астемирча, бир къоркъакъ болуп чыкыгъанды. Ол кюндюз окъуна жашны къолундан тутханлай айлана эди.

Бир кюн ханыша келип:

- Бизни унутуп къойдугъуз да, нек келе турмайсыз? - деп кетгенди.

- Кесибизни къатдырайыкъ да, мен барып келейим, - дегенди Астемир Маликагъа. - Сен а къоркъмай тур. Маске бла киштик да санга нёгерлик этерле.

- Жыллыкъ жолгъа барып келеме десенг да, къоркъмам, - дегенди Малика.

Астемир кетгенлей, неге эсе да итле юргендиле. Аны эшитип, къара маске да юргенди. «Ким эсе да келди ушайды!» – деп, Малика къоркъгъанды да, ханкъалагъа къачханды. Сора, чабып келип, босагъада аугъанды.

Аны кёргенлей, жашны да кёлуне чапханды. Алайда ол да аугъанды.

Келин да, жашха ушаш, къоркъакъ болгъанына хан бла ханыша ачыгъандыла. Алай а не мадар?

Бир кесекден, эс жыйып, эки къоркъакъ да къопхандыла.

- Адам кеси аллына былай къоркъакъ болур амалы жокъду, сен неден эсе да элгеннген этгенсе ансы, - дегенди къайын анасы келиннге. Келини былай деп хапар айтханды:

- Мен, он жылымда окъуна бир затдан къоркъмай, чексиз кючлю болгъанымы билип, бек базгъын кыыз эдим. Аны юсюне да: «Сенден ариу жан жокъду!» - дегенлери мени артыкъда уллу кёллю этди. Онбеш жылымда уа терен агъачда кесим айлана эдим. Кесине базынып манга айыу да тиялмагъанды. «Андан ариу, андан кючлю кыыз дунияда да жокъду!» деп, мени тилемеген хан улу, бий улу да къалмады. Ёзге жерледен келген бир хан улу уа, зор бла алып кетер умут этди да, мени бек ачыуландырды. Жыйынын, къуш тюгюнлей чачып, кесин а, ат белине кенделен атып, барма къойдум. Аны себеби: кесимден къарыусуз эр кишини арбазына кирмегзе ант этген эдим. Бир ингирде суу алыргъа барама да, чегетден мени таба келе тургъан бир мазаллы тюклю къараны кёреме. Къолунда да гида балтасы ай жарыкъда жылтырай. Менден къоркъмагъан жан жокъ эди да, бу не келепенди деп, къалтырадым, тигиредим, бутларым къыйылдыла. Менича ким барды деп тургъанлайыма, быллай палахха тюбеп къалгъанымы кётюралмадым.

«Ой!» - деп кычырып, кычып барып, босагъа аллында аудум. Бир заманда эс жыйып кыарасам, танг атып тура эди. Ёрге кыопханлайыма, бир сууукъ зат, санларымы титирете, сындырылып сыртымдан жерге тыюшдю. Бурулуп кыарасам - багырбаш жилин. Билек кыарыу, боюн кюч игидиле, алай, не залимге да андан да залим чыгып, кыурт-кыумурсха ашы этип кыоярыгыын ангыладым. Ол кюнден башлап жюрегим сынды, базгыынлыгыым, чырек-лигим да кыалдыла. Ол угъай, ингир болса, эшикге чыгылмай башладым. Алай а кесимден залим болмагъаннга эрге бармазгъа деген антымы ол тегерекде билмеген жокъ эди да, кесине базып, бизге жууукъ болургъа излеген чыкымады. Бир кюн а, не болса да болсун деп, агъач кыыйырына барама. Мен да наныкъ ашай тургъанымлай, агъачдан бир жаныуар чыгыады. Не болгъанын да айырмай, алайдан, алынып, аллым айланган жары кыачама. Айланама андан бери кимни кызы болгъанымы, кыайдан келгеними да унутуп. Ма алай бла тыобегенме сизге, - дегенди келин.

- Да кыадаргъа биз эталлыкъ жокъ, кесигизни кыатдырыргъа кюрешигиз, - дегенди Гассо хан экисине да.

Кыоркысала да, экиси да юйлерине кыайтхандыла. Кеслерин кыатдырып, ырахат жашаргъа келишгенлей, шыхыр-шухурт таууш эшитип, Астемир кыылычын алганды, кыыз жазгычын алганды. Ким келлик эсе да, бир сакылайыкъ, жюз абирек ёшон урса да, бизни кыоркыутмазла деп, экиси да букыгандыла.

Ала сагъайып тургъанлай, аш юйден бир кыужур тауушла чыкыгъандыла:

- Ма палах десенг! Кимле эселе да ташатын кирип, бизни марап турадыла! - деп, экиси да мардасыз кыоркыгъандыла.

Бираз эс жыйып, Астемир Маликагъа:

- Сен бар да, гюрбени башын ач. Ала санга мыллык атханлай, кыылыч бла уруп, шындык* этип кыояйым, - дегенди шыбырдап.

- Угъай, - дегенди Малика. - Сен эр кишисе. Уялмай, тиширыуну алгъа кыалай саласа?

Жаш уялганды:

- Сен жазгычынгы хазыр этип тур, мен алда болайым! - деп, жаш, бугъа барып, гюрбени башын ачханды. Гюрбени башы ачылгъанлай, бир кыарелди, ёрге секирип, жашны мангылайына тийгенди. Ол гюрбеден чыгылмай кюрешген гылдыу* болганды, жашха уа, кыоркыгъанны кёзю экили кёрюр дегенлей, мазаллы жаныуар сунуп, эс ташлаганды.

- Кишим ёлюп кыалды! - деп, Малика да аны аллында ауганды.

Бир кесекден эс жыйып кыарасала: чыгъар жер табалмай, гылдыу юй тыбюнде ары-бери чаба, маске да аны ызындан сюрюп айлана. Жел уруп, эшик ачылганды да, гылдыу тышына кыутулганды, маске да аны сюрюп кетгенди.

Эки кыоркыакъ кеслерине айып этгендиле. Бу бедешликден сора, кыоркымазгъа, башхалача, ырахат урунуп жашаргъа дегендиле.

- Энди, - дегенди Малика эрине, - бир зат этип кыабайыкъ. Сен суу алып кел, мен отха кыарайым.

- Болсун, - деп, Астемир, челек алып, суу ызгъа эннгенди.

Суу алыргъа узалгъанлай, суу бетинде ауанасын кёргенди. Бу ары узалгъанча, ол да бери узалганды. Суу анасы мени тутаргъа узалады

деп, челегин да суугъа ийип, хайда къачханды. Ауанасы да - бир жанында. Астемир кесин къоруп, къолларын ары бла бери булгъай, ауанасы да, ай жарыкъда, аны «Эриклеп» баргъанды.

Чабып келип, юйге сугъулгъанды да, тапчаннга аугъанды.

От жарыкъда, жашны ызындан созулгъан ауана деу шайтанча кёрюнюп, Малика да эс ташлагъанды.

Ол кезиуде, бу жазыкъладан бир хапар билейик деп, Гассо хан бла Зулия ханыша былагъа келгендиле. Келселе уа, келсинле - экиси да ойсурап жата.

Кюреше кетип, экисин да аяздыргъандыла. Ашатып-ичирип, эс жыйдыргъандыла.

- Бу жашау - жашау тройюлдо, - дегенди келин алагъа. - Экибизде да жашау этер кюч табылмайды. Сизни мындан кёп къыйнаргъа суймейме, мен ата юйюмю табайым.

***

Эртгенбла Гассо хан Маликаны фазтоннга олтуртуп, къююрчек бла бир алтын ахча да берип ашыргъанды. Жашын а ол кюн окъуна къошха иерге таукел болуп, пелиуан къойчусун чакъыртханды. «Къошду эр кишини чыныкъдыргъан! Сен муну адам эт!» - деп, жашын анга аманат этгенди.

Энди Астемир гелеу сыртда, мазаллы къош итле да биргесине, къой кютеди.

«Эй, бу адам бола башлады дейме!» – деп къууанганды къойчу.

Къошда азыкъ, туз-ёнге тауусулгъанды да:

- Мен, элге энип, ун алып чыгъаргъа керекме. Сен кесинг туралырмыса? - деп соргъанды жашха ол.

- Нек турмайма?! Турурма! - дегенди Астемир. - Мен алыкъа кесимден къарыулугъа тюбемегенме. Манга ким да не эталлыкъды? Он къулач узунлугъу болгъан жиянны къуйругъундан тутуп, тау артына атып ийгеним эсингде болур!

- Хау, эсимдеди. Малгъа-башха да сакъ бол! - деп, къойчу элге саркъып кетгенди.

Къызбай жаш ингирде къой орунну эшигин этерге унутуп жатханды.

Бир заманда жыйын жанлы къошха жууукъ келип улугъанды. Итле алагъа чапхандыла.

Жаш дауургъа элгенип уяннганды. Абирек жыйын малланы сюрюп барады деп, чартлап тышына чыгъама дегенлей, башы илкихге тийгенди. «А-ха, ким эсе да башыма къазыкъ бла берди!» - деп, жаш алайда аугъанды. Бёрюле да къойлагъа ычхыннгандыла.

Къойчу, тынгысыз болуп, къушлукъгъа къошха келгенди. Келсе уа аллайгъа келсин! Талай малны бёрюле, талай бёрюню да итле кесип тура эдиле. Жаш кеси ойсурап, сау къалгъан итле уа кючден атлай. Къойла бла къозула да, бир бирин излей, къалабалыкъ.

- Эй-я! - деп, къойчу Астемирни бетине суу сепгенди, эс жыйдыргъанды. Элге эннгенине да сокъураннганды.

Бир кече Астемир уллу от этгенди да, отну жарыгъында олтуруп, сау кечесин ашыргъанды. Танг аласында уа къалкъыгъанды. Жаш жукъусурап

уянса: бир чыгырбаш кѳуш тюлкюню сюрюп, кѳош таба келе. «Ой, кѳуш мени тутаргѳа келеди!» деп, кѳызбай, секирип туруп, хайда тебирегенди кѳачып. Ол барыуда жаш, тохтаялмай, ѳзеннге уруп кетгенди. Тенг жашлары кѳуш учханча баргѳан кѳоркѳакъны ызындан атлы жыйын болуп, сюргендиле, алай жеталмагѳандыла. Кѳызбай ол баргѳаны бла бир уллу шахаргѳа киргенди. Андан да чыгып, асыры кѳаты чапхандан, эки кѳзю жукъ кѳрмей, кѳлге ташайгѳанды.

«Ким эсе да башын суугѳа атды!» - деп, алайдагѳыла чапхандыла да, жюйрюк жашны суудан чыгѳаргѳандыла.

Бир ыйыкѳадан жашны сюрген атлыла да, кѳара терлеп жетгендиле.

- Сизни шахаргѳа бир жюйрюк адам кирмегенмиди? - деп соргѳандыла ала.

- Суудан бир чѳрчекни чыгѳаргѳанбыз, - дегендиле шахарчыла.

- Алай эсе, олду, - дегендиле атлыла. - Жаны болуп, биз аныча жюйрюкге бла кѳарыулугѳа тюбемегенбиз, - деп, алайдагѳылагѳа жашла толу хапар айтхандыла.

Ол хапар ханнга жетгенди да, хан жюйрюкню, аны ызындан келгенлени да кѳонакѳгѳа чакѳыртханды.

Саубитген ариу жашны кѳргенинде, хан аны кѳолун тутханды, алай а Астемир эслемей, кѳолун кѳысаракъ этгенди да, ханны кѳлуне чабаргѳа аз кѳалгѳанды.

Кѳонакѳны кючюне, хапарына сейирсинип, хан:

- Бу ыйыкѳаны бизде кѳонакъ бол. Жангыз жашыма кѳыз келтиreme да, той-оюн этерикме. Аны намысына эришиу оюнла кѳуарарыкѳма: агышыу, тутушуу, чабышыу дегенча тюрлю-тюрлю эришиуле. Хорлагѳаннга кѳызымы берликме. Ким биледи, манга киеу болургѳа санга буюрулгѳан эсе уа?! - деп кюлгенди.

Кѳоркѳакъ жюйрюк анга ыразылыгѳын билдиргенди.

Эрттенбла той-оюн башланнганды.

Хангошадан умутчула: атлары айтылгѳан пелиуанла, чаришчиле, тутушуучула, мараучула, кесине базыннган бири кѳалмай, шахар кѳыйырына жыйылгѳандыла.

Оюн-эришиу кѳол таш атыудан башланнганды. Кезиу Астемирге жетгенлей, бир мазаллы ташны алып, силдеп ийгенди. Таш жерге кѳарамдан аууп тюшгенди. Чабышып баргѳандыла да, ол ташны жыйырма адам болуп жерден ѳрге айыралмагѳандыла.

Экинчи оюнда эришгенле жюзжыллыкъ эменни жерден тамырлары бла кѳобарыргѳа керек эдиле. Аны да жангыз кѳоркѳакъ жюйрюк эталгѳанды. Ючюнчю оюнда, бийик чорбатда тагѳылып тургѳан жюзюкден садакъ окъну ѳтдюрюрге керек эди. Анда да жюйрюк хорлагѳанды.

Аны ызындан чариш башланнганды. Атлыла, чабар жерлерине тизилип тебирегендиле. Кѳоркѳакъ жюйрюг а жаяу чабарыкѳды. Тюзлюкчю белги бергенди да, чариш башланнганды.

Кѳарап-кѳарагѳынчы кѳоркѳакъ жюйрюк, атлыланы озуп, кѳарамдан ташайып кетгенди. Ала жол жарымына да жетгинчи, жаш чабып, кѳарамдан бери чыкѳгѳанында, ол тойгѳа-оюннга жыйылгѳан кѳадар адам, сейирге кѳалып, аны аллына чабышханды.

Астемир аланы эслегенлей: «Ой, анам, ала игиликге чапмайдыла!»

- деп, тохтамаздан, аланы жанлары бла кычып кетгенди. Халкы ызындан аралып, хангоша да таралып кыалгандыла. Бу баргъан, адам инсаны угъай, бир да ишексиз, шайтан желди деп, ызларына кыайтхандыла.

Ол баргъаны бла кыоркыакъ жюйрюк ханкыалагъа жетгенди. Гассо хан бла Зулия ханыша, бир жерде жоюлгъан болур деп, жашларындан тынгюлюп тура эдиле да, сау-эсен келип кыалгъанына кыуаннгандыла. Жаш биягъы юйге жарашханды. Алай, хар шыхыртдан, хар ауанадан элгене, юйден чыкымазлыкъ болгъанды.

***

Жаз бир кыауум адам, кыош болуп, таугъа кетерге кыуралгъанды. Аланы кырюп, кыоркыакъ жюйрюк атасына:

- Мен да барайым, - деп тилгенди. – Ким биледи, таза хауа бла кыара иш жаныма тынчлыкъ берирле.

- Да элгенмей турмазса, элгенсенг а биягъы тас болурса да кыалырса, - дегенди Гассо хан.

- Хурметли хан, келме кыой, тенг жашлары кече-кюн да аны биргесине боллукъдула, - дегенди кыош тамата. Алайгъа келишгендиле.

Астемир тауда жашланы биргелерине мал кыюп, хар затха жарап башлагъанды.

Бир кюн талай саулукъ ийнек, сюрюуден айырылып, ингирде кыайтмай кыалгандыла да, жашла аланы излей жайылгъандыла. Кыоркыакъ жюйрюк да - биргелерине.

Кыош тамата:

- Биягъы сен агъачха сингип кетип, бизни тентиретирсе, барма, - деп кыорешгенликге, кыоркыакъ жюйрюк кыалыргъа унамагъанды.

Тууарланы излей барып, жашла бир ёзенни башындан кыарагъандыла да, тууар ёкюрген, жаныуар хырылдагъан тауушла эшитгендиле. Чабып, жууукъдан кыарасала, - боюнакъ айыу бир ийнекни тыпге басып, талай ийнек да, ёкюрюп, ары-бери чаба.

Аланы алай кыргенлей, Астемир, ызына айланып, хайда кыачханды. Жашла уа, юч чыкынден* атып, айыуну кыампайтхандыла. Сора, малланы да алларына этип, кыошха тебирегендиле. Жашла бир бирлерин жокылап кыарасала, кыоркыакъ жюйрюк жокъ. Кыычыргъандыла, излегендиле. Кече кыарангъада не этерик эдиле, ансыз кыошха кыайтхандыла.

Эрттенбла излей барсала, Астемир кесин кыаягъа уруп, жерге аууп тура эди. Анга эс жыйдырып, кыошха келтиргендиле, эчкини ич жауун салып, жараларын байлагъандыла.

- Эй, кыолаякъ хомух, бу уллу кыарыуунг бла сен кимден кыоркыаса? Кыоркыгъан сенден кыоркысун. Кёлсюз болма! - дегенди кыош тамата. Сора, жашлагъа бурулуп:

- Ай, аман жашла, халал малыбызны харам этмейик, жетип, ол жаралы тууарны союп, алып келигиз, - дегенди.

- Мен алып келейим, итле да бир тоярла, - дегенди Астемир.

- Кыой, энгда сени кыоркыутур бир зат табылып, - деп кыюлгендиле жашла. Алай жюйрюк унамагъанды. Ол агъачха киргенлей, ауур жукъу басып, эмен терекни тыбюнде таянып жукылагъанды да, тыш кыргенди. Кыара кыуш сюрюп айланнган кыыз башлы кыанатлы эмен бутакыгъа

кьонуп: «Сен мени ёлнор жеримде сау кьалдыргъан эдинг, - дегенди. - Энди сен аны ючюн изгилтин болуп, кьыйналып жашайса. Ма муну ал да, тас этмей асыра. Бу биргенге болуп, сен бир затдан кьоркьурукъ тьойюлсе!» Алай айтып, кьыз анга бир окъа оюулу кьол жаулукъчукъ бергенлей, жаш уянып кьалгъанды.

Тюш кёре эдим деп, жаш ёрге кьопса, юркюн юлкуюге илинип тургъан жаулукъчукъну кёргенди. Ол жаулукъчукъ тюшонде кёрген жаулукъчукъгу эди.

Жаш, тюшоне сейир эте, терен ёзеннге эннгенди. Айыу мыллыкны бла жаралы ийнекни чынды* бла бир бирлерине байлап, экисин да сыртына атып, кьошха келгенди. Кьош тамата бла жашла сейир болгъандыла:

- Эй, бу кьоркьакълыкъдан харип болуп турады, ансы этмезлиги жокъду! - дегендиде. Жюйрюк жаш а эрлай, тууарны, айыуну да терилерин сыдыргъанды, юч-тёрт турукъ терекни отунлукъгъа алып келип ууатханды.

- Бу адам бола айланады! - деп кьууаннгандыла нёгерлери.

Экинчи кюн кьоркьакъ жюйрюк тууарланы кюте кетгенди. Тау жайлыкъда иги отлаудан тоюп, кюн ортада малла солургъа жатхандыла. Жаш да кьалкьыгъанды.

Бир заманда кьычырыкъ-хахай, кьалабалыкъ тауушдан уянып кьараса, жыйын жанлы жети бузоулу маралны кьуууп келе. Маралла жашны кьаты бла мукъут болуп озгъандыла. Бёрюле жетгенлей, жаш бир кьайын терекни кьобарып, ызларындан болгъанды. Сора жетип, ур да бир бёрюню ары жыкъ, ур да бир бёрюню бери жыкъ, эрлай битеу кьыргъанды да бошагъанды.

Ол кьадар бёрюню аякъларындан бир бирине байлап, илкихге тизгенди да, илкихни суу кьылычныча, инбашына алып, малланы да сюрюп, ингирде кьошха келгенди:

- Магъыз, бёрю тонла тикдиригиз да, кийигиз! - деп, бёрю мыллыкларыны жашланы алларына атханды.

***

Бир кюн сюрюуден талай тууар бёлюнюп, ингирде ыстауатха кьайтмай кьалгъанды. Бир бёлек жаш аланы излей жайылгъанды. Излей барып, бир терен ёзенни башындан кьарасала - аслан жыйын тууарланы аралатып айлана.

Ызларына айланып, жашла кьош таба хайда кьачхандыла. Талакъ солуу этип жетген жашла кьош таматагъа хапар айтхандыла.

Аны эшитип, Астемир:

- Мен чабайым ары, сиз а ызымдан келе келигиз! - дегенди да, кьайын илкихни алып, ёзен таба сюрюлгенди. Кьалгъанла да, тапхан сауутларын алып, аны ызындан чапхандыла.

Астемир эрлай жашла айтхан ёзеннге жетип, илкихин ойнатып башлагъанды. Жаш жанлылары илкихи ууалгъынчы кьыргъанды. Сыннганында уа, кьолу бла тутуп, ташха уруп, нёгерлери жетерге, жаньуарларыны кьырып бошагъанды.

- Жангы тонлукъсыз киши кьалмасын, терилерин сыдырыгъыз! - дегенди жаш нёгерлерине. Жашла, ол ишни да тындырып, кьууанч тыпырлы болуп, кьошха кьайтхандыла.

- Энди, бу жаш саулукъдан, бизге хата жокъду! - деп къууангандыла къошдагыла. Астемирни хыликъя этген угъай, бары да сыйын кёрюп, хар ишде онглугъуна суйюнюп, ариу жашап башлагъандыла. Алай жаш асланланы къыргъандын сора биягъы къызбайлыгъын кёргюзтүп башлагъанды.

- Биягъы санга не болду?! - деп чамланганды къош тамата. Жашны эсине ол къыз башлы къанатлы берген жаулукъчукъ тюшүп, хуржунун къармаса, - жаулукъчукъ жокъ.

«Жаныуарла бла сермешген жеримде тюшюргенме, баям», - деп, чабып барса, жаулукъчукъ нарат бутакъчыкъгъа илинип тура эди.

***

Бир жолда къошха бир бёлек атлы келгенди.

- Жашла, маржа, къонакълагъа къонакъбайлыкъ этейик! - дегенди къош тамата. Жашла терк окъуна эки ирикни санлап, отха асхандыла.

- Къонакъла, эт бишгинчи хапар айта туругъуз, къайдансыз, къайры ахшы жолгъасыз? - дегенди къош тамата.

- Биз а, - дегендиле жашла, - Къарасуудан келебиз. Хоншу ханлыкъны тёр шахары Аскентде бир кёз къаматхан ариу къыз барды да, ол: «Мени ким хорласа да, эрге анга барлыкъма!» - деп, сёз бергенди. Насыбыбыз тутмаса да, ол айтхылыкъ ариуну кёрюрбюз деп, жолоучу болгъанбыз.

Ол хапарны эшитгенлей, жетген къошчу жашланы да тынлары* бузугъанды:

- Тамата, биз да была бла барып, ол сейир къызны бир кёрейик! - деп тилегендиле ала.

- Барыгъыз, мен жаш-къушла бла къошну апчытмазгъа кюреширме, - дегенди къош тамата.

Жашла, ашап-ичип, жатхандыла.

***

Эртгенбла Астемирден къалгъан жашла, жыйын болуп, жолгъа чыкъгъандыла.

- Сен да кел бизни бла, кёзюнг ачылып, - дегендиле жашла. Алай а Астемирни тебиреталмагъандыла.

Узакъ жол къыдырып, жашла Аскент шахаргъа келгендиле да, кеслерине базынган пелиуан жашла агышып, тутушуп, чаришип эрише кёргендиле. Тёгерек - той-оюн. Къаланы башындан а, ариулугъу ай бла эришген бир къыз сейир-аламатха бийикден къарай.

- Ол мазанкой кимди? - деп соргъандыла келген жашла.

Ол а гёжеф жашды. Аны бла тутушургъа киши унамагъанды да: «Къыз мениди!» - деп, базынып турады, - дегендиле.

Ала да алай эте тургъанлай, мазанкойну къыз кесине чакъыртханды.

«Антсыз болгъа эди къыз адам, не залим эсе да, менден кючлю болмаса!» - деп, кёрпесленип* баргъанды гёжеф къызны аллына.

- Хош келгин, къонакъ! - деп, къыз гёжефни къолун тутханды. Жаш да, ышарып, къызны къолун тутханды.

- Санга тенглик этер жаш чыкъмаймы турады? - деп, къыз гёжефни къолун къысаракъ этгенди. Олсагъат жашны бети агъаргъанды, бутлары

кыйылгандыла. Аны эслеп, кыз гёжефни кьолун бошлаганды. Гёжеф, алайда мычый турмай, кетер кыйгыгъа киргенди.

- Не болганды, нек кетесе?! - деп сейирсингенди жашладан бири.

- Кызны кьатына барганымлай, ариулугундан кёзом кьамады да, бутум кыйылды, - деп кырккыдырганды жаш. - Мен кетеме.

Алай бла гёжеф жанлап кетгенди.

Андан сора, базып, кызгъа туберик жаш чыкмаганды. Сейирге кырап турган кьошчу жашла тюзюн сезгендиле да, кызгъа баргандыла.

- Багъалы хангоша, - дегенди жашлагъа таматалыкь этген, - кырайбыз да, бу кьадар адамда сени бла кюч сынашаллыкь кёрмейбиз. Алай кьошда бир нёгерибиз барды да, ол бери келсе, сени сейирсиндирлик эди. Алай ол бизни бла келирге унамаганды, аны бери бир чакьырт. Эшта, ол сен излеген жашны орунун тутаргъа болур.

Кыз, олсагъатдан келечиле атландырганды да, ала жашны алып келгендиле. Кыз узакьдан кырап кёргенлей окьуна Астемирни таныганды. Бетин ау бла жабып, кыз кесин танытмаганды.

Астемирни кьалагъа алып чыкыгъандыла да, кыз:

- Сау кел, кьонак! - деп, жашха кьолун узатханды.

- Сау бол! - деп, Астемир да аны кьолун тутханды.

Кыз аны кьолун кысаракь этгенди. Аны ючюн жаш тюрленмегенди. Кыз жашны кьолун бегирек кысханды. Жаш тюрленмегенди. Кыз аны кьолун кьаты кысханды. Жаш аны сынагъанын билип, кызны кьолун кысаракь этгенди. Кыз бетин ачып:

- Кьой, кысма, хорладынг! - дегенди. Жаш эслеп кьараса - ол а кесини юй бийчеси.

- Хай-хай-хай! Сенмисе бу кьадар адамны бери жыйып, тентиретип турган? - деп сейирсингенди Астемир.

- Да жыймай не этерик эдим, тышюмде болмаса, тынюмде сени табардан тынгюлген эдим сора. Кьол жаулукьчугунгу тас этмей турамыса? - деп, ариу ышарганды Малика.

- Ол кыз башлы кьанатлы сенми эдинг?! - деп, андан да бек сейирсингенди жаш.

- Мен эдим, - дегенди Малика. - Дунияда менден залим ол тыкю кьара бла сен эдигиз. Сени кьоркьутуп, мени алыргъа кюреше эди ол. Сен мени андан кьутхарган кюнден бери, кюрегим санга байланып жашайма. Эсим кетип болганлыкьгъа, ол жауун ингирде кюрегим мени санга алып келген эди. Алай, кьоркьакьлыкь онглап, бирге жашар кюч кьалмай, манга кетерге тышдю. Тюз бусагъатчыкьда сени кёргенлей Эл-Барс сахар кёз аллыма келди. Атанг, ананг кьалай иги эдиле манга.

- Ала бюгюн-бюгече да сени сыйноп эсгередице, - дегенди Астемир, Маликаны кьолчугун кьолуна алып.

- Хау, ала манга бек халал эдиле. Мен алагъа тутхан ниетими айтыргъа керекме.

- Айтырса. Энди мен сени бир жары да ийдем! - деп ышарганды жаш.

- Мен а кыстасанг да кеттем! - деп кюлгенди Малика. Сора: - Эслеген эсенг: мени санга кемсиз сыймеклигим жаулукьчукьда алтын халы бла сырылыпды. Уллу сыймеклигим эди санга кюч берип, кьоркьакьлыкьгъ-

нгы унутдурган, базындырган, таукел этген. Хапарын эшитген болурса: тюклю къара ол гёжеф жаш эди. Менден хорланып кетгенди, - дегенди Малика.

- Ол деген неди? Мен аны ызындан жетип, энди бизге зараны тиймезча этейим! - дегенди Астемир.

- Угъай, кыйналма! Мен аны сырын биле баргъаным сайын, аны къарыуу тая баргъанды. Сени да адамлагъа къайгыра, жарай баргъанынг сайын, къарыуунга кышула, ётгюрлюгюнг ёсе баргъанды. Энди ол бизни жокъларыкъ туююлдо, - дегенди Малика, сыймекликден толу кёзлери Астемирни тансыклай.

Алайда, киеуонг табылгъанды деп, кызыны атасына билдиргендиле да, кыуанч той жангыдан кыызгъанды.

***

Бир кюн Астемир Маликагъа:

- Эрикгенден ёлеме, тегерекге бир къарап келейим, - деп, атланып кетгенди. Бир ингирде ол, айлана, жюрюй, бир шахарны туурасына чыкыгъанды. Эслеп къараса - шахарны тёбен жанындан бир уллу жаныуар кирип, хоп-хуп, хоп-хуп эте, шахарны огъары жанына чыкыгъанды. Ит болгъан кълмай, ол сейир жаныуарны ызындан сюргенди. Ол, къача келип, жол жингирикде тохтагъанды да, хар жетген итни уруп, барын да кырып кетгенди.

Астемир ол жаныуарны этгенине сейир-тамаша болуп, шахаргъа тигелегенди да, бир къарт къатында кыонакъда кългъанды.

Эрттенликде жолгъа тебирей, Астемир кыонакъбайына:

- Шахарыгъызда не жангылыкъ? - деп соргъанды.

- Къой, сорма, жашым, бир ариу хангошабыз барды да, аны алабыз деп кёп жаш жоюлгъанды.

- Сора нек жоюладыла, ынна?

- Да ханны юч оюну барды да, аны киши эталмайды. Хан а оюнланы этгенге берликди кызын, - деп, къарт къатын анга хапар айтханды.

Астемир, кюн тюшге ханкъалагъа келгенди.

Халкъ жыйылып, ханны кызы да тахха кыонуп, атасы да къатында олтуруп тура эдиле.

- Эй, багъалы хан! Эшта да бюгюн кызынгы тилей киши келген болмаз. Оюнларынгы айтсанг, халкъны эрикгенин кетерир эдим, эркин эт, - деп, Астемир ханны аллына баргъанды.

Хан Астемирге къарап:

- Эй, жигит, алыкъа мени оюнларымы киши эталмагъанды, сагъыш этмей сёлешме! - дегенди хан. - Эталмасанг - башынг таяр!

- Багъалы хан! Болумсуз баш манга неге керекди?! Оюнларынгы айт да, кесими сынама къой! - дегенди Астемир.

Хан, жеринден тургъанды да:

- Да, жигит, айтайым сора оюнларымы. Биринчиси: уллу ёзенде жюз атлы аскерчи бла уруш этериксе. Экинчиси: жети атым барды да, чаришге чабарыкъса. Ючюнчюсю: асыралгъан бугъам барды да, аны бла тутушуркъса, - дегенди.

- Оюнларынгы этерге хазырма, сыйлы хан! Чыгъар жюз атлынгы! -

дегенди тулпар Астемир.

Хан кьол сидегенлей, сауут-сабалары бла жюз атлы чыкьгьанды.

- Бир кьыз ючюн минг жаш кьыргьан итле, хайдагьыз энди кьуу-угьуз мени, кьуууп жетсегиз, хорладыгьыз! - деп, Астемир атын уруп кьачханды. Астемир кьачып, жюз атлы кьуууп, ала шахардан чыкьгьанлай, ол жаныуар этгенча, Астемир аскерни ызындан созулма кьойгьанды. Сора жол жингирикге жетгенлей, семсерин* жылтыратып: «Адам этинден тоймагьанла!» - деп, келгенни уруп, келгенни уруп, жюзюсюн да ёзенде кьыргьанды. Сора ёлюклерин атларыны иерлерине кенделен салып, аланы ханны аллына сюрюп келгенди.

Ханны кёзлерине кьан чапханды, алай жугь а айтмагьанды.

Хан экинчи оюннга чариш атларын чыгьаргьанды. Ала уллу сыртны тегерегине чабаргьа керек эдиле. Ханны махталгьан чариш атлары элден чыгьаргьа, Астемир кёзден ташайгьанды. Ханны чаришчилери кёзден ташайыргьа, Астемир туурагьа чыкьгьанды. Ханны атлары туурагьа чыгьаргьа, Астемир ханны аллына келгенди.

Ханны жүрегин кьоркьуу алгьанды. Кьызы уа, насыбын ашыкьдыра, жаны Астемирде эди.

Ол ючюнчю оюннга бир уллу бугьа чыгьарады. Бугьаны боюнунда темир сынжыры бар эди. Астемир сынжырдан тутуп бугьаны кесине тартханлай, сынжыр кьыркьылып кьалгьанды.

Хан, сынжырны кьыркьылгьанын кёрюп:

- Ай итден туугьан а! Тогуз атадан кьалгьан сынжырымы кьыркьып кьойдунг да. Мен сени боюнунгу кьыркьырма! – деп ачыулангьанды.

Астемир, оспар ханны айтханы ачыу тийип, бугьаны боюнун буруп алып, аллына атханды. Хан, кьылычын чыгьарып, Астемирге чапханды, алай тулпар жаш, хыны сермеп, ханны кьылычын сыйыргьанды.

- Эй, багьалы хан! Мен оюнларынгы эрикгеними кетерир ючюн этгенме. Кьызынг кесинги болсун. Ол кьарачач эсе, мени юйдегим алтынчачды, - деп, кьылычын ханны аллына атханды.

Астемирни базгьын кьарамы, батыр сёзлери ханнга ётюп:

- Жамауатым, кёремисиз муну! Жюз аскерчими кьырып, тогуз атадан кьалгьан сынжырымы кьыркьып, пил тенгли бугьамы боюнун юзюп, ол да азды деп, кьызымы хыликгя этеди! – деп, укуча кьычыргьанды. Сора, жашны кьатына барып: - Сени кьатынынг алтынчач эсе, мен кьуртхаларымы ийип, кьатынынгы чачындан келтиртirme. Сен айтханча, алтынчач эсе, кьызымы санга кьарауашха берirme. Алай ётюрюк айта эсенг а, боюнунгу кесерме! - деп, эки кьуртха кьатынны Маликагьа жибергенди.

Ол эки кьуртха кьатын Маликагьа келип:

- Мен кьайтхынчы юйюмде туругьуз деп, бизни санга Астемир ийгенди, - дегендиле.

Малика, кьуртхаланы халларын жаратмай:

- Мен Астемирни кьарауашыма, кьатынчыгьы Малика керек эсе, мен анга айтайым, - деп, отоудан чыкьгьанды. Малика, аш юйге келип, кьарауашына:

- Мени омакь кийимлерими кий да, кьонакьла бла олтур, мен а шапалыкь этейим, - дегенди.

- Бийче, алай кьалай жарайды? – деп сейир этгенди кьарауаш кьыз.

- Алай керекди, мен айтханны эт, - дегенди Малика. Сора къарауаш кыызгъа ол не этеригин толу ангылатханды.

Къарауаш кыыз жим-жим жылтырагъан кийимле кийип, отоугъа киргенди да, къуртха къатынла бла саламлашып, Маликагъа:

- Къонакъла ач болурла, къарап турма да, сыйлы ашла келтир! Багъалы Астемирим ийген къонакъладан мени аярыгъым жокъду, - дегенди.

Къуртха къатынла ашап тойгъандыла, жолдан да солугъандыла. Жатар заман жетгенлей:

- Къонакъларыма жумушакъ жер эт, тынчайсынла, - деп, кетерге жеринден тургъанды.

- Аманакъыл къуртхала уа:

- Бу жангы жерде, биз кесибизлей къалыргъа къоркъгъан этебиз, биргебизге къалсанг а, - деп тилегендиле.

- Да Астемирни къонакъларын мен къалай мудах этейим, охо, - дегенди къуртхала Малика сунуп тургъан къарауаш кыыз.

Ол кече, эки къуртха къатын къарауаш кыызны Малика сунуп, аны ортагъа салып жатхандыла. Ала кече белинде, къарауаш кыызны чачындан бир бурмачыгъын кесип, къачып кетгендиле. Узакъ жол къоратып, ханнга келгендиле да, къарауаш кыызны чачы чулгъанган тюйюмчекчики анги берип сыйлы саугъала алгъандыла.

Хан тюйюмчекчики тешип къарагъанды да, тюгюнден эсе сиркеси кёп чач бурмачыкъны кёргенди. Хан, аны халкъгъа тутуп:

- Ма муну къатыныны чачы! Тюгюнден эсе сиркеси кёпдю! Энди мен бу жашны боюнун кесерге буйрукъ этеме! – дегенди, къууанып.

Астемир, чачха къарап:

- Бу мени къатынымы чачы туююдю, къарауашымы чачыды, - деп ышаргъанды. Болсада хан жашны боюнун кесерге тебирегенди.

Хан къылычын чыгъарып, ёрге кётюргенлей, Малика жетип, ханны къолундан тутханды. Сора:

- Багъалы хан! Нек кесесе бу жигитни боюнун? – деп соргъанды.

Хан, Маликаны ариулугъун кёрюп, сейир-тамаша болгъанды. Сора, эс жыйып:

- Бу адам ётюрюк айтханды, аны ючюн ол ёлюрге керекди, - дегенди.

- Ётюрюгю уа неди?

- Мени къатынымы чачы алтынды деп махтанган эди, ма аны чачы уа! – деп, Астемирни хиликка эте, чач бурмачыкъны Маликагъа кёрюптгенди.

Малика, кюлген да этип:

- Мен бу жашны юйдегисиме, ол а къарауашымы чачыды, ма мени чачым, - деп башын ачханлай, аны алтын чачы инбашларына тегюлгенди.

Хан, не айтыргъа билмей, абызырап кёп тургъанды, сора:

- Мен сёзومه ёлюрге суюймейме, кызым сениди, - деп, кызыны къолун Астемирге тутдургъанды.

- Залим хан, сени кызынг манга керек туююдю. Мен Маликаны юсюне адам къошарыкъ туююлма, – дегенди. – Кызынг ючюн халкъны кырып тургъанынг да къой! Къоймасанг да, дуниядан гунч этерме!

Къылыксыз хан, тулпар жашны сёзюн кётюралмай, анга къылыч бла керилгенлей, Астемир аны жерге жагъып кьойгъанды. Алайда анга къаршчы тургъан аскерчилени къырып, унугъуп тургъан халкъны башына бош этгенди да, Маликаны да алып, ызына кьайтханды.

Бир кюн Астемир:

- Туугъан жериме тансыкъ болгъанма. Ата-анамы да кёрейим, алагъа сени да жангъдан таныгъып кьууандырайым, - дегенди Маликагъа.

- Мен да алагъа тансыкъ болуп турама, барайыкъ! – дегенди Малика да.

Алты ат жегилген алтын фазтоннга минип, Астемир ариу Маликасы бла Эл-Барс шахаргъа келгенди да ата-анасын - Гассо ханны бла Зулия ханышаны - кемсиз кьууандыргъанды.

Жарым жылдан сора Аскентден хан ёлгенди деп кьуугъун келгенди да, Малика бла Астемир ызларына кьайтхандыла.

Алай бла ханлыкъ Астемирге ётгенди.

Кюнле, айла оза, бир жай ингирде Малика Астемирге бир ариу кызычыкъ тапханды. Аны атына Фарида атагъандыла.

Т Ё Р Т Ю Н Ч Ю К Е С Е Г И

ХАН УЛУ СОСЛАН БАТЫР, АНЫ КЪАРАТОР АТЫ БЛА БОЛАТ КЪЫЛЫЧЫ, ДЕММЕТТИРНИ КЁК ЧАЧЛЫ, ЖАШИЛ КЁЗЛЮ КЪЫЗЫ ИНЖИ, ТЕНГИЗ ТЮБЮ ШАХАР, ТЕНГИЗ САРЫУЕК, ТЕНГИЗ ЭМЕГЕН, САУЛУКЪ СУУ БЛА ШАУЛУКЪ СУУ, САТА КЪАЛА, СЫЙКЪЫРЧЫ БАРАК, АГЪЧДАН ИШЛЕННГЕН ТАМАША АТ, ЭЛЕС КЪЫРАЛ, АРИУ МАНСА, КЕРИУАНСАРАЙ, ЖЕТИ САУДЮГЕРЧИ, КЪАЯ КЪАЛАНЫ КЪУРТХАСЫ, КЪАФ ТАУЛАНЫ ЖИЛЯНЫ, БАТЫРНЫ КЪАНГКЪАСЫ, ЧЕТЕН ГУБУ, ЁЛГЕНЛЕ ДУНИЯСЫ – МЫРТТЫ, АНЫ ИЕСИ АЛАМАН, АНЫ ЭГЕЧИ АЛАМА, ИНЖИНИ ТИРИЛГЕНИ, СОРА СОСЛАНЫ МЫРТТЫДАН КЪАЙТХАНЫ

Гассо хан бир ингирде кичи жашын Сосланны чакъырып, анга былай айтханды:

- Жашым, тейриге минг шукур, санга да онжети жыл болду. Мен Азнауур ючюн, Астемир ючюн да ырахатма, ала кеслерини ётгюрлюклерин, жигитликлерин, этимли болгъанларын кёргозтгендиле. Хан улуну юсюнде не ышан болургъа керек эсе да, алада барды. Энди сени сынап кёрюрге сюеме. Энди кезиу сениди.

Бу ушакъдан юч кюн озуп, Сослан атасына келгенди да:

- Атам, мен хазырма. Эркин эт да, жолгъа атланайым, - дегенди.

Гассо хан, кьууанып:

- Кичи балам, кесин таныргъа суйген белгисизликге жол ызлайды. Хайда, ахшы жолгъа! Аллынга къарап турлукъма, махтау бла кьайт! – деп, Сосланны жигитлик сынаргъа ашыргъанды.

Чёрчек Сослан бир жаннга да тюбемей, къыйырсыз аулакъны ыйыкъ баргъанды, ай баргъанды. Ол кёрген жаланда тегерекге чачылып тургъан адам сюекле эдиле. Ахырында Сослан бир кьошха келип тох-

тагъанды. Алай анда да жан жокъ эди. «Жолну ахырына чыкъдым, энди барып къайры барлыкъма?» - деп, Сослан ызына айланганды.

Хан жашыны келгенин эшитип, аны тоханасына чакъыртханды да, къучакълап:

- Хайда, жашым, энди этген жигитликлеринги сана?! – деп, жашын къатына олтурганды.

- Атам, къыйырсыз аулакны, жан да кёрмей, ыйыкъ бардым, ай бардым. Мен кёрген жаланда тегерекге чачылып тургъан адам сюекле эдиле. Ахырында тенгиз жагъасында бир къошха келип тохтадым. Алай анда да жан жокъ эди, сора не жигитлик этерик эдим? – дегенди.

Гассо хан мудах болуп:

- Тенгиз жагъада ол къошну мен салгъан эдим. Жауларым бла урушхандан сора солугъан жерим эди ол. Мен танг бла жолгъа чыкъсам, жер этегинден кюн къараргъа, къошха жетиучю эдим. Сослан, ол сен кёрген адам сюекле, туманлы къыралны аскерчилери эдиле. Ол къыралны ханы Хызер Эл-Барсны тюп этерге кёп жаныгъанды, алай аны аскери эрттеннге чегибизден ётерге, мен алларын тыйып, къазауат эте эдим. Сора Хызерни аскери бла уруш этип, ингирге юйге къайтып тургъанма. Айт бир энди, андан сора сен Гассо ханны жашыма деп, ханлыкны къорурма деп къалай сюелликсе? Мен санга бош ышана кёре эдим. Сен алп батыр боллукъ жашха ушамайса. Суйген балам, сен мени бек жарытдынг, - деп, Гассо хан мудах болганды.

- Да, атам, аллай ат бла не жигитлик этериксе? Мен эрилик этсем да, ол манга нёгерлик эталлыкъ ат туйюлдю, - дегенди Сослан, кёлю къалып. – Сени жылкъыларында бек мажал ат ол эсе, бёрю ашы ол болсун! Атды эрни къанаты! Сен манга ат бер да, эрлигими алай сура.

- Жашым, келчи, экибиз да Акой къарагъан жылкъыгъа барайыкъ! Анда санга жарагъан бир ат а табылыр да! – дегенди Гассо, жашыны жюрегинде базгъынлыкъ ышанын эслеп.

Сослан атасы бла Акой къарагъан жылкъыгъа барганды да, ат сайлап башлагъанды. Кеси жаратхан ат кёрмей, Сослан аланы, токълуланыча, аякъларындан тутуп, буруудан тышына быргъап бара эди. Сау жылкъыдан Сослан жаратырча бир ат да чыкъмагъанды.

«Дуния сукъланган жылкъымдан жашыма нёгерлик этер ат чыкъмады эсе, ол бир айтхылыкъ батыр болмай амалы жокъду!» – деп Гассо хан ичинден бек къууанганды. Сора бир тёбени кёргюзтюп:

- Жашым, кёремисе ол тёбени? – дегенди.

- Хау, кёреме, атам.

- Ол тёбени тюбюнде эмилик тулпар ат барды, сен аны андан чыгъаралырмыса ансы?

- Атам! – деп Сосланны кёзлери жангандыла.

- Анда алтын саплы болат къылыч да барды. Сен аны кётюралсанг, ол да - сени!

- Атам, андан бери аны манга нек айтмай тургъанса?! – деп Сослан тюз сабийча къууанганды. – Кётюргенни къой, ол мени къолумда къамичи сапча да кёрюнюрюк туйюлдю! Сослан алай айтып, чабып кетгенди да, жете келгенлей, тёбени табаны бла уруп, муру-чуру этгенди. Кётюрюлген букъу чёгюп, кюн къарагъанлай, Сослан тёбе тюбю уруда, адам кёз алмаз-

ча, бир алаMAT ат кёрюп, юсюне секирип мингенди. Ат да секирип кёкге чыкыгъанды, жерге тюшгенди, отха, суугъа киргенди, алай Сосланны сыртындан аталмагъанды. Ахырында ат, арып:

- Сен эрлик этсенг, мен нёгерлик этерме! – деп сёлешгенди.

Сослан атны юсюнден секирип тюшюп, аны боюнундан кыучакълагъанды, сора:

- Сен нёгерлик этсенг, мен эрлик этерме! – деп ант этгенди. – Кесинге да Къаратор деп атайма!

Жаш уругъа къайтып, пил суюкден бла алтын-кюмюшден этилген ат иерни, аслан оюулу, алтын саплы болат кылычны да белине тагып, атны адеж тутуп, атасына аллына келгенди.

- Жашым, сен кесинге дуняда болмагъанча бир алаMAT ат бла бир тамаша кылыч мажардын. Къарайма да, жашым, сен улуу жигитликле эталлык тулпарса, - деп, аны кёкюрегине кысханды. – Къара тенгиз тюбюнде Демметтирни айтхылык кыаласы барды, кыалада уа - кыз гаккы тенгли инжи таш. Ол берекет инжиди. Сен аны келтиралсанг, атынг дунягъа айтылып!

- Атам, мен сени бетинги жерге къаратмам! - дегенди чёрек Сослан.

- Ийанама, балам! Кылычынг тюзлук кылычы болсун! Ол бир заманда къарыусузгъа тебинмесин. Къачан да, къайда да, сен жарлылагъа таянчакъ бол, кёзюнг кёрюп, мискинни зорчугъа басынчакълатма. Жол нёгеринг махтау болсун! Энди уа ахшы жолгъа! – деп, Гассо хан жашын эрлик сынаугъа ашыргъанды.

***

Сослан Къараторгъа минип, къашыкыны ауузгъа элтир мардагъа, адам суюкледен толу мадул* ёзенде сау бир ай жортхан къошуна жетгенди. Жетгенди да быкыгъа тагылып, тегенеден зынтхы ашай тургъан къолан атны кёргенди. Сослан атын къантаргъанлай, Къаратор да, тегенеге жарашып, зынтхы ашап башлагъанды. Сослан къошха киргенди. Ол къарангъа мулжар жайылгъан кётюртме юсюнде терен жукълап тургъан бир жигитни кёрюп, дауур этмей, шыхартсыз, башына ат иерин салгъанды да, къатында жатханды.

Жукъудан къаннган жигит, кётюртмеден туруп, кериле-кериле, тышына чыкыгъанды. Чыкыгъанды да, кимни эсе да аты, алтынжал атыны зынтхысын ашай! Жигит, ачыуу чыгып:

- Мени алай сансыз этген, сен кимсе?! Кёз туурама чык! Мен намысым бла бир кишини да ойнамагъанма, санга да кечмед! Кёзюме кёрюн дейме да! – деп кыжырагъанды.

Жигитни аууз тыпыуу таш тёнгеретген жел кётюргенди, алай алп Сослан уянмагъанды. Кёзлерине къан чапхан жигит дуняны тёрт жанына айланып кезиу-кезиу тёрт кере кычыргъанды. Алай жан кымылдап кёрмегинде, къамичесин алыргъа къошха киргенди. Киргенди да, кётюртмеде жукълап тургъан бир пелиуан санлы батырны кёргенди. Къыйыры жерге салынып тургъан жамычысы бла батырны юсюн жабып, тышына чыкыгъанды да, жигит сагышлы болгъанды:

- Бу кесине былай базынган ким болур? Къалай-алай эсе да, бу бош адам туююлдо. Жукълап тургъанлай ёлтюрюб а къоярмы эдим? Алай мен

ол айып бла артда кылай жашау эталлыкыма? Уятайым да, керти жигит-леча бетлешейик. Жигит алай айтып кыошха бурулгъанлай, эшик аллында сюелип тургъан Сосланны кёрюп:

- Намысым бла былай ойнаргъа сен ким болгъанса?! Атышмы, тутушму?! – деп кыыжырагъанды жигит

Сослан а сабыр:

- Атыш, тутуш да этербиз, ахшы жаш, алай кыонакыны сыйларгъа кереклисин билмеймисе? Мен узакъ жол кыоратхан, ач, суусап да болгъан биреуме. Мени бу халымда тутушургъа чакыргъан айып келтирмезми санга! Адетдеча, алгъа мени тойдур, - дегенди Сослан, ышара.

Жигит кыарап-кыарагъынчы Сосланны аллына, тылпыу эте тургъан кийик уча салгъанды. Сослан учаны тагыуун чыгъарып, ашыкымай ашай эди, базгын жигит а - кыаршчысына бирде ышармыш эте, бирде кыаш тюбюнден кыарай. Ашап бошагъанлай, базгын жигит оспар батырны кыалай ууатырыгын кёзюне келтирип, таууш этип кюлгенди.

- Нек кюлесе, манга да айт, мен да кюлейим, – дегенди Сослан жигитге.

- Аны уа бусагъат кёрюрсе. Тур, кыарын кыайгыдан сора да иш барды! - деп, секирип тургъанды. – Мен оспарлагъа бир да кечмегенме! Не чырайлы эсенг да, санга да кечмем!

Экиси да бетлешгендиле сора.

Ала сау кюн тутушхандыла, алай, бир бирлерин хорлаялмай, арып, жан-жанына аугъандыла. Бир кесекден эс жыйып, кылыч уруш этип башлагъандыла. Кылычха уста Сослан ахырында жигитни жыгып, башын кыйпаргъа керилгенлей, жигитни башында такыясы тюшюп, инбашларына кём-кём кём чачлары тёгюлгендиле. Сослан анга чач арасындан кыарагъан уллу жашил кёзлени кёрюп, абызырагъан окыуна этгенди. Кыыз аны бла хайырланып, силкингенди да, жашдан кыутулуп, кыолан атына секирип мингенди, сора, чапханын бузмай, тенгизге ташайып кетгенди.

Сослан да кыызны кыуууп келгенича, тенгизге ташайгъанды. Алай аны Кыаратору, суу тюбюнде кыолан атча тири жюзалмай, артха кыалгъанды. Тенгиз тюбюне жетгенлей, Сослан бир тамаша шахар кёргенди. Не уста жомакчы да айтып бераллык тююк эди ол шахарны байлыгын, ариулугун. Сослан шахар кыйырында бир гытычыкыны аллында тохтагъанды. Сора атдан тюшюп, арбаздан селешгенди. Тауушха бир кыарт кыатынчык чыкыгъанды.

- Кюн ахшы болсун, огъурлу ынна, - деп, ариу селешгенди хан улу.

- Жигит улан, ахшылык кёр дер эдим, алай жер юсюндегилени мында ёлюм саклайды. Киши эслегинчи, кетерге кюреш, - дегенди, тынгысыз болуп.

- Огъурлу ынна, мен тенгиз тюбюне ызыма кыурлай кыайтыр ючюн энмегенме. Кыолумдан бир кём чачлы, жашил кёзлю кыыз кыутулуп кетгенди да, аны тапмай амалым жокъду.

Кыарт кыатын, жан-жанына сагъая:

- Балам, ол дегенинг неди?! - деп элгенгенди.

- Ынна, алай нек кыоркыдунг?

- Кыоркымай а. Ол Суу анасы - Демметтирни тамаша кызы шыбия Инжиди. Сен аны онглагъан эсенг да, Демметтирни кесин а хорламазса. Анга тенгиз сарыуекле, эмегенле, деуле окыуна бойсунадыла. Кыой, жаш

жанынгы керексиз жоймай, ананга кьайт, - деп, бир деменгили, жюз тюрлю жылтырагъан-жаннган деу кьаланы кёргюзтгенди. – Ол Демметтирни кьаласыды. Кёреесе да аны кючюн?

- Ынна, Демметтир адам улугъа жау нек болду? Алгъын иги хапары бар эди да?

- Аны жашы бир кюйсюз ханны кызын суйгенди, кыыз да суйгенди аны. Алай хан жашны алдап, аны темир юйге кьамагъанды да, суусапдан ёлтюргенди. Демметтир огъурсуз ханнга аны кюйсюзлюгюн кечип кьоймагъанды. Ханлыгъына жауун тамычы тамдырмай, кесин, адамын да ачдан кьырып кьойгъанды.

- Демметтир андан дертленипди сора адам улугъа, андан кыызгъанады жауунун жерге, андан кюедиле сабанла, агъачла, - деп, хан улу сагъышлы болгъанды.

- Хау, балам. Энди уа ызынга кьайт. Анангы кюнюн кьара этме.

- Да, ынна, кьуру кьайтып бетими кьалай жояйым? Не ёлюрме, неда ол кызын ат боюнуна алып, юйюме кьайтырма!

- Да акьыл сёзге сыйыныр жашха ушаймайс. Бармай болмай эсенг, мен айтханча эт. Кёремисе ол бек кьаланы? Аны аллында майданда тутушурукъсуз. Ол майданны эки жанында эки толу кьошун болур. Аланы бири саулукъ сууду, бири уа – шаулукъ суу. Сен аланы жашырын алыш. Инжи саулукъ суу болгъан жанына сюелир, сени уа шаулукъ сууну жанына сюер. Тутуша кетип Инжини ичи кызса, ол суу ичер. Сен да ичерсе. Санга кьарыу кьошулур, аны уа, сууу тауусула баргъаны сайын, кьарыуу да таркыя барыр. Хайда, тейринг болушсун, - деп, кетип да бир тебирегенди, алай, ызына бурулуп: – Мени жашым Инжи амалтын жоулгъанды, - деп кьошханды.

Сослан кьала аллына келгенди да, эшик кьалауурлагъа:

- Мени кьалагъа кирме кьоюгъуз! – деп сёлешгенди.

- Сен кимсе? – деп соргъандыла кьалауурла.

- Мен уучума. Тутхан башарым* ычхынып, тенгизге кирип кетгенди. Аны ызын ызлап келеме.

Кьалауурланы бири чабып барып, Сосланны хапарын Инжиге айтханды.

- Келме кьой! – дегенди кыыз.

Сослан Инжини отоууна кирип баргъанды. Ол отоуну омакьлыгъы, байлыгъы аны кёзюн кьаматханды. Алай андан да бег а, - Инжини ариулугъу. Ол ариу кьарауаш кыызларыны арасында гюлханийге ушай эди.

- Ахшы улан, не жумушунг барды, нек келгенсе? – деп соргъанды кыыз. – Бери эннген жер адамы ызына сау кьайтмайды. Аны билмеймисе?

- Билеме, ариула ариуу. Алай мени маралым, кьолумдан ычхынып, тенгизге кирип кетгенди да, аны излей келгенме. Кесими халал затымы кишиге алдырып, мен аллай айыпны кётюралмам, - дегенди жаш таукел.

- Ол уучу сенмисе? Алай эсе не сёз. Эриш майданнга кел. Сен маралны жер юсюнде тутханса, мында тутуп да бир кёр! – деп, кыыз Сосланны майданнга чыгъаргъанды. – Былай тур, мен бусагъат келейим.

Кыыз кетгенлей, Сослан кьошунланы алышханды.

Бир заманда, тенгиз кызы, аскер кийимле да кийип, бир от кьусхан

сарыуекни боюнуна минип келгенди. Аны таракъ-таракъ сырты кыя таракълагъа ушай эди.

- Хайда, энди кишилигинги кѳргюзт! – деп, масхара эте кюлгенди кыыз.

Сарыуег а:

- Ха-ха-ха! Бучукъмуду мени бла сермеширик! – деп, кыуйругъун булгагъанлай, дуня кьалтырагъанды, титирегенди. Олсагъат чабакъ, балыкъ да алайдан тас болгъанды.

- Хау, менчикме! – дегенди Сослан, кылычын жаланлатып. – Мени кылычыым туурамазлыкъ таш да жокъду, сени башынгы уа бек терк чартлагыр.

Сосланны оспарлыгъы сарыуекни алындырып, ол, от чача, жашха арсарсыз чапханды. Алай Къаратор ары-бери секире, от бутакъладан сакълана, Сослан да кылычы бла сермей, сарыуекни бютюнда ачыуландыргъандыла. Сарыуек не бек кюрешсе да Сосланнга заран эталмагъанды. Сослан а, тап тюшюрюп, сарыуекни сермегенди да, башын чартлатханды. Тѳбе тенгли сарыуек жыгъылгъанлай, тенгиз кыызгъа къол узатып, сарыуекни сыртындан тюшерге болушханды.

- Адеплисе, - хурметим, - деп, кыыз ачыуланнганын сездирмегенди.

- Сау бол, ариука, - дегенди жаш да, ышара.

- Сѳзсюз, тулпарса! Алай демлеш бошалмагъанды, былай тур, мен бусагъат, - деп, тенгиз кызы биягъы кыайры эсе да кетгенди.

Кыыз бир кесекден чабакъ кыуйрукълу, балыкъ терили бир деу эмегенни инбашына минип келгенди.

- Хайда, эмегенни кыалай хорларыгъынга да бир кыарайым! – деп, ачыулу ышаргъанды кыыз.

Тенгиз эмеген кызыны къол аязына аяулу алып, жерге салгъанды да, Сосланнга чапханды. Тенгиз эмеген асыры тириден, аны хорлагъан кыйын боллугъун Сослан терк ангылагъанды. Ол эмеген бла сермеше, Къараторну жюгенин тешгенди да, кыаты бла жюзюп баргъан итбалыкыны* юсюне секирип миннгенди. Сора итбалыкыгъа жюгенни ауузлугъун къапдырып, аны эмегенни юсюне бургъанды. Бир бирлерин хорлайлмай, ала кѳп кюрешгендиле, алай Сослан онглуракъ болуп, тенгиз эмегенни башын тайдыргъанды. Эмегенни башы, букъу кѳтюрюп, тенгиз кызыны аллына тюшгенди.

Алайлай тенгиз кыыз, кѳзлери от чагъа:

- Намысым бла кѳп ойнадынг, энди сакъ бол кесинге! – деп, хан улугъа тебингенди. – Сен мени жер юсюнде онлагъанлыкыгъа, суу бюнде хорламазса!

Сосланны да артха туруп акылы жокъ эди. Ала биягъы тутушхандыла.

Ол сейирге тенгиз жаныуарла гюрен туруп кыарай эдиле.

Бир Инжи онглу бола, бир а Сослан онглу бола, кюн узуну демлешгендиле.

- Суусап болгъанбыз, сен ол кыошундан ич, мен а бу кыошундан ичейим, - деп Инжи шаулукъ суудан, Сослан а саулукъ суудан ичгендиле. Сора кылыч уруш башланганды. Суудан ичгенлери сайын Инжи кыарыусуз, Сослан а кыарыулу бола бара эдиле. Ахырында Сослан

Инжини жүрегине кылычын тирегенди.

- Ой анам, кьайда кьалдынг, бу жерден эннген келепен бетибизни жоюп бошайды! – деп кычыргьанды. – Муну бир ууат!

- Кьызым, кьайгыы этме, бусагыат жетеме! – деген сабыр ауазы бла бирге Демметтир кеси да жетгенди.

Сослан бир сыфатсыз зат кёрлюк сунуп турса, аллына, акътерекча ариу агъачлы, бийик, алай а бек ариу тиширыу сюелгенди.

- Ёлтюр мени, не кюнюнге кьарайса! – деп кычыргьанды Инжи, - огъесе, мени сындыра, алыкъа кёлюнг кенгмегенмиди?!

- Жашым, сен онглу болдунг: кьызымы ий да кьой! – деп сёлешгенди Демметтир, - Айтханынгдан чыкъмам.

- Анам, этеригинг олмуду сора? – деп, ауара болгьанды кьыз.

- Кьызым, мен этерими билеме, тынч тур, - дегенди анасы.

- Сора кьызынгы манга бер, – дегенди Сослан, кылычын кынына сала.

- Айтханынгдан чыкъмам дегенме да. Алай, жер жигити, санга бир тилегим барды, этермисе? – дегенди Суу Анасы.

- Этерме, - дегенди хан улу.

- Мени кьызым суудан тышында бир жолгъа юч кюнден кёп туралмайды. Санга аллай юйдеги керек эсе, мен сизге тенгиз жагъасында дунияда болмагъанча жаухар-маржан кьала ишлетейим. Сиз анда тюбеше туурсуз, - дегенди Демметтир.

- Мен сени ариу кьызынгы кьыйнаргъа сюймейме, иш алай эсе, сен айтхан болсун, мен ыразыма, - дегенди Сослан.

- Сау бол, балам! Бюгече мында кьал. Адетдеча, той этейик, тамбла уа кьалагъызгъа барырсыз.

- Анам, сен жер жигитин нек аяп кьойдунг? – деп, кёлкьалды болгьанды кьыз.

- Кьызым, ол айтхылыкъ Гассо ханны алп жашы Сосланды, сен анга барсанг, мен санга ырахат боллукъма, - дегенди Демметтир.

- Сен мени атамы таныгъанмы этесе? – деп сейирсингенди Сослан.

- Сени атанг мени танымайды, алай мен аны танийма. Ол дуниягъа кёп ахшылыкъ этген адамды, - дегенди Демметтир, Сосланнга ышарып кьарай.

Ариу Инжи ачыуланьыргъа кюрешгенликге, тулпар Сослан бек чырайлы эди да, кёлло жарый, жүреги жумушай, анасы этген оноугъа ичинден кьууанып башлагьанды.

***

Демметтир жангыз кьызына алапат той этгенди. Ары тамаша саугъала алып, тенгиз кьыралланы ханлары, патчахлары, ёзюрлери, бийлери, байлары, гёжефлери, кьызлары, кьатынлары дагыда ёзге кьонакъла келгендиле. Иги ичгенден сора, ариу Инжини жер адамына баргъанын сюймеген хан улула дауур кьозгъап башлагьандыла. Демметтир, жеринден туруп:

- Кьызымы хан улу Сосланнга барырын сюймеген кьайсыгъызсыз? – деп соргьанды.

Той, чибин учса эшитилирча, шум болгьанды.

Бир кесекден:

- Мен ыразы туйюлме! – деп, бир пелиуан жаш той арасына чыкъ-

гъанды.

- Да сора Инжини къонакъдан сыйыр! – дегенди Демметтир.

- Айхай, сыйырырма! Сослан манга милдеу да туйюлдю! – деп ёкюре, тенгиз пелиуан кесине аперимлик излей, тегерегине къарагъанды. – Тутушургъа чыкъсын, къоркъмай эсе!

Сослан, жеринден туруп, той арагъа чыкъгъанды. Сора, белинден къылычын тешип, жерге салгъанды да, бугъача къайырылып тургъан пелиуаннга:

- Къылычымы жерден ал, - дегенди.

- Сен мени хыликкямы этесе?! – деп чамланганды пелиуан, хорсунуп.

- Къонакъ хатерими кёр да, мен айтханны эт, - дегенди Сослан сабыр.

- Нек къыйынсындынг, ал муну жерден! – деген тауушла чыгып, пелиуан къылычха хыны узалгъанды, алай теппирген да эталмагъанды. Халкъ шум болуп къарай эди. Ачыуланып, эки къолу бла кётюрюр умут этгенди тенгиз пелиуан, болсада къылычны жерден айыраламагъанды.

- Гумулжук тенгли къарыуунг болмай, анданмы хорсуна эдинг манга?! – деп, Сослан къылычын жерден сермеп алгъанды да, къарап-къарагъынчы, тенгиз пелиуанни тобукъландырып, аны боюнуна салгъанды.

Тенгиз пелиуан, тили тутулуп, жукъ айталмай къалтырагъанды.

- Мени намысым бла ойнагъаннга мен кечмеучюме! Бу сыйлы кюнню хакъы ючюн жанынгы тамблагъа дери сау къояма! – дегенлей, тенгиз пелиуан алайдан, жел алып кетгенча, думп болгъанды.

Тенгиз батырла баш тебен болуп сюеле эдиле.

- Манга сёзю болгъан энтта бармыды?! – деп соргъанды Сослан, алай киши да жеринден тепмегенди.

Той аны бла бошалгъанды.

Аны эртгенлигинде Демметтир къызын, киеуюн да алып, жагъагъа чыкъгъанды. Сослан жагъа къаяланы ичинде бир алтын чорбатлы маржан* къала кёргенди. Ол керти да алаамат къала эди.

- Киеу, бу бек къала экигизниди. Къызыма тансыкъ болсанг, къалагъа кирип, кюзгюге къарарса да, атын айтып селеширсе. Къызым сени аз да сакълатмай, аллынга келир. Тынчлыкъ кюйюгюзню киши да бузаллыкъ туйюлдю, нек дегенде, къалынлыгъы къулач жетген таш эшик сенден башха адамгъа ачылыкъ туйюлдю. Къызым а къалагъа тенгиз тубю дорбун бла кире туруп. Хайда, энди насып юлошлю болугъуз, - деп, ызына айланып кетгенди.

***

Ол кезиуде уа дунияны бир къыйырында Баррак деген къарамия сыйкъырчы, Кийиз китабын ачып, кюнде кепген макъа териден бла жилин териден ууакъ-ууакъ юзюп отха ата, кюзгю бла от арасында бир къужурла силкине, дууа окъуй эди:

- Гур-гур этип жанчы, от!

Мен санга аш береме,

Ауанамы кюзгюде

Ойнагаса, кёреме!

Ой кюзгю, ой жек кюзгю,

Билгичге тилек кюзгю,

Болуш манга, тилейме:

Сюек кяама излейме, -

дей кетгенди да, кюзгюден маймул маталлы ауана чыгып:

- Сюек кяама тенгиз тюбюнде Демметтирни алтын кюбюрюндеди.

Аны, дууасын билип, кьолгъа эталгъан сау дунягъа ие боллукъду! - деп, ызына - кюзгюге кирип кетгенди.

- Алай тохта! Бери кьайт! Кьайсы тенгизни тюбюнде болгъанын бла аны кяалай алыргъа боллугъун айта бар! – деп, сыйкырчы Баррак кюзгюге тобукъланып жалыннганды. Алай ауана чыгъаргъа унамагъанды. Ол ачыуу бла кьарамия сыйкырчы кюзгюге табан жетдиргенди да, кюзгю, зырылдап, юй тюбюне тегюлгенди. Алайлай кек кюкюрегенди, жер тепгенди, тенгиз чайкьалгъанды, сора бир кьара жин, кьуш тауукъну элтгенлей, Барракны алып кетип, бир агъач устаны арбазына быргъагъанды. Сора:

- Кьара агъачдан учхан ат эталсанг, сен сюек кяама кьайда болгъанын билликсе, эталмасанг а ёллоксе! - деп, думп болуп кетгенди.

Баррак, билгич китабын ачып, атны кьайсы агъачдан ишлеригин, кяалай ишлеригин билгенди. Сора агъач уста бла бирге уллу агъач теммекден ат жонуп башлагъанды. Уста болушуп, хыйнычы уа жел дууа окъуй да жона, кьуш дууа окъуй да жона, кьара агъачдан бир алаамат ат этгенди. Аны керти атдан айырыр мадар жокъ эди. Ат алгъа атлап, артда уа чабып башлагъанды. Энди аны учарча этерге керек эди.

***

Сослан ай сыфатлы сюйгенинден кюнден айырылып, Демметтир Гассо ханнга саугъа этген, берекет ташны да кьолуна алып, Эл-Барсха киргенде, халкъ шахарны байракъла бла, тюрлю-тюрлю кьумачла бла ариу жасап, анга махтау бере тюбегенди. Аны жигитлиги не батырны да сейирге кьалдырырча жигитлик эди. Гассо хан, жашыны аллына чыгып, анга кеси тюбегенди. Тамата кьарындашы Азнаур бла Астемир Сослан атын дунягъа айтдырып, сау-саламат кьайтханына кесинден кем кьууанмай эдиле.

- Батыр балам, этген жигитлигинги айтып тауусур амал жокъду! Сен мени кёлюмю кек бла тенг этгенсе! Аперим санга! – деп, жашын кьучагъына кьысханды. Сора, халкыгъа айланып: - Махтау болсун хан улу Сосланнга! – деп кьычыргъанды.

- Махтау болсун!

- Махтау болсун!

- Махтау болсун! – деп гюрюлдегенди майдан.

Сослан анасына бек тансыкъ эди. Ол тоханагъа ашыгыш киргенди да, чабып барып, анасын кьучакълагъанды.

- Тулпар балам, кеп кьалдынг да, сау-саламат кел! - деп, кёзюнде жилимукъ тамычы жылтырай, жашыны бетин сылагъанды.

Сослан Инжини юсюнден кишиге да сагъынмагъанды.

***

Бир кюн кьаратор атха минип, Гассо ханны арбазына бир акъ сарыхлы кьарамия киши киргенди. Аны бир кьолунда алтын хоразы, бир кьолунда жез быргысы бар эди. Ол, ханны келе тургъанын кёрюп, кьара агъачдан

жонулган сейир-аламат атындан тюшгенди да, ханнга узакъдан окъуна баш ийгенди.

- Неледиле быларынг, кесинг да кимсе? – деп соргъанды хан къужур кийимли къарамия келгинчиге.

- Мени атым Барракды, кесим а Магърибденме, - дегенди къарамия, баш ийип. - Бу алтын хоразды. Ол сагъат ненча болса, анча кере къычырады. Бу уа жез быргъыды. Ол чекден жау ётсе, ары бурулуп, таууш этип башлайды. Бу атха миннген а къайры суйсе да, ары учуп жетеди.

- Сынап кёргюнчю, сен айтханнга ийнанган бек къыйынды, - дегенди хан.

Кюн орта бола тура эди да, хораз, кюннге айланып къанатлары кыгъа, къычырып башлагъанды. Ол кезиучюкде, жан-жанына сагъая, орамны тынгчы* ётюр бара эди да, жез быргъы анга бурулуп, таууш этгенди. Тутуп соруу этгенлеринде, ол хоншу ханны тасхачысы болуп чыкыгъанды.

- Тейри, была уа бек жараулу затладыла. Ханкъаламы чукуй учуна жез быргъыны, аны юсюне да алтын хоразны орнатайым, хакъларына не дейсе? – деп соргъанды Гассо хан.

- Мени уллу ёзюрюнг эт, уллу хан, - дегенди Баррак, баш ийип.

- Атынгы да бир сынайкакъ, - деп, ханны жашы Сослан атха секирип миннгенди. Алай ат жеринден да тепмегенди.

- Да атынг учхан угъай, жеринден да тепмейди да! – деп кюлгенди Сослан.

Баррак хан улугъа агны жалкъа тюрбюнде эки акъ тюекни кёргюзтгенди. Бири онг жанында эди, бири уа – сол жанында. Онг тюекге бир бассанг, ат – жюрюген, эки бассанг а – учхан эте эди. Сора:

– Мынга бас, - дегенди Баррак.

Хан улу онг тюекге басханлай, ат жеринден тепгенди.

- Энди уа эки кере бас! – дегенди Баррак.

Сослан тюекге эки кере басханлай, агъач ат аны булутла башына желден терк чыгъаргъанды. Хан улу, атдан кетерге аздан къалып, сол тюекге басханды да, жерге энип башлагъанды. Алай Сослан биягъы онг тюекге эки кере басханды да, ат ёрге айланып, булутла башында, боран сюргенча, чыгъышха тебирегенди. Жер кёзден тас болгъунчу баргъанды ол. Хан улу Сослан атны жюрюте билгенине къууанып, аны бла къаллай жигитликле этеригине татлыксынып бара, атын сынап, онгнга, солгъа, энишге, ёрге учура эди. Быллай зауукълукъ кёрмеген жаш, насыбына ийнаналмай кёп учханды, сора, арыгъанын сезип, ызына бурула тебирегенлей, тюз аллында тау тенгли биттиркъанат сарыуек кёргенди. Ол, аузу от къуса, тюзюнлей аны юсюне келе тура эди. Сослан, терк окъуна къылычын сууруп, сермеширге хазыр болгъанды. Сарыуек жууукълашханлай, Сослан аны юсюнде ит башлы бир къужур адамны кёргенди. Ол къылычын жаланлатып келе эди.

Алайлай, кёкча кюкюрөп:

- Мен Аштар ханма, сени аппанг! Жанынг татлы эсе, къач! – деп кюлгенди бир ачы ауаз, - Сарыуек атлы жетсе, сени сау къоймаз!

Сослан тауушха бурулса, булут къаладан энишге къарап тургъан бир сур къартны кёргенди. Ол элия бутакъны къолуна алып, анга атаргъа, Сослан къара булутха ташайып кетгенди да, элия бутакъ кёкге жетген къагъа зынгырдап чанчылгъанды. Аштар, ачыуланып, сарыуек атлыгъа:

- Гунч эт Гассону жашын! – деп кычырганды.

Сослан булутдан булутха кире, сарыуек атлыны алдап, ызындан тышгенди. Ит башлы Сосланны кезден тас этип мычыганлай, хан улу, жете келип, башын чартлатханды. Энди сарыуекни кесин хорларгъа керек эди. Сосланны насыбына, Аштар атхан экинчи элия бутакъ сарыуекге тийгенди да, палахдан тынч къутулганды. Алай, къозгъалгъан дидин уяча, тегереги сарыуек атлы итбашладан толуп къалганды. Ала кылычларын силдей, хахай этип, Сосланга бирден чапхандыла.

- Ха-а! Этчи энди не этерик эсенг да! – деп, кёл кенгдире эди Аштар а.

Ол къатышда итбашла Сосланны урабыз деп, бир бирлерин туурап тебирегендиле. Агъач ат сарыуеклени ичинде къарылгъач учханча, кесин жетдирмей, ала да кызыулары бла келип бир бирге тие да чачыла, кырылып башлагъандыла. Аны кѳрген Аштар, ачыуу къартыкыгъа сыйынмай, элия бутакъларын эки къолу бла да сызып башлагъанды. Сослан а, элия бутакъланы тутуп, сарыуеклеге ата, ёлю кычырыкъларын бардыра эди. Аштарны элиялары бла бирге сарыуекле да тауусулгандыла.

- Сау бол, аппа! – деп кычырганды Сослан. Сен болмасанг, мен бу палахдан къутулаллыкъ туююл эдим!

- Ай, итден туугъан а, тобугъуму тѳш этип, къолуму салта этип жыл ишлеген элия бутакъларымы зыраф этдирдинг! – деп жаный эди Аштар. Сослан а, энди элия бутакъ тиер деп къоркъмай, Булут къаладан къайгъысыз узайганды. Аштар а, ачыуу асыры уллудан, ичине сыйынмай, лагъымча чачылып къалганды.

***

Агъач ат, учуп келип, ханкъаланы аллына къоннганды. Гассо хан, жашын сау-саламат кѳрюп, мардасыз къууанганды. Сослан анга кѳп сейир хапар айтханданды сора:

- Атны иесин а нек кѳрмейме? – деп соргъанды, тегерегине къарай.

- Мен аны зинданнга атханма, - дегенди атасы, - сен аны хатасындан тас болуп турмадыңмы?!

- Атам, аны зинданнга атханны къой, къуллукъчуларынг бары да анга баш уругъа тийишли устады ол, - деп, кѳлкълды болгъанды жаш.

Гассо, жашны мудах болгъанын кѳрюп:

- Хан улум, жарсыма, мен аны бусагъат бошлатайым, - деп, хан къалауурларыны бирине Барракны бери алып кел деп буюрганды. Баррак аллына баш уруп сюелгенлей а:

- Баррак, мен сени жанынга тийдим, алай сен мени ангыларгъа керексе, - дегенди Гассо хан, - жашымы агъач атынг кѳкге алып кетип, къайтармай къойса, кимни этериги да алай эди.

- Ангылайма, - дегенди Баррак, баш ийип.

- Жашымы алай къууандыргъанынг ючюн, мен сени ёзюр этеме. Иги къуллукъ этсенг, баш ёзюр да болурса.

- Сыйлы хан, сау бол, бек къууандырдыңг, - деп, ийилип, Гассо ханны этегин уппа этгенди. Алай аны мураты башха эди.

Сыйкырчы Баррак агъач ат аны бери бош алып келмегенин сезе эди. Аны себепли, ол хар сѳзге къулакъ тигип, хар хората, чола затха тюрслеп къарай, тинте, эсеплей башлагъанды. Ай толгъан кече уа Баррак Кийиз

китабын ачып, хыйны этип башлаганды. Бир ауукъдан а биттир ауана уча келип, терезе ауузуна къоннганды да, киштик ауана болуп къалганды. Сора:

- Мени нек излей эдинг?! Керексиз тынгысыз этген эсенг, кёзюнюг къармап алырма! – деп макъырганды киштик ауана.

- Угъай, угъай, киштикле иеси. Бир уллу ишим болмай мен сени къалай тынгысыз этер эдим, - дегенди сыйкъырчы, кёзбау эте.

- Бош затлагъа мени заманым жокъду, айт сора жумушунгу!

- Кючю уллу, мен Демметтир къайсы тенгизде жашагъанын биллик эдим.

- Сени ишинг алай къыйын туююлдо: аны Сослан биледи.

- Ол билгенден манга не? – деп тыкъсыганды Баррак.

Баш санга не ючюн берилгенди да? - деп, ауана терезе ауузундан тышына секирип кетгенди.

- Ай хайырсыз а, энди уа не этсин адам? – деп къайгъылы болганды Баррак. Сора, бир кесек сагъыш этип: - Андан тюзюнлей соруп къояргъа жарамаз, агъач атха буюрайым да, бу тасханы ол билир. Хау, алай этейм! - дегенди сыйкъырчы Баррак, тапхан амалына къууанып.

***

Сослан а, тенгиз толкъунча кёк чачлы Инжиге асыры тансыкъ болгандан, кюню айча кёрюнюп, бек инжиле эди. Алай Сата къалада суюгенине тубесе уа, дуняда андан насыплы адам болмай, юч кюню юч такыйкъча озганды.

Бир кюн ол къалагъа агъач атха минип келгенди. Сослан эшик аллына сюелгенлей, агъач атны эки мияла кёзю орунларындан чыгып, кеслерин эслетмей, аны бла къалагъа киргендиле. Сослан кюзюгю аллына сюелип: «Инжи, мен мындама», – деп жарыкъ селешгенлей, тенгиз къызы отоугъа кирип келип, хан улуну тансыкълы къучакълаганды.

- Наным, сен мени терк-терк эсгере туруп ючюн, мени санга бир сау-гъам барды. Кёзлеринги къысчы, - деп тилегенди Инжи. Сослан кёзлерин къысханлай, тенгиз къызы аны боюнуна кесини кюн ташдан жонулуп этилген алаамат сурагын такъганды. Сослан, кёзлерин ачып:

- Жаным, алаамат саугъа этдинг, энди сени сыфатынг кече-кюн да, дууача, биргеме боллукъду, - деп къууаннганды.

Экинчи кюнню эрттенлигинде, Сослан бла Инжи аш къангагъа олтуруп, тенгиз къызла уа шапалыкъ эте, жырлай, тепсей тургъанлай, Демметтир кирип келгенди. Сослан къайын анасына жарыкъ тубеп, къангагъа олтуртханды:

- Къалайсыз, балаларым? – деп, жарыкъ селешгенди Демметтир.

- Игибиз, кесинг иги бол, - дегенди хан улу да.

- Мени да сизге тансыкълыгъымдан башха хатам жокъду.

- Тобады, угъай, анам, бир къайгъын а барды, жашырып тураса ансы, - деп тынгысыз болганды Инжи.

- Угъай, угъай, не къайгъым боллукъду, тобугъум къуруду да анга бир кесек жарсыйма ансы.

- Анам, ол дегенинг неди? – деп сейирсингенди Инжи.

- Мен да, бир туудукъчугъум болуп, аны къоюнума алыргъа сюеме, билмегенча этип турмачыгъыз, - деп, кёлкъалды этгенди Демметтир.

- Анам, - деп кыызаргъанды Инжи.

- Киеу, кёп туруп амалым жокъду: тенгиз ханла, бийле келликдиле, барайым, алайсыз да кёп кьалдым. Бир насыбым: бир биригизге игисиз, аман кёзден кери болугъуз, - деп, Демметтир хант кьангадан тургъанды да, Инжи, Сослан да аны ашыра, отоудан чыкыгъандыла.

***

Барракны тапкасанда, башха хыйны керекле бла бирге, адам баш сюек да бар эди. Сослан ызына кьайтхан кече агъач атны кёзлери орунларындан чыгып, адам баш сюекге орналгъандыла да, кёргенлерин кёргюзтноп башлагъандыла. Баррак тангнга кёз кысымай чыкыгъанды.

Энди ол не этерге кереклисин иги биле эди.

Бек биринчиден Баррак, хыйны этип, Сосланны эсинден Инжини ахыры да алып кьойгъанды. Экинчи этгени уа бу болгъанды: ол агъач атха Сосланны Элес* кыралгъа элтирге буюргъанды:

- Ол кёзге кёрюннгенликге, жокъ кыралды. Аны Магърибде табаркьса. Кьалгъаны уа мени ишимди. Сослан санга миннгенлей, этеригинг алайды, - деп, агъач атха кьаты айтханды. – Сёзюмден тайсанг, тууарып кьоярыкьма, билген эт!

***

Жарыкь кёллю Сосланны арт кезиуде, не ашха кёлю бармай, не жукьу деп жукьусу болмай, бир зат тынгьсыз этгенлей тура эди. Жюреги кьайгылы, кёлю мудах, сылтауу уа белгисиз. Бир кюн ол, агъач атына минип, башын жайыкьдырыргъа жолоучу болгъанды. Кьайры баргъанын да билмей, ючюнчю кюн ингирге Сослан кьыйырсыз-учсуз кьум аулакьны арасында бир жашил айрыкам кёрюп, атын ары бургъанды. Кёкден ала эне келген жер жомакьгъа ушай эди: кем-кёк кёллю, таза суулу, жашил агъачлы, кийик жаныуарлы, таулу, ёзенли. Тау ёзенде кьалын агъачха батып - акъ кьалалы сахар. Гюл тахталы, суу чачмалы майданла сахарны бютюн омакь эте эдиле.

Сослан атын алтын кьалагъа бургъанды да, эне келип, чорбатха шош кьоннганды. Алтын кьала сахар кьыйырында кьарагъан кёзге асыу, жюрекеге хычыуун, тынчлыкьлы, паракатлы жерде эди. Жаш бата баргъан кюнде табийгъатны ариулугъуна сюйюне, бир кесек мычыгъанды, сора кьалада адам кьымылдап кёрмей, сагъышлы болгъанды. Алайлай жашил бостанда нюр жарыкь эслегенди. Ол жарыкь кёкден тюшген жулдугъа ушай эди. Жууукьлаша келгени сайын уллая, жарыкь он тамычыгъа бёлоннгенди да, хан улу, кьолларында бирер чыракьлары бла, айтып-айталмазча он ариу кьарауаш кьызын кёргенди. Ала бир ариу кьызын ортагъа алып келе эдиле. Ала кьалагъа киргендиле да, терезе кёзледен нюр жарыкь бёркюп ургъанды, сейир-тамаша макьамла согъула, дуня ариу ийисден толгъанды.

Сослан, юй башдан тюшюп, кьалагъа киргенди да, кьызыланы юслерине келип, салам бергенди. Кьызла, кьычырыкь этип, жан-жанына кьачхандыла, бек ариулары уа жеринден да тепмегенди. Ол хан улудан кёз алалмай кьарай эди. Алайда уллу сюймеклик туууп, эки жюрекеде байрым-гюлча чакыгъанды.

- Кёз кьаматхан ариу, сен кимсе? – деп соргъанды Сослан.

- Мен хан кызы Мансама, - дегенди кызы, иймене. – Бу кыяланы бу тынчыкты жерде атам манга ишлетгенди. Сен а кимсе?

- Мен а хан улу Сосланма, - дегенди жаш.

Кырауаш кызыла уа, чабып барып, кызын кёре келген ханнга, жияй, былай айтхандыла:

- Уллу хан, отоугъа бир оспар улан киргенди да, хонгошаны аллын тыйып, бизни бла кетерге кыймагъанды.

Хан терк окъуна белине уллу кылычын такыгъанды да, хангошаны отоууна чапханды. Ол отоугъа кирип келсе, кызы бир чырайлы жаш бла, кюле-ышара, ырахат ушакъ эте.

Хан, анга мардасыз ачыуланып:

- Сен кимсе?! Бу кыалагъа адам болуп киши киралмагъанды, эшта, сен жинсе! – деп, кылычын жаланлатып, жашха чапханды. Хан улу да кылычын сууруп, ханнга кыаршчы сюелгенди.

Хангоша, кычырыкъ этип:

- Атам, ол адамды, хан улу! Алай тохта! – деп жияй, бетин кыоллары бла жабып, тобукъланнганды.

- Алаймыды?! – деп соргъанды огъурсуз хан.

- Хау, мен Гассо ханны жашыма, - дегенди батыр улан, - кызынгы манга бер. Бермесенг а, кюч бла алырма!

Хан, эшитген сёзлерине сейир этип:

- Да бир кёр, алалмасанг а, башсыз кыалырса. Мени аскерим уллуду!

- Не уллу эсе да, мен аны гунч этерме!

- Ай, хан улучукъ, бош махтана уа болурмуса? – деп соргъанды хан, жашны кёзюне ышармыш кыарап.

- Мен этмезими айтмаучума!

- Аперим! Ол чынтты эрни шартыды, - деп, хан кылычын кынына сукыгъанды. - Тамбла сен мени тёрт тюмен* атлы аскерим бла сермешириксе. Бусагъатда уа бар да тынчай. Ашатхан-ичирген да этерле, бюгече сен мени кыонагымса. - Хан, алай айтып, кызыны отоуундан чыгып кетгенди.

Сосланнга кыарауашла ариу кыарагъандыла, бет кыол жуудуруп, аш салгъандыла, жер этгендиле. Сослан ашап-ичип, башын жастыкыгъа салгъанлай, жукълап кыалгъанды. Хан а жукълаялмай кёп тургъанды. Ол батыр да, чырайлы да киеулюгю ёлрююн суюмей эди. Хангоша уа, суюгенине асыры кыоркыгъандан, кёз да кыысмагъанды.

Кюн тийгенлей, хан тёрт тюмен атлы аскерин кенг ёзеннге чыгъаргъанды, хан улугъа да жарагъан ат бергенди.

Алай хан улу:

- Сыйлы хан, манга ёзге ат керек тыйюлдю, кесими атыма минме кый, - деп тилегенди.

- Угъайым жокъду, алай мен былайда сени атынгы кёрмейме, - дегенди хан, тегерегине кыарай.

- Атым кыала чорбатдады, - дегенди улан.

- Ат чорбатха кыалай минер, сен кюлгенми этесе?! – деп ачыуланганды хан, болсада. жашны мудах этмез ючюн: - Бар да, атынгы алып кел, - дегенди.

Сослан аты бла кыяланы башха жанына учуп тюшгенди да, ханны

аллына келгенди. Хан ол ариу атны кёргенде, бек сейир этгенди, алай аны агъачдан болгъанын билгенде уа, ауузу окъуна ачылгъанды. Сора:

- Жигит, тейри, къарайма да, сен бу агъач атда мени аскерими не хазна хорлагъын, андан эсе сёзюнгю артха ал да, атанга сау-саламат къайт, - дегенди.

Хан улу Сослан атына секирип мингенди да, ханнга бурулуп:

- Мен керексиз къан тегерге суймейме, - деп, атны онг тюегин эки кере басханлай, къушча кёкге учуп кетгенди. Хан бла аскерчиле эс къыяргъа, хан улу кёзден ташайгъанды.

Хан къызы Манса аны эшитгенлей, эси азып, тешекге жыгъылгъанды. Ханна жаны къуруп, хакимлирин чакъыртханды да, ала къызны аяздыргъандыла. Алай хангоша ол кюнден сора кюлген угъай, ышаргъан да этмей, ашамай-ичмей, отоуна кирип, андан чыкъмай тохтагъанды. Атасы не бек тилесе да, Сослан хангошаны эсинден кетерге унамай, кюню къарангы болуп жашай эди къыз.

Атасы уа:

- Алтын къызым, ол хан улу тойюлдю, сыйкъырчыды, алай болмаса, ол кёкню учармы эди, къой, жиляма, - деп, жапсарыргъа кюреше эди.

Алай атасы не бек кюрешсе да, ариу Манса хан улу Сосланны унуталмай, тансыкълыгъы жюрегин талай, кюнден-кюннге аман бола, ауруп къалгъанды.

***

Заман бара, хан улу Сослан ариу Мансагъа тансыкъ болгъанды. Алай жюрегинде эки кюч: бири Мансагъа тартып, бири уа тыйып, къазауат этгенлей тургъанын хан улу сезе эди, къалай ангыларгъа билмей эди ансы.

Бир кюн ол биягъы къара агъач атына минип, къайнап ёсген агъач арасында Мансаны алтын къаласына учуп келгенди да, чорбатда атындан тюшюп, къызны отоуна киргенди. Киргенди да, ариу Мансаны къарангы отоуда кеси жатып кёргенди. Аны бети къарча акъ эди.

- Манса, жаным, санга не болгъанды? – деп, Сослан аны чачын къайгъылы сылай, башчыгъын кёкюрегине къысханды.

Мансаны кёзлеринден бурчакъ-бурчакъ жилямукъла тама:

- Наным, келмей аллай бир нек турдунг? Алай жетмесенг, ёлоп къаллыкъ эдим, - деп, къарыусуз ышаргъанды.

Сослан секирип тургъанды да, терезелени кеннге ачып, кюнню алтын тиякълары* бла бирге, таза хауаны, чыпчыкъ жырланы, юйге бошлагъанды. Сора, Мансаны къоюнуна алып, терезе ауузуна олтуртханды да, тансыгъын ала, ингил къучакълагъанды. Манса, насыбына ийнаналмай, эринлери суймекликден толу сёзле шыбырдай, Сосланны ийнакълдай эди, къучакълдай эди. Алай, не сейир-аламат, Сослан аны жюрек жылыуун сезалмай эди.

Ариу къарауаш къызла хангошаны жарыкъ ауазын эшитип, чабып жетгендиле да, отоуда насыплы Мансаны бла къууанчлы Сосланы бирге кёргендиле.

Бир кюн Сослан Мансагъа:

- Мени бла келирге сюемисе? – деп соргъанды.

- Хау! – дегенди къыз, кёзлери кюле.

Сослан аны къолундан тутханды да, ала экиси да чабып чорбатха

чыкыгъандыла. Сослан, Мансаны атны боюнуна алып, учуп тебирегенди. Къарауаш кызыланы кычырыкыларына кызын кёре келген хан, аны жыйыны да ашыгыш жетгендиле.

- Не хахайды бу?! Къызым да къайдады?! – деп, гузаба этгенди хан.

Къызла, жукъ айталмай, къоллары бла учуп баргъан атлыны кёргозте, жилигъандыла.

Жаныча кёрген кызын урлатып, алайда хан да жилигъанды.

Сослан хан кызын ат боюнуна алып бара, къум ичинде жашил айрыкам кёзден ташая, Манса да, агъач башы эртген туман устуккуча, эрий, тас болуп къалгъанды. Хан улу аллын къолу бла къармап да кёргенди. Алай кызы жокъ эди. Не сунаргъа да билмей, Сослан ызына къайтханды. Алай къум аулакда излеп, жашил айрыкамын табалмагъанды.

Элес къыралдагъыла да билмей эдиле бу сыйкырчы Барракны оюну болгъанын.

***

Инжи не сакъласа да, Сослан Сага къалагъа жол унутуп, тенгиз кызыны кюнюн къарангы этгенди. Энди ол алгынча жарыкъ кюлмей эди. Кюню, кечеси да терезе аллында ёте, сакълай эди ол сюйгенин. Жюрегине минг тюрлю къайгы кирип, не сунаргъа да билмей эди Инжи. Къарауаш кызыла да жапсаралмай эдиле аны таралгъан жюрегин, кётюралмай эдиле кюнсюз кёлюн.

Бир кюн ол тенгиз жагъада олтуруп, тарыгъыу жыр айта тургъанлай, къатына акъ сакълалы, акъ кийимли бир къарт къарамия, таякыгъа таяна келгенди. Келгенди да:

- Кюн ахшы болсун, ариу кызы, - деп сёлешгенди.

Къыз жеринден хыны тургъанды да:

- Сен кимсе? – деп, сейир этгенди. – Къоркъмай, былайгъа ким да келип къалалмайды.

- Мен мухажирме*, жолдан ажашхан бир къарт. Сени мудахлыгъынгы кёрюп, къатынг бла озуп кеталмадым. Не болгъанды, кызым? Айт, жарсыуунга болушур эсем а? – дегенди акъсакъл.

Тенгиз кызы, айтыргъа тартына* келип, ахырында, жюреги тарала, кёзю жилий, жарсыуун къартха тизип бергенди.

- Бир сёзсюз, насыбыгъызыны кызыгъанып, хан улугъа ким эсе да хыйны этгенди.

- Тобады, алайгъа ушайды ансы, Сослан мени алай унутуп къояллыкъ туйюл эди. Кёрюп турама: сен бош къарт туйюлсе. Къыз башыма хурмет эт да, болуш манга. Ауузунг айтханны жюз къат этип берирме, - деп, жарлы Инжи акъсакъл мухажирни кёзюне умутлу къарагъанды.

Акъсакъл а Баррак эди.

Ол, жерге чёгюп, къолларын тобукларына салып, кёзлерин кысып, дууа шыбырдай, кёп олтургъанды. Сора, туруп:

- Къызым, мен тюз эдим: жашха хыйны этилгенди. Кеси да бек кючлю хыйныды.

- Аны кетерир амал жокъмуду? – деп сагъайгъанды Инжи.

- Жокъду, эсе да, жокъну орунундады.

- Барды сора! Айт, не этерге керек эсе да.

- Сени угъай, ол тенгиз жинни да кьолундан келлик зат туююлдо, - дегенди Баррак, кьызны таукеллигин сынай.

- Тенгиз жин эталмагъанны мен этерме, сен аны ючюн кьайгырма да, айт: не керекди?

- Демметтирни тенгиз кьаласында алмаз кюбюрчек барды. Аны ичинде - сюек кьама. Ол кьолума тюшсе, Сосланны хыйнысын кетералыкьма, - дегенди Баррак.

Аз да ишекли болмай:

- Демметтир мени анамды! – деп кьууанганды Инжи. – Мен ол кюбюрчекни кьргенме, тилесем, анам угъай демез.

- Аламат, аламат! – деп, жут ышаргъанды Баррак, сакъалын сылай.

- Сен былай тур, мен а сюек кьаманы алып келейим, - деп, Инжи тенгизге секирип кетгенди.

- А-ха! Кьалтыра, пакъыра да, хан да, титире кьул да, патчах да! От эмегенге жюген салып, Баррак келеди! Жел сарыуекге иер салып, Баррак келеди! Кюн да мен сюйсем тиерикди! Ай да мен сюйсем чыгырыкьды! О-ха-хай! Баррак келеди, Баррак келеди! – деп, шашхан адамча, жумдурукь кьолларын кькге кьтюрюп кьычыргъанды кьара Баррак.

***

Инжи, кюнча жарып, тоханагъа кирип баргъанды. Анасы насыплы кьызын кьрюп:

- Не болгъанды, кьызым, - деп жарыгъанды Демметтир. - Арт кезиуде, нек эсе да, бек мудах эдинг да, кьыйналып тура эдим.

- Анам, мен санга айтмай тургъанма ансы, мен Сосланны кьрмегенли юч ай болады. Ол манга нек келмейди деп, мен этмеген сагъыш кьалмагъан эди. Бюгюн а бир билгичлиги болгъан мухажир кьарт манга: «Сосланнга хыйны этгендиле, хыйныны бузар ючюн а сюек кьама керекди», – дегенди. Анам, кюбюрчекде сюек кьаманы манга бер! – деп, солуу айландырмай селешгенди кьыз.

Сюек кьаманы хапарын эшитгенлей, Суу анасы – Демметтир тахындан хыны туруп:

- Кьызым, ол билгич туююлдо, сыйкырчы кишиди! Мен ол кьаманы анга берсем, ол не этеригин билемисе?

- Угъай, анам. Не этерикди? – деп кьоркьгъанды Инжи.

- Сюек кьаманы тасхасын билген адам дуняны иеси боллукьду. Ол аман адам эсе уа, жаны баргъа жажаним азабын сынатып жашатыр. Кьаманы анга берирге ахыры да жарарыкь туююлдо, аны унут да кьой! - дегенди Демметтир, сур бет алып.

- Анам, мен а не этейим, кьалай болайым, Сослансыз манга жашау жокьду сора? – деп сытылгъанды Инжи.

- Жанымдан татлы балам, - деп кьучакьлагъанды кьызын Демметтир. – Сизни сюймеклигигиз ючюн дуняны кьалай туюп этдирейим? Кьама харам сыйкырчыны кьолуна тюшсе, Сослан да адам сырындан чыгыр, сен аны тайгъан акьылын ызына кьайтаралмазса, аны мискинлигин кьрюп кьалай жашарыкьса? Ол сени унутхан эсе, сен да унут. Кьызым, алай игиди. Сюе эсенг, аны, башхаланы да адамча жашама кьой.

- Мен аны унуталлыкь туююлме, анам! Андан сора да мен айлыма,*–

деп, бетин эки кьолу бла жабып жилигъанды кьыз.

- Уллу Тейриге минг шукур! Кёресе да, кьызым, сени анда жашынг, мени уа туудугъум боллукъду, - деп кьучакълагъанды кьызын Демметтир. – Сен анга сьоймеклигинги да жашынга берирсе. Ол а, жетген жаш болуп, бирде атасына жолугъур. Сиз алыкъа бир биригизни табарыкъсыз, кьызым. Бусагъатда уа тёзерге керексе.

– Хау, ангылагъанма, алай... Анам, бир мадар къалай эталмайса, сени кьолунгдан келмеген алай кёп зат жокъду да?

Демметтир сагъышлы болгъанды, сора:

- Кьызым, хыйнычы кьартны белинде сюек кьын а эслегенми эдинг?

- Хау, анам. Аны нек сораса?

- Эшта, ол сен айтхан кьарт айтхылыкъ сыйкьырчыны туудугъуду.

- Не айтхылыкъ сыйкьырчыны юсюнден айтаса, анам? – деп соргъанды кьыз.

- Бар эди Барака деп бир кьантулукъ сыйкьырчы. Насыпха, ол сюек кьаманы дууасын билялмагъан эди ансы, дуня патчахы болуп, адам улугъа уллу кьыйынлыкъ сынатырыкъ эди.

- Аллай кючу болгъан кьама аны кьолуна къалай тюшген эди да?

- Бир акъ жин къара жинлени патчахы Бадурну кьолуна тюшеди да, андан кьутулур ючюн, ол мингжыллыкъ сарыуекни сюегинден анга кьама ишлеп, жашырын дууа окъуп береди. Дууасыз сюек кьаманы бир тюрлю магъанасы жокъ эди. Акъ жин алай тели туююл эди: Бадур патчах аны азат этгенлей, дууаны бир сёзю эсинден кетип къалады. Алай бла къара жин кьама бла хайырланалмайды, болсада ол сёзюуа излегенлей турады. Кюнлени биринде сюек кьаманы Бадурдан харам сыйкьырчы Барака урлайды. Бадур Бараканы кёп излейди. Бир жол ызындан тюшюп жетеди да, уллу сермеш башланады. Барака адам болгъанлыкъгъа, хыйны кючу уллу эди. Ала кюн бла кече сермешгенден сора, Бадур онглу болуп, Баракны ёлтюреди. Ёлтюргенликге, кьаманы табалмайды. Сюек кьама алмаз кюбюрчекде эди. Ала сермеше туруп кюбюрчек тюшеди да, аны бир жашчыкъ табып, тенгиз абиреклени бирине сатады. Ол минип баргъан желпегей кемени толпан* жетип, тенгиз кьяягъа уруп, чачып кьояды. Тенгиз абирекле батадыла. Алай бла бу кюбюрчекни манга семизбалыкъ* алып келгенди. Мен сюек кьаманы кючюнден хапарым бар эди да, аны андан букъдуруп тургъанма. Кьызым, ангыладынгмы энди бу кьама кьаллай кьыйынлыкъла келтирирге боллугъун.

- Хау, анам. Алай айтхылыкъ Барака билялмагъан дууаны Баррак къалай билликди ансы?

- Кьызым, кьоярыкъ туююлсе. Баррак кьаманы дууасын билмей эсе – биле болмаз деп а ишеклиме - насыбыбыз, биле эсе уа, адам улуну уллу кьыйынлыкъ сакълайды, - деп, алмаз кюбюрчекни кьызына узатханды.

Ол кезиуде тоханагъа аскер башчы киргенди да, баш ийип:

- Суу анасы - Демметтир, Сата кьаланы кьатында бир кьарт кьайгъыдан кьырады. Не этеме? – деп соргъанды.

- Неди излегени?

- Инжини сурайды.

- А-а, бусагъат Инжи барады. Сен а, аскер бёлек ал да, ызындан къара. Хата азданды.

- Суу анасы, сен айтхан! – деп, аскер башчы Инжини ызындан теби-регенди.

Инжи жаггагъа чыкыгъанлай:

- Не кѣп къалдынг, къызым, - деп, ачыуун кючден тыя, ариу сѣлешгенди Баррак. Аны эки кѣзю да кюбюрчекде эди.

- Кюбюрчекни излерге тюшюп, андан сакълатдым, - дегенди къыз.

- Берчи бери, - деп, Баррак, къоллары къалтырай, кѣзлери жана, кюбюрчекни алгъанды да, ичинден суюк къаманы чыгъарып, тобукъланганды. Сора аны эки къолу бла кѣкге тутханды да, Кюйсюзге* махтау салып, жерден хыны тургъанды. Энди ол огъурлу къартха ушамай эди. Акъ сакъалы, акъ кийими да къурум къара бет алып, Инжини аллында жилин кѣзлю огъурсуз киши суюле эди. Ол къаманы къынына сугъуп, ала бир бирге тап келишгенлерине къууана тургъанлай, кѣк ачы кюкюреп, элия ургъанды. Толпан тенгиз толкъунла, боран а букъу туман кѣтюргенди. Алай олсагъат окъуна дуня шошайгъанды. Баррак аны иги къууумгъа санап, къууанчы мардасыз эди.

- Энди дууасын да айт! – деп, Инжини юсюне суюлгенди ол.

- Мен санга къаманы бердим, энди кезиу сениди: Сосланнга эсин къайтар, - дегенди тенгиз къызы, Баррак къама дууаны билмегенине шукур эте.

- Алдамазгъа сѣз бер! – дегенди сыйкъырчы.

- Алдагъаннга сен ушап тураса, айтханынгы эт да, дууангы алырса.

- Алдасанг, эшитмегенме деме! Мени кюйсюзлюгюмю чеги жокъду! – деп, Баррак дууа окъуп башлагъанды.

Аскер башчы уа, жыйыны бла къая артына бугъуп, халгъа къарап тура эди. Баррак чекден чыгып башласа, чабарча.

***

Сослан юйге къайтып, хайран башын къайры сугъаргъа билмей, тузакъгъа тюшген асланча, кесине жер тапмай эди. «Айтама да – шашхан сунарыкъдыла, айтмайма да – шашама. Адам не этсин?» - деп, хайран эди ол. Андан сора да аны къыйнагъан бир зат бар эди. Ол да не эди десенг: кесине мукъуладисча тартхан ауаз. Ол ауаз бир бек багъалы адамыны ауазы болуп, ол аны эсине тюшюралмай, къара азап чеге эди.

Алайлай юсюнден бир къара губу жерге тюшгенди да, эки кѣзюн жилимукъ жууа: «Ин-жи! Ин-жи!» - деп къычыра, хан улу башындан тутханды.

Ол кезиуде Баррак дууасын окъуп бошай тура эди.

Сослан, чабып барып, Къараторуна миннгенди да, Сата къалагъа тебирегенди. Сослан Инжиге асыры ашыкыгъандан, окъча учхан Къаратору анга таш макъа сюркелгенча кѣрюне эди.

***

Баррак дууасын бошаргъа, бир уллу жел кѣтюрюлгенди.

- Сослан бусагъат жетеди, бу жел Къаратор сюрюп келген желди. Хайда, энди къама дууаны айт! – деп къаты болгъанды Баррак.

- Сослан жетген да бир этсин, - дегенди къыз, заман созар ючюн.

Ол алай айтыргъа, Сослан жетип, атдан секирип тюшгенди да, Инжини къучагына къысып:

- Жаным, терслигим чеге жокъду, кеч манга, - деп сѣлешгенди.

- Наным, анда сени терслигинг жокьду. Ма бу кюйсюз киши санга хыйны этгенди да, сен мени андан унутханса.

- Барракмы? Ол манга хыйны кялай этер? – дегенлей, кёкден агъач ат энип, Баррак аны юсюне хылыф миннгенди. Миннгенди да:

- Къама дууаны айт, артда кирпилдеше туруруз! – деп, хыны этгенди.

- Ожакъ буштукъ, сен кяллайла селешесе?! – деп, кылычын сууургъанды Сослан.

- Санга этгеними алай терк кялай унутдунг, сабыр бол ансы, Инжинги ёмюрде кёрмезча этерме! – дегенди Баррак, хан улугъа кёл кенгдире.

- Дууаны мен билмейме, анам биледи. Кесинги тап жюриютсенг, ол аны санга айтыр, алай хатанг жетерден болса, сен аны ёмюрде да эшитирик туйюлсе, - дегенди Инжи, Барракга эс жыйдыра.

Алай къама дууаны Демметтир да билмей эди.

- Къайдады ананг? Сёз береме: сизге мени хатам тиймез, - дегенди Баррак. - Жаланда дууаны азбар этме кююгъуз.

- Тамбла бу заманнга былайгъа кел, - деп, Инжи Сосланны кьолундан тутуп, Сата кялагъа кирип кетгенди.

- Алдасагъаз, этерими белесиз! – деп кыжырай эди Баррак а ала кетгенден сора да.

***

Экинчи кюн Инжи айтхан заманнга Баррак алайгъа келгенди. Ол келгенлей, тенгизден Демметтир чыгъып:

- Сыйкырчы Баррак, сюек къаманы юсюне, санга дууасы да керек болгъанды сора?

- Хау. Кыны менде эди, энди къама да - менде. Дууаны айт да, мени кетме кьой, - дегенди сыйкырчы тёзюмсюз.

- Ашыкъма. Бу окъну кьолунга ал да, мени ызымдан бу сёзлени къайтар: сизге мени хатам жетсе, бу окъ жюрегими тешсин.

Баррак, суймесе да, Демметтир айтхан сёзлени кьатлагъанды да, садакъ окъну ызына къайтаргъанды.

- Ма, бу алманы аша, - деп Демметтир Барракга бир кызыл алма узатханды. – Муну ашагъанынглай, къама дууаны азбар билип кюярыкъса.

Баррак, алманы сермеп алып, жутланып къапханды да, тили тутулуп кьалгъанды. Ол Демметтирни жаный, малча ынгырдагъан болмаса, сёз да айталмай эди. Энди тилине дарман тапхынчы, Баррак адамгъа маскеден кьоркьуулу туйюл эди.

- Сен таш-агъач ачитхан сыйкырчы, бир затдан артха турмай, адам баласына ненча кыйынлыкъ сынатып келесе. Аны ахыры бир болургъа керек эди да. Энди уа тай кёзюмден! – деп, Демметтир хыны этгенди.

Этер амалы болмай, кёзлери от чагъа, Баррак алайдан думп болгъанды.

***

Инжи эрттенликде татлы керилип уянса, кьатында бир жаш жатып, тюшонде ышара тура эди. Инжи, жилин ургъанча, секирип тургъанды да, аны къама бла сермейме дегенлей, Сослан уянып кялып, аны кю-

лундан тутханды:

- Жаным, бу этгенинг неди?! Терслигим уллуду, алай ол терслик адам ёлтюрюрча терслик туююлду ансы.

- Мени тёшегиме кирирча сен кимсе?! Мени намысым бла ойнаргъа къалай баздынг?! – деп къыжырай эди Инжи уа.

- Жаным, мен Сосланма! Кечеден-тангнга санга не болуп къалды? – деп, Инжини къамасын сыйыргъанды, сора, кесине къысып, уппа этгенди. – Энди таныдынгмы.

Инжи уа Сосланны кёзюне къутургъан бёрюча къарай эди.

Къарауаш къызла дауургъа жетгенлей, Инжи:

- Бу уланны мени къалама къайсыгъыз къойгъансыз?! – деп къычыргъанды.

- Багъалы бийчебиз, аны сен кесинг келтиргенсе бери. Ол жанынгча кёрген Сосланынгды, - дегенди къызланы бири, алгъаракъ чыгып.

- Эшта, сен шашхан этгенсе! Мен, некаяым болмай, аны тёшегиме къалай къояр эдим?! – деп чарлагъанды Инжи. – Тюзюн къайсыгъыз айтасыз?!

- Халал бийчебиз, аны сен кесинг келтиргенсе бери, ол сени эрингди, - дегендиле къалгъанлары да.

- Къуругъуз кёзюмден! Мен сизни тенг къызларым сунуп тура эдим, сиз а мени сатаргъа хазыр бирле кёреме! – дегенлей, къызла думп болгъандыла. Сора, Сосланнга бурулуп: – Намысдан хапары болмагъан гёдю,* сен да кет! – деп, сытылып жилигъанды.

Сослан, аны къучакълап, эс тапдырыр умут этгенликте, къыз жилинча сыпдырылып, кесин анга бермегенди.

Не этерик эди Сослан: жюреги ташдан ауур болуп, къаладан чыгып кетгенди.

Тахында олтуруп, ёзюрлерине оноу эте тургъанлай, Демметтирни жюреги чанчанды: «Тобады, Сата къалада бир къайгъы барды!» деп, къызына ашыгып келсе, ол тобукъларын къучакълап жилияй.

- Балдан татлы балам, олсагъатха санга не болуп къалды?! – деп тынгысыз къучакълагъанды къызын.

- Анам, - дегенди Инжи, анасына къысылып, - манга болгъанны бир да сорма: эрттенликде уянып къарасам – къатымда бир улан жатып, тюшонде ышара тура эди. Ёлтюрлюк эдим, болалмадым ансы.

- Ол дегенинг неди, къызым? Тейриге минг шукур, ол сен ёлтюрлюк улан сени эрингди, мени киеуюм. Тоба-тоба, - деп, амалсыз болгъанды Демметтир.

- Анам, мен билмей, ол мени эрим къалай болду? – деп женгдирмегенди Инжи. – Къарауашларым да алай айтадыла. Сиз, бир тилли болуп, мени былай нек къыйнайсыз?

Демметтир, палах кимден чыкъгъанын ангылап:

- Ай, бёрю жыртырыкъ Барраг а, - деп, къабыргъада къалкъандан садакъ окъну алып, эслеп къарагъанды. Демметтир садакъ окъну тинтип, къыйырында бир кезчик эсегенди. Сора Баррак ант эте туруп, алайчыгъындан, эслетмей, ишхеричик къобаргъанын ангылагъанды. Бир хыйныгъа ол тамам эди.

Хата Барракдан чыкыгъанын Сослан да ангылагъанды. Энди ол сыйкырчыны табаргъа керек эди, Барраг а – ауузуна сёз кыйтарлыкъ дарман.

Сослан Барракны, Барраг а – дарман излей, арада онжети жыл озгъанды.

Баррак, айланмагъан жери кълалмай, бир кече хансарайда тохтагъанды. Узакъ, кыйын жол кыдыргъан саудюгерчиле ушхуурдан сора от тегерегине гюрен олтуруп, хапаргъа киришгендиле. Аладан бири Румда жашагъан бир кьуртха кьатынны усталыгъыны юсюнден сейир хапар айтханды. Баррак аны эшитгенлей, тангны да атдырмай, жолгъа атланганды.

Кьуртха бир терен агъач ичинде, кыя турукча бир ёре кълалада жашай эди. Кълала эшигин сакълагъан сарыуекбаш ит хырылдап башлагъанды да, Баррак, эшик бла киралмазлыгъын билип, кълалагъа учуп чыкыгъанды. Агъач атын чорботда кьоюп, кеси кьуртхагъа энип баргъанды.

- Сен кимсе?! – деп сейирге кългъанды кьуртха. – Сарыуек итим сени бери кълалай кьойду?

Баррак тилсиз болгъанын билдирип, нек келгенин кьагъытха жазгъанды. Кьуртха кьатын ишни болушун ангылап, Барракны от жагъагъа олтуртханды да:

- Мен Барака деп бир айтхылыкъ сыйкырчы таный эдим, сен анга бир бек ушайса, ол сени жууугъунг иш тьойюлмюдо? – деп соргъанды.

«Аппамды» деп жазгъанды Баррак.

- Экибиз адамланы бир бирге этип, кёп булжугъанбыз, тап уруш да этдире эдик. Зауаллы Барака! – дегенди, сора, Баррагга бурулуп: - Аппангы хатерин этмей жарамаз. Энди сен былай эт. Къаф таулары этегинде бир жилин барды. Ол жоюзжыллыкъ чынар терекден базык тьойюл эсе, иничке тьойюлдо. Аны уясын тап да, кесинги эслетмей, аны гаккысын урлап, манга келтир. Эслесе, ёлтюрлюкдо, - дегенди.

Баррак аны эшитгенлей, чабып атына мингенди да, Къаф таула таба учуп кетгенди.

Баррак кече кългъан хансарайгъа Сослан да келгенди. Энди ол жетген киши эди. Къара сакъалы, мыйыгъы, ариу агъачы, жютю къарамы, сауутсабасы аны тулпар батыр болгъанын билдирип тура эдиле. Ол хансарайны иесинден кьарт кьуртханы хапарын билгенди да, анга тюберге атланганды.

Сарыуекбаш ит Сосланны да тьяр умут этгенди. Алай Сослан Къаратордан тьюшюп, итни кьатына баргъанлай, ол кючюкчюкча сынсып башлагъанды. Сослан, аны башын сылап, кълалагъа ётюп кетгенди. Ол токъсан тогъуз отоулу кълалада кьарт кьуртханы кючден табып:

- Кюн ахшы болсун, амма, - деп сёлешгенди.

- Ай, аман бла келлик, сен сарыуек итими юсю бла бери кълалай ёталдын?! – деп чамланганды жашха.

- Амма, мен санга ишим-кючюм болмай угъай, уллу жумуш бла келгенме, сен а ауузунгу от чакъдырып сёлешесе. Аны кьой да, саугъама бир кьарачы, - деп, боюнуна гыранча жаулукъ чулгъагъанды.

- Ай сау кълалыгъ а! Мен жашагъанлы - минг жыл, алай манга саугъа этген а жаланда сен болдунг. Айтчы, балам, не кьайгъынг барды? – дегенди кьуртха, жумушап.

- Амма, юйдегиме бир кюйсюз адам хыйны этип, мени эсинден алып кьойгъанды. Манга уа ансыз жашау жокъду. Ол да не хазна жашай болур

дейсе, жүрегин ачыу туманы бийлеп. Болушсанг, игилигинги унутмаз эдим, - деп, ариу селешгенди Сослан.

- Ахшыгъа игилик этген мени төрем туююл эди, алай сен мени намысымы кёрдюнг, мен да сени мудах эттем. Къаф таулада бир деу жилиян барды. Аны уясын тап да, кесинги эслетмей, аны гаккысын урлап манга келтир. Эслесе жутарыкъды, - дегенди анга да къарт къуртха.

- Ахшы кюнюлю, амма! – деп Сослан жол кёл алгъанды.

- Ариу сёз а манга да хычыуун кёреме, - деп, адамдан эсе бодуркъугъа бегирек ушагъан къарт къуртха гыранча жаулукъну башына кыысып, кюзгио аллында кокаланнганды.

Сослан Къаф таулада жилияны дорбунун излеп тапханды, алай аны Баррак да табып тура эди. Сослан аны кёргенлей, кылычын суууруп, юсюне айланнганды. Алай Баррак Сослан бла сермеширик киши туююл эди. Ол, терк окъуна агъач атына минип, алайдан думп болгъанды. Сослан Барракга болуп, жилияны жетип келгенин кеч эслесе да, абызырамагъанды. Кёк зынгырдай, тау зангырдай сермешгендиле ала. Сосланны кючюн он къат этген, аны Инжиге чексиз суймеклиги эди. Кюнюю ахырына Сослан жилияны онлагъанды. Ол аны бийик къаядан къол ичине атып, ташлагъа жагъып кьойгъанды. Сора дорбун уясына кирип, жангыз гаккысын дорбагъа салып, ызына айланнганды.

Ол жол букъусун кётюрюп келе, алда Барракны кёргенди. Сыйкырчы атдан тюшюп, аны төгерегине айлана тура эди. Ол Сосланны эслеп, агъач ичине синнгенди да кетгенди, аты уа жол юсюнде къалгъанды. Сослан, ишекли болуп, агъач атха жанласа, ол - сынып.

- Эндю сен Барракга нёгерлик эталмайса, къарайма да, - деп Сослан къуртхагъа баргъанды.

- Жашым, келипми къалдынг? – деп кюуаннганды къуртха.

- Келдим, амма! Ма, айтхан гаккынг да!

Къарт къуртха, жилиян гаккыны кьолуна алып:

- Жолда сен Баррак деген кишиге тюбемегенмисе? – деп соргъанды къуртха, - ол да муну излей кетген эди.

- Угъай, амма, - деп, ётюрюк айтханды Сослан. - Алай мен жилияннга жетгенимде, ол бир жарлыны жута тура эди.

- Ай хариб а! Баррак эди ол, - деп жарсыгъанды къуртха. – Да, не этериксе, къадары алай болур эди.

Къарт къуртха гаккыны жарып, ичинден сысылдай тургъан жилиян баланы чыгъаргъанды да, уу тишин алып, кесин а ийип кьойгъанды.

- Бу тишни кёремисе? – дегенди къарт къуртха. – Мен, дууа окъуп, тюкюрюп, муну отха атханымлай, сен ырым* тилек эт, не тилесенг да, болуп къаллыкъды. Хазырса да?

- Хау, - дегенди хан улу.

Къуртха дууа окъуп, тюкюрюп, айтханыча, жилиян тишни отха атханлай, Сослан: «Инжи мени эсине тюшюрсю!» – деп, къол аязын жүрегине салгъанды.

***

Тюз ол кезиуде жерни башха кыйырында къарауаш кызыла бла Сата къалада олтуруп тургъан Инжи:

- Сос-лан! Сос-лан! Жанымдан багъалы Сосланым! – деп, жүрегинден тутханды.

Къарауаш кызла тегерегине басынып:

- Ариу бийчебиз, Сослан эсингеми тюшдю? – деп къуангандыла.

- Ах кюнюм, мен аны мындан кесим къыстап ийгенме, мен жарлы, энди уа не этейим, къалай табайым, къалай къайтарайым аны? – деп жиляганды Инжи.

Кызла да сагъышлы болгандыла. Аладан бири:

- Бийчем, андан бери онжети жыл озганды. Къыстап ийген Сосланынг сени къарангы кийип тура болурму дейсе? – дегенди.

- Мен къоркъган да олду, алай жүрегим а таукелди: мен аны кёрлюкме! Хау, кёрлюкме, къучагъыма да къысарыкъма! – деп, кесине кёл этдиргенди ол.

Къууанч хапар Демметтирге да жетгенди. Ол, кызына келип, аны жапсара:

- Балдан татлы балам, ол санга келе турады, омакъ кийинип, аллына чыкъ, - дегенди.

Инжи терк окъуна толкъун бетли бек ариу, бек сыйлы жыйрыгъын кийип, Сата къаладан, кыз заманындача, чабып чыкъганды. Бир ауукъдан жел жетгенди. Алгъа сууукъ жел, ызындан а жылы жел. Инжини жүреги эки тюрлю бола, жолгъа тынгысыз къараганды. Тюз ол кезиуде Инжини жүрегине садакъ окъ тийгенди. Барракны да баш токмагъы чартлап жерге тюшгенди. Сыйкъырчы ёлгенлей, агъач аты да, кесин къаягъа уруп, чачылып къалганды. Сослан чабып Инжини кёкжюрегине къысханды. Аны жашил кёзлери толуп, къарыусуз ышара: «Сос-ла-ным» деген сёзю ахыр тылпыуу бла чыкъганды.

- Жаным, мен санга анча жыл жол изледим, тапханымлай нек кетип бараса? Кетме, жаным, кетме, къайт! Мен сенсиз сынагъанны ит да сынамамын! Кетме, жаным, кетме! - деп жиляганды Сослан.

Алай Аламанны* къолуна тюшген Инжини энди къайтарыр амал жокъ эди.

***

Алайда болган ишни Сата къаладан къарап кёрюп турган Демметтир, тенгиз кызла да, булут басхан кюнча, мудах болуп келгендиле. Ала, бушуулары не уллу эсе да, жер тиширыулача, сарын салып жилямай эдиле. Тенгизден жюз аскерчи чыкъганды да, аны уллу чокъуракъгъа салып, суу тюбюне алып кетгендиле.

Алай Сослан къадарына бой салып къоярыкъ жаш трийюл эди. Олсагъадан Къараторгъа минип, ол жер этегине тебирегенди. Не кесин, не желден терк барган атын аямай, Сослан жыл барганды, алай саула дуниясын бла ёлгенле дуниясын айырып турган Ара Суугъа жеталмаганды. Эм азындан ары энтта эки жыл барыргъа керек эди.

Бир ингирде бир кесек солур, жол да сурар муратда, Сослан бир шахаргъа къайтханды. Ол, бир къарт къатындан къонакъбайлыкъ сурап, кече анда къалганды. Эрттенбла къарт къатынчыкъ:

- Жашым, не айланаса, не жюрюйсе, бу аман жерге да къалай келдинг? – деп сорганды.

- Амма, мен ёлгенле дуниясы - Мырттыгъа барама, - дегенди Сослан.

- Тынч ишге уа агланмагъанса, жашым. Сен не тулпар эсенг да, Ара

Суудан ёталмазса. Сенден онглула да кёп кюрешгендиле адамларын артха кьайтарыргъа, кеслери да Аламанны кьолуна тюшюп кьалгъандыла ансы. Андан эсе жарлы, анангы жиятма да, юйюнге кьайт, - дегенди амма.

- Амма, аллай бир жол да, жыл да кьоратып, мен ызыма кьурулай кьалай кьайтайым? Не ёлорме, неда Инжини кьайтарырма! – дегенди таукел. – Ара Суу былайдан узакьмыды?

- Угъай, атынг иги эсе, бир айгъа жетериксе, - дегенди амма, жарсып.

- Атыма ишегим жокь - тулпарды! – дегенди, терезеден тышына кьарай. – Амма, кюн жарыргъа унамай, нек эсе да, кёп кьалды.

- Жашым, кюн андан бек жарырыкь тьойюлдю, бюгече да мында кьаллыкь тьойюл эсенг, – тебире.

- Кюн мындан бек кьалай жарымаз, булут, туман жокь ушайды да? – деп сейирсингенди Сослан.

- Бу кьыралда энди кюн тиймейди. Биз аны кьылыуун, жарыгъын унутхан окьуна этгенбиз, жашым, - дегенди амма, ахсынып.

- Быллай сейирни уа биринчи кере кёреме, тейри! Алай а некди?

- Да залим патчахыбыз зуккуду* да, ол кюн жарыгъыбызны Кюйсюзге сатып, кесине минг жыл жашау алгъанды. Энди биз ма былай, аллыбызны кючден кёрюп, жунчуп жашайбыз, - дегенди амма. – Мында кюн ингир аласындан бек жарымайды.

- Ай жарлыла уа! Да аны тахындан тайдырыргъа нек жарамайды?!

- Сакь сёлеш, эшитселе, аман кюнлю этерле, - деп кьоркьгъанды амма.

- Жюрегинде эрлиги болгъан адам бар эсе, жарыкь, жылыу да кьайтырла. Эрликсиз эркинлик болмайды. Сослан алай айтып бошаргъа, юйге ханны сакъчыларындан бири кирип:

- Уллу ханыбыз Марут сени кьаласына чакъырады, аллымда терк тебире! – деп, буйрукь халда сёлешгенди.

- Ах кюнюм, ах кюнюм, - деп жарсыгъанды амма. – Жашым, ханны айтханындан чыкьмасанг, жанынгы сау кьояргъа да болур, кючге бойсунган айып тьойюлдю.

- Жарсыма, амма. Мен кёп турмай кьайтырма, - деп, Сослан сакъчы бла ханкьалагъа кетгенди.

- Жюрегинде эрлигинг ненча гёренке тартады, оспар жолоучу?! – деп кюлгенди агъач киши маталлы бир жаныуар, Сослан аллына келгенлей. Ол Марут хан эди.

- Андан санга не? – дегенди Сослан да, кюлюп. – Ненча эсе да, кесидиле!

Зукку хан сёз кьарыгъанны кьой, кёзюне кьарагъаннга да кечмегенди. Тахындан секирип туруп:

- Мени жети пелиуаным барды, сен аланы жыкьсанг – насыбынг, жыкьмасанг а, бёрю кьойну жьртханлай жьртырма. Эй, кьайдасыз, пелиуанларым?!

Эмеген санлы пелиуанла тоханагъа чабып киргендиле да, Сосланны тутушургъа чыгъаргъандыла.

Сослан аланы тюпден башха кьарамы бла ёнчелеп:

- Мен сабий оюн ойнаргъа келмегенме, - деп, пелиуанланы хыликкя этгенди.

- Кючюнге алай базгъан жаш эсенг, бизни бла кел! – деп, зукку хан

аны бир дорбуннга элтип баргъанды. – Дорбуннга кир да, адам баш сюекге бекленип тургъан кылычны тартып чыгъар. Аны эталгъан киши болсанг, сора сен таза да тулпарса.

Сослан дорбуннга кирип баргъанды да, сынжырлагъа тагъылып тургъан адам къангкъаны кѳргенди. Аны баш чырчасына кылыч бекленип тура эди. Ол, тилленип:

- Тулпар Сослан, заманында мен да айтхылыкъ тулпар эдим, алай мени зукку Марут харамлыкъ бла харлап, башыма бу кылычны беклеген эди. Андан бери кѳп жыл озгъанды, алай баш сюегимден кылычны киши чыгъаралмагъанды. Марутну жети пелиуаны да кюн сайын кюрешип, къарыулары жетмей, манга азап чекдирип турадыла. Сен мени бу палахдан къутулсанг, мен да борчлу кълмам! - дегенди.

Сослан, кюч да салмай, кылычны баш сюекден тыртып алгъанды.

- Ай, ёмюрюнг минг болсун, алп тулпар! Энди мени былай кьоюп кетме, мен санга керек боллукъма, - дегенди ол.

Сослан, кылычы бла уруп, сынжырланы къыркыгъанды да, къангкъаны азат этгенди.

- Энди, тулпар, былай эт: тышына чыгъа келгенинглеи, сѳлеше турмай, Марутну бу кылыч бла серме. Ол, жан ала, энтта бир ур деп тилер, алай сен экинчи кере урма, - деп, хан улугъа къаты айтханды. – Урсанг, санга да хыйла этер.

Сослан дорбундан чыгъа келгенлей, Марутну арсарсыз сермегенди.

- Термилте турма да, энтта бир ур! – деп жалынганды Марут.

- Мени атам жауну бир уруп кюя эди, эки мен да урмам! – дегенлей, Марут, кычырыкъ эте, термилип ёлгенди.

Аны кѳрген жети пелиуан да, кюянлача, жети жары къачып тебирегенлей, къангкъа алагъа хыны:

- Алай тохтагъыз! – деп тыйгъанды. – Элтип, Марутну мыллыгын Тюпсюз уругъа атыгъыз!

Не этерик эдиле, жети гѳжеф да Марутну мыллыгын элтип, Тюпсюз уругъа атхандыла.

- Энди иги къара, - дегенди къангкъа Сосланнга.

Алайлай уюп тургъан къарангы, уру башында урчукъча бурула, ахырында, гууулдай, шайтан жел болгъанды да, шорха сууча таууш этип, жер тюбюне кююлуп кетгенди. Олсагъатдан кюн тийгенди, жер жылыннганды, кырдык чыкыгъанды, терекле чакыгъандыла, чыпчыкыла жырлагъандыла. Халкъ юйлеринден тышына тѳгюлгенди, Сосланнга минг махтау салгъанды, ханыбыз бол деп тилегенди. Алай Сослан унамагъанды. Ол, кюнакыбай аммасын халкъ аллына чыгъарып:

- Ма бу огъурлу амма, кимни айтса да, хан ол болсун, ыразы эсегиз! – дегенди.

- Хау, ыразыбыз!!! – дегенди халкъ.

- Огъурлу амма, кыралгъа хан сайла, - дегенди Сослан.

Амма, кѳп сагъыш эте да турмай, бир чырайлы, ётгюр жашны аллына келгенди да:

- Бу кѳп кыйынлыкъ кѳрген, ёксюз ёсген уланды, билесиз. Кеси да къара халкъны жарсыуун ангыларыкъ адам болгъанына мени ишегим жокъду. Хан бу болсун, - дегенди.

Халкъ олсагъат аны тахха олтуртханды.

Къарт къатын Сосланнга кѣп алгъыш этгенди, сора:

- Жашым, кечикме. Жолунг узакъды, къыйынды. Тейри нѣгеринг болсун! Хайда, ахшы жолгъа, – деп, Тулпарны къучакълагъанды.

***

Сослан алайда андан кѣп мычымай, жолгъа атланганды. Бара-кете, бара-кете, ол бир къымылдай тургъан, тулукъ маталлы бир уллу зат кѣргенди.

- Сослан! - деп сѣлешгенди биреу. Сослан тауушха бурулса, батырны къангкъасы ат къангкъагъа минип келе тура эди.

- Сен а не этесе мында? – деп соргъанды хан улу.

- Мен да бир жугъунга жарарма деген эдим да. Борчлу къалыргъа сыймейме. Алайды да, ол аллыбызда сюелген Къантулукъду*. Къууукъ кибики жукъа терисинден къан-ирин чачыла тургъан бир палахды ол. Аны бир тамычысы тийсе окъуна, адам ълмей къалмайды. Кѣргенлей, ол санга чабар. Сен аны бла демлешир умут этме. Аны манга къой: мени сюеклериме ол этерик жокъду.

- Болсун, - дегенди Сослан, жангы жѣнгерине ыразылыгъын билдире.

- Энди башымдан чыгъаргъан къылычны манга бер да, жолунга бар, мен сени жетерме, - дегенди къангкъа.

Сослан анга къылычны узатып, Къараторун жортдуруп келе, жол аны эки къая арысына – Ара Сууну къабагъына - келтиргенди. Хан улу алайгъа жетерге, антау* тенгли бир къабан тюклю губу эки къая арасына ау эшип къойгъанды. Ол Губукъан эди. Аркъан базыкълыгъы жабышмакъ ау, мамукъ халыдан жумушакъ, болат чыбыкъдан бек эди. Таш кесген къылычы губу аугъа жукъ эталмай, Сослан сагъышлы болгъанды. Сора, атын артха чапдырып, ызына айланганды да, къая башы бла секиртгенди. Алай деу губу аркъан атып, учуп баргъан Сосланны аты бла бирге ау ортасына жабышдырып къойгъанды. Ала не бек адыргы этселе да, аугъа бютюн чырмашып баргъан болмаса, ычхыналмагъандыла. Сослан жашауунда биринчи кере къоркъгъанды. Ол былай махтаусуз, бедишли ълюрге деп турмай эди.

Деу Губукъан а, къызыл кѣзлерин жандырып, темир тишлерин къыжылдата, акъырын келе эди. Онг къолу бош эди да, Сослан къылычын хазыр этип, Губукъан къатына келгенлей, башын сермегенди. Губуну кѣзлеринден от жилтинле чачылып, башы чоюн таууш этгенди. Эс жыйып, ачыуланган Губукъан Сосланнга арсарсыз чапханды. Губугъа Къараторну аягъы жетип, ол аудан чартлап къаягъа тийгенди, къаядан да чартлап жерге тийгенди. Алай Губукъанны ълюр халы жокъ эди. Санлары ууалгъан губу къарыусуз къымылдаса да, аугъа чырмашып тургъан Къараторгъа бла Сосланнга аны къарыуу жетерик эди.

Ол акъырын жууукълаша келгенлей, къайдан эсе да сызгырып келип, садакъ окъ аны кѣзюне чанчылгъанды. Окъ атхан къангкъа жѣнгериди. Ол, ау тюбюне жетип:

- Сослан, ма тут! – деп, анга бир сарыуек баланы сызгъанды. Ол алыкъа балачыкъ болгъанлыкъгъа, от бюрке биле эди. – Сен Губукъанны жаланда от бла хорларыкъса, сарыуекчикни отун кѣзюне тут!

Сослан сарыуекчикни кьолтукъ тюплеринден тутуп, ауузун губугъа буруп кысханды да, сарыуекчик от къусуп, губуну кьой башча юйютюп кьойгъанды. Губукъан ёлю кычырыкъ этип, жерге тюшгенлей, аны кьангкьа кылычы бла туурап кьойгъанды. Сослан а жабышмакъ ауу сарыуекчикни оту бла эритип, атын, кесин да азат этгенди.

- Сен болмасанг, айыплы ёле эдим, тейри, - деп, ыспас этгенди Сослан кьангкьа жёнгерине.

- Ишни кыйыны алыкъа алдады. Кёремисе Ара Суу юсюнде кьалкыгъан туманны. Ол анда-мында бир ачыла турады. Жагъада сюелип тургъан мудах адамланы уа кёремисе: ала бюгюн ёлген адамладыла. Бусагъат алайгъа бир кыйыкъ келликди, ол аланы, кьауум-къауум, Ара Суу бла Мырттыгъа ётдюрлюкдю. Биз ала кьатыш ары ётербиз. Андан ары этерибизни хал кеси кёргозтюр. Анда да мында кибики: кюню, кечеси, къурт-къумурсхасы, адамы, эмгени, сарыуеги, ёзге заты. Алай анда кюлген-ышаргъан жокъду, жашаулары магъанасызды да. Аламан аны дуниясына сугъанакълыкъ этгенинги суймез. Анга сакъ бол. Энди, мени башхаладан айырмас ючюн, алышма кийимлеринги манга бер, - дегенди жёнгери.

Сослан кьанжыгъагъа кысылып тургъан хуржундан чыгъарып кьангкьагъа алышма кийимлерин бергенди. Сора ала, ёлгенлеге кьошулургъа, жагъагъа эннгендиле. Къаратор бла кьангкьа ат а аланы алайда сакълап кьалгъандыла.

***

Бир заманда, тумандан чыгып, бир эски желпегей кыйыкъ жагъагъа тирелгенди. Аны юсюнде эмина кзурукъча узун кишиге кьоркъмай кьарамаз эдинг - ёресине сюек бла тери. Ол, бир кьауум адамны кыйыкъгъа миндирип, туманда тас болгъанды. Сосланга бу хал тюшюнде кёрюне тургъан бир затча алай эди. Кыйыкъ жагъагъа кыйитханда, Сослан да жёнгери бла анга мингенди. Кыйыкъ Ара Сууну ортасына жетгенлей, суу боркъулдап башлагъанды. Ала туман суннган туман угъай, тылпыу эди. Бир заманда кыйыкъны тюбю бир затха тийип, кыйыкъ ауаргъа аздан кьалгъанды. Къарасала, бир сейирлик сарыуек бир уллу чабакъны сюрюп бара.

Кыйыкъ ол жагъагъа тирелгенлей, ёлгенле кыйыкъдан тюртюшюп тюшгендиле. Аланы сакълап тургъан элемен*, ёлгенлени ызындан тизип бир элге элтгенди. Сослан бла жёнгери кеслерин танытмаз ючюн, кёзлеринден ёзгелерин ачмай эдиле. Ала, соруп-сурап, Инжини кыйада болгъанын билгендиле, сора, ол жашагъан элге барып, аны суу боюнунда быстыр жууа тургъанлай тапхандыла. Кёз кьаматхан Инжи олду деп танымазча тюрленип эди.

- Инжи, - деп сёлешгенди Сослан.

Инжи таныш ауазгъа терк бурулгъанды, алай аны соргъан тиширыу эди.

- Мени таныгъанмы этесе? – деп соргъанды Инжи.

- Мен Сосланма, кьалай танымадын? - деп, кьаршыракъ тургъанды Сослан. – Таныдынмы?

- Сосланса дер эдим, алай сен тиширыуса, - дегенди ол, сейирге кылып.

- Алай ойнаргъа жараймыды, Инжи? Хайда, тебире! Сага кьалагъа кыйтабыз!

Алай Инжи Сосланнга ийнанмагъанды.

Насыпха, Сосланны эсине Инжини кюн таш суратчыгы тыошгенди да, аны боюнундан алып, анга узата:

- Муну манга сен берген эдинг, эсингдемиди? – деп соргъанды.

- Хау, бу мени затымды, мен муну Сосланнга берген эдим. Сора ишни болушун ангылап: - Ах кюнюм, сора сен, жанынг сау, Мырттыгыга келип, тиширыу кебине кирип тураса! – деп, кзууаныргъа, жарсыргъа да билмей квалгъанды Инжи.

- Я Уллу Тейри! Не тиширыу хапарды ол?! Тапхансыз ойнар заман!

- Сослан, - деп, сабыр селешгенди квангкыа жёнгери, - саула дуниясындан ёлгенле дуниясына жаны сау ётген жаш - кыыз, кыыз а - жаш болады.

Сослан аны эшитгенлей, санларын гузаба тинтгенди да, тиширыу кыапха кирип тургъанын кёрюп, амалсызгыа квалгъанды.

- Къоркъма, ызыбызгыа кыайтханлай, биягы жаш боллукъса! - деп квангкыа Сосланны ийнандыргъанды.

- Охо, сора. Энди уа тебирейик! – дегенди Сослан, - туман да, бизге насыпха, тийрени басып келеди.

- Сослан, сен бери бош келдинг, мындан чыкыгъан келгенингча тынч боллукъ тыйюлдо.

- Жарсыма, хар не да тап болур. Сен бу тийрени иги биле болурса энди. Мычымай кыачаргыа керекбиз, - дегенди Сослан.

- Аламанны кесинден кыутулсакъ да, асланжух, сахтиянтери итинден не хазна кыутулурбуз, - дегенди Инжи. – Ол бек акылы да, бек огъурсуз да итди.

***

Мырттыны иеси бийик, ушагыгулу, алай сууукъ адам, бай кваласында, кыуллукъчулары-кыуллары тегерегине басынып, алтын тахта олтура эди. Башында алтын тажы, кыолунда бийлик таягы, ол да сыйлы ташла бла жасалгъан алтындан. Аякъ жанында уа - тана тенгли огъурсуз ити.

Алайлай ит, жан-жанына жыйылай, тынгысыз болгъанды. Сора, Аламанны кёзюне кыарап, шыгыларын чача, юргенди.

- Ха, бийлигиме сугъанакълыкъ этген барды! Мен аны тутаргыа керекме! – деп, сауутланып арбазгыа чыкыгъанды. Сызгыргъанлай, сарыуек аты жел этип жетгенди да, Аламан, сыртына минип:

- Хайда, итими ызындан чап! – деп буюргъанды.

- Ит сени сезгенди, - деп, тынгысыз болгъанды квангкыа. – Энди алай этейик. Сен жаны сау адамса да, ит сени жыйынга барлыкъды. Итни терсине элт. Мен а Инжини жагыагыа жетдирип букъдурайым, сора санга кыошулурма.

- Болсун! – деп, Сослан таула таба тартханды, квангкыа уа, Инжини алып кетгенди.

***

Сослан таугыа ёрлеп бара, бир дорбуннга тюртюлгенди. Ол дорбун ичинде жарыкъ кёрюп, ары киргенди. Киргенди да, бир бийик, ариу тиширыу, кыабыргъагыа билек тенгли сынжырла бла тагылылып, тырнакълары да ёсюп, жерге жете.

- Ийисинге кёре, сен сау адамса, - дегенди тузакъ къатын. – Сени Аламан сюрюп келеди. Сен манга болушсанг, мен да санга болушурма.

- Да мени халымы кёресе, алгъыннгы къарыуум биргеме болмаз, ансы болушур эдим, - дегенди Сослан.

- Жарсыма, къарыуунг биргенгеди. Сен бир тырнагъымы тартып ал. Бу сынжырланы жаланда аны бла ууаталлыкъса.

Сослан, кючюн салып, тиширыуну бир тырнагъын тартып алгъанлай, тырнакъ бир аламан кылыч болуп къалгъанды. Аны сабындан тутуп, Сослан сынжырланы къыркыгъанды.

- Ай сау къаллыкъ, мени улуу азапдан къутултдунг. Аламан мени къарындашымды, мен а - Аламан. Адамланы жанларын ол кюндюз, мен а кече ала эдик. Мыртгыда бийлик да ол кюндюз, мен кече этгенбиз. Аламан аны манга къызгъанып, жукъу от ичиргенди да, мени дорбун тузагъы этгенди. Мен аны анга ёмюрде да кечем. Ол былайгъа келгенлей, мен аны итин, кесин да бу сынжырлагъа байларма. Мени тенгли бир ол да термилсин! Энди сен бу дорбун бла бар. Ол сени Ара Суугъа чыгъарыр. Хайда, - деп, Аламан Сосланни ашыкъдыргъанды.

Бир заманда, дуняны къалтыратып, тау этегине Аламан жетгенди. Жетсе – жетсин. Кёзю от чагъа, тырнакълары кылыч таууш эте, аллына эгечи Аламан чыкъгъанды.

Ишни былай болурун билмеген Аламан эгечине чабаргъа арсар болгъанды. Алай Аламан арсар туююл эди. Башланганды сора демлеш. Алай ачыуу къутуртхан ахырат тиширыу, Аламанни кесин да, итин да хорлап, аланы дорбун сынжырлагъа такыгъанды.

***

Инжи бла къангкъа, жагъагъа бара, макъажух аскер жыйыннга тюртюлюп къалгъандыла. Алайда къазауат башланганды. Къангкъа къый сюрюуге бёрю киргенча, ары айлан да серме, бери айлан да серме, жау аскерни абызыратханды. Алай кюч тенг туююл эди. Эрге чыкъгъанлы бери къолуна сауут-саба алмагъан Инжи, быллай артыкылыкыгъа тёзалмагъанды. Ол, бир аскерчини кылычын сыйырып, аны шибиля таууш этдире, душман арасына сингенди.

- Инжи, сен а уста къазауатчыса да! Мен жашагъан дуниямда кёп тулпар кёргенме, алай сенича женгил кымылдагъаннга уа тюбегенме! – деп, сейир этгенди.

- Сосланга баргъанымдан сора сауут-сабагъа тиймезге антым бар эди да, антымы буздум, - деп мудахсыннганды Инжи.

- Жарсыма, сен ант саула дуниясында этгенсе, мында аны гюняхы жокъду, - дегенди къангкъа.

***

Сослан жагъагъа келгенде, Инжи да, къангкъа да жокъ эдиле. Ол не этерге билмей тургъанлай, ала да жетгендиле.

- Не кёп къалдыгъыз. Мен а бир жукъ болгъан сунуп, амалсыз эдим, - дегенди Сослан.

- Жау аскерге тюртюлюп къалдыкъ да, чырмалдыкъ. Тейри, Инжи бир сермеше эди да...

Сослан, аны сёзюн бёлюп:

- Билеме, биле. Аны кеси башымда сынагъанма, - деп ышаргъанды.

Къайыкъ ёлген адамла бла жагъагъа келгенлей, ала ары минер умут этгендиле, алай къайыкъчы алларын тыйгъанды. Сослан алтын-кюмюш берип да кюрешгенди, алай къайыкъчы унамагъанды. Ёзге мадарлары къалмай, Сослан бла жёнгери аны желпек чыпыннга байлагъандыла да, башха жагъагъа тебирегендиле. Ара Сууну ортасындан озгъанлай, бийик толкъун кётюрюп, биягъы сарыуек жетгенди. Ол биягъы чабакъны къуууп келе эди. Къайыкъчы анга неле эсе да ынгырдагъанлай, ол сарыуек, суудан башын кётюрюп, Инжини къабар мурат этгенди. Сослан сарыуекни къылыч бла сермегенди да, къылычы артха чартлагъанды. Сарыуек суу тюбюне терен кетип, къызыуу бла суу башына чыкъгъанлай, Сослан аны желмаууз къатынны тырнакъ къылычы бла сермегенди. Къылыч аны жез башына бишлакъгъача батханды. Экинчи сермеп, башын къыйпагъанды да, сарыуек сууда къагъыла къалгъанды.

***

Сослан, Инжи, жёнгери да жагъагъа жетип жерге тюшгенлей, Инжини ариулугъу къайтханды, алай, не медет, кёзден тас болуп къалгъанды. Сослан, къара къайгыгъа къалып, не этерге билмей, тегерекге чапханды. Алай Инжи жокъ эди. Аны къайгысында биягъы къыздан жаш болгъанын да эслеялмагъанды ол.

- Сослан тенгим, жарсыма. Сен аны Сата къалада сау-саламат табарыкъса, - деп жапсаргъанды къангкъа. Билесе, бизни бла келген Инжи кеси угъай, аны жаны эди. Ол энди жерин тапханды.

Экиси да аланы сакълап тургъан атлагъа жетгендиле да, жёнгери Сосланнга:

- Унутхунчу, айтып къояйым. Сослан, сен бери сау юч жыл келгенсе, ары да аллай бир бармаз ючюн, мен санга амал юйретейим.

- Аллай амал бармыды?! – деп къууаннганды жаш.

- Барды. Сен атынгы туякъларына губуну жауундан сюрт. Атынг сени Сата къалагъа ай да турмай жетдирип, - дегенди къангкъа.

- Керти жол нёгерим, мен сенсиз не этерик болур эдим?! Санга ыразылыгъымы чеги жокъду! – деп, Сослан жёнгерине жюрегинден ыспас этгенди.

- Энди биз айырылыргъа керекбиз, - дегенди къангкъа Сосланнга. – Сен сууну ол жанына ёталмай тургъан ауананы кёрген болур эдинг. Ол биз ары бара, бери келе да алайда эди.

- Хау, эслеген эдим, - дегенди Сослан.

- Ол мени жаным эди. Сен былайда къабыр къаз да, мени басдыр, алайсыз ол тынчлыкъ табарыкъ тюйюлдо, - дегенди къангкъа.

- Сен тынгылы жёнгер эдинг. Жарсыма, айтханынглай этерме, - дегенди Сослан, мудах болуп.

Сослан алай айтыр-айтмаз къангкъа жерге узун созулгъанды.

Хан улу, къабыр къазып, аны ары салгъанлай, ат къангкъа да тас болгъанды. Сослан къабыр тёбеге къангкъаны къылычын чанчып, къатында, мудах болуп, бир кесек мычыгъанды. Сора губуну жауундан Къараторну туякъларына сюртгенди да, секирип сыртына миннгенди. Къаратор къушча

угъай, жулдузча учханды. Жел алып кетмез ючюн, Сослан иер къашха бауур салып бара эди.

***

Тенгиз тюрбю мияла кешенеде уллу - къарасауут салынган чокъуракъ. Ичинде жатхан тенгиз къызы Инжиди. Аны сыйлы ташчыкъла бла сырылган чыммакъ жыйрыгы, башында тажчыгы ариулугъун бютюн черте, ол татлы жукълап турган мелекге ушайды.

Кешенеге кюн сайын келиучю Демметтир бюгюн да келгенди. Бушууу кемсизди аны. Биргесине келген къарауаш къызла да мудахдыла: ала Инжини бек сюе эдиле.

- Демметтир юсюне сюелип турганлай, Инжини кирпичи къалтыраганча кюрюнгенди. Ол тюрслеп къараса - Инжини бетине ингилик уруп, солууу акъырын айлана. Демметтир къызына ийилгенди да, Инжи марал кезлерин акъырын ачханды.

- Къызым, жанымдан багъалы къызым, Уллу Тейри тилегими эшитди! – деп, аны къолчукларындан тутуп, ёрге сюегенди.

- Анам! – деп къучакълаганды Инжи анасын. Сора, къууанып, юсюне басынган къарауаш къызланы къучакълаганды.

- Минг шукур Тейриге, мен анга минг къурманлыкъ этерме! – деп, шукур эте эди Демметтир а.

- Сослан къайдады, мен аны нек кёрмейме?! – деп, тынгысыз болганды Инжи. – Ол Сата къалада болур, ары келигиз!

- Алтын къызым, биз аны сен ол дуниягъа кетген кюнден бери кёрмегенбиз. Былай дерге да билмейме, балам - дегенди анасы, мудах болуп.

- Анам, мени Мырттыдан ол чыгъарганды, бери ол къайтарганды мени! Кеси уа жокъ. Ах кюнюм, анга бир зат болуп къалмагъа эди, – деп, Инжи къайгыгъа къалганды.

- Къызым, Мырттыгъа барып бир киши да келалмаганды, сени башынг къатышып айта тураса алай, - дегенди Демметтир.

- Угъай, анам! Аны бла Ара Суудан бери ётгеним эсимдеди. Аягъым жерге тийди да... андан сора болганны уа сиз да кёрдюгюз.

- Къызым, алай эсе, ол бери келе турады. Ол сени жанынгча терк жетип къалалмаз. Бир кесек сакъларгъа керек боллукъду, - деп, къызын жапсарганды.

- Мени Сата къалагъа элтигиз! – деп къысханды Инжи.

- Къызым, мен Уллу Тейрини намысына уллу къурманлыкъ этмей, сени бир жары да иерик тойюлме. Сослан жетгенлей а, кюзюге селешир, - деп, Демметтир аны къаласына алып кетгенди.

Сослан а, кече-кюн демей, келе эди. . .

Жолгъа къарай, сокъур болургъа жетген Инжи, тунукъ туякъ тауушла эшитип, сагъайганды. Кюнден-кюннге таууш уллудан-уллу бола бара эди. Бир кюн а таууш алай уллу болганды: къала къалтырай, мияла кезле зынгырдай башлагандыла.

Инжи къалада андан кеп тезалмай, тышына чабып чыкыганды. Ол-сагъатдан жел жетип, Инжини чачын тозурутханды.

Сослан жетип келе эди.

Инжи, узакъдан учуп келген атлыны кюрюп, аллына чабар умут этген-

ди, алай жел асыры кьатыдан, жеринден да тебалмагьанды. Сослан жете келип, Къаратордан секирип тюшгенди да, ала бир бирлерин чабып кьу-чакьлагьандыла.

Адам алай насыплы дунияда жаланда бир кере болады.

***

Сосланны саулугьундан, шаулугьундан хапарлары болмай, анасы Зулия, атасы Гассо да юч жылны аманны кебинден ётдюргендиле. Къарындашлары Азнауур бла Астемир аны чыгьышда, батышда, шималда, женубда да кёп излегендиле, алай аны кёрген угьай, эшитген адамгьа да тюбеменгендиле.

Артда сыйкьырчы Барракны хатасы жетгенди деген акьылгьа келгендиле, алай андан сорур амал да жокь эди, нек дегенде, ол да тас болуп кьалгьан эди.

Бир ингирде бир атлы ханкьаланы аллында тохтагьанды.

Хау, ол тулпар Сослан эди.

Азнауур бла Астемир, бир бирге ал бермей, чабып бырып, эрке кичилерин – Сосланны – кьуачакьлагьандыла, тансыкьлагьандыла. Тышында кьууанч ауазлагьа Гассо бла Зулия да чыкьгьандыла. Сосланны кёргенлей, анасыны эси аугьанды, атасы да доюн тьююл эди. Къарауашла Зулияны бетине суу сылап аяздыргьандыла да, Сослан:

- Анам, тынч-эсен бол, – деп кьуачакьлагьанды.

- Ой, тас болуп кьалгьан балам, - деп жилигьанды жарлы Зулия.

- Кьой, алай этме, ырысды, - деп, тыяргьа кюрешгенди аны Гассо. Сора, Сосланны кёкюрегине кьысып:

- Хош кел, кичи балам! - дегенди.

Эки келини да жетгендиле сора. Ала Сосланны айырып эркелете эдиле.

Ушхуурда Сослан хапарын толусунлай айтып бергенди. Ала анга солуу алмай тынгылай эдиле.

- Жашым, сени жигитлигинге мени бири шегим жокь эди. Сен да, къарындашларынгча, киши болдунг. Тейриге минг шукур, - дегенди. – Энди келинни кьайгьысын этерге керекбиз. Ол биргебизге жашарча, кьалай этейик?

- Атам, анга мында тургьан кьыйын боллукьду. Андан эсе ол юйренчек жеринде жашасын, мен а бара-келе турурма, - дегенди.

- Балам, биз келинибизни таныргьа керекбизми, огьесе керек тьююлбюзмю? Келсин. Биз аны мында тыйып кьоймабыз, - дегенди Зулия. – Кёрюрге бек суюбиз.

Келинле да Зулия айтхан жанлы болгьандыла.

- Келтирген а, келтирме десегиз да келтирликме! – деп ышаргьанды Сослан. – Аллай тиширьу дуниягьа туумагьанды сора уа!

- Къарачы аны, уялгьан да этмей, айта тургьанына, - деп кюлгендиле анасы, келинлери да.

Ала да алай эте тургьанлай, арбазгьа накьут-налмас фазтон келип тохтагьанды. Анга юч кьауум алтын туякьлы, алтын жаллы тенгиз атла жегилип эдиле. Зынгыр-зынгыр тауушха жашла чыкьгьандыла. Гассо, Зулия, келинле да келгендиле. Фазтондан ким чыгьады деп сакьлагьанлыкьларына, эшик ачылып, андан киши да чыкьмагьанды. Фазтончуну да

тепмезлигин кёрюп, Сослан эшикни кеси ачханды да... арбазны айча жарытып, фазтондан Инжи тыюшгенди.

Инжини тыюз былай ариу болуп Сослан да кёрмеген эди.

- Анам, атам бу Инжиди, келинигиз! – деп, кьолундан тутуп, алларына элтгенди.

Хан да, ханыша да, кьарындашла, келинле да Инжини кьучакьлап, бек эркелетгендиле. Гассо бир биринден ариу юч келинине бла юч тулпар жашына кьарап, Уллу Тейриге шукур эте эди.

- Сослан, мен кесим тыююлме, - дегенди сора Инжи. – Фазтонда энтта адам барды.

Сослан фазтонну кьатына келирге, андан бир жаш тыюшгенди. Жаш десенг да аллай жаш: саны, чырайы, жашлыгы аны сейир ариу эте эдиле.

- Кимди бу? – деп сейир этгенди Сослан.

- Ол а жашынг Тенгизди, - деп ышаргьанды Инжи. - Ушагьанындан да таныргьа керек эдинг.

Сослан жашын сермеп кёкюрегине кьысханды. Сора атасыны аллына элтип:

- Жашым, бу сени аппангды, - дегенди.

Гассо хан туудугьун кёкюрегине кьысып кёп тургьанды. Кьалгьанла да жашны кезиу-кезиу кьучакьлап, анасын, кесин да юйге жууукь этгендиле.

Бир кюннге аллай бир кьууанч Уллу Тейри бир кишиге да бермеген эди.

АНГЫЛАТЫЛА

Адиш – уруш усталыкьгьа юйрениучю майдан

Ажырыу – зор бла айырылыгу

Азий – ариу, сюйюмлю

Айлы – ауурлугьу бар тиширыу

Айрух – жийиргенчли, жапысыз

Аламан (миф.) – ёлгенле дуниясыны иеси

Али – пелиуан батыр

Алтын Хардар (миф.) – монглукь тейриси

Антау – ёгюз гебен

Ара суу (миф.) – саула бла ёлгенле дуниясын айыргьан суу

Асаба – наследник

Аскербек – аскер баичы

Ахтапот – осьминог

Балина, кербалыкь – кит

Башар – добыча

Бостанчы – терек бахчагьа кьараучу

Гёдю – аман айланган, саякь адам

Гокран – баиша

Гьашик – сюймеклик

Гьыбыр – нелюдимый

Гьлдыу – крыса

Гьмма – питон

- Гюлтен – клумба
 Денпан – дуппур, тѣбе
 Дюярда – цупалец
 Дюмен – итурвал
 Жанелик Тейри (миф.) – жан берген тейри
 Жеклик – волшебство
 Желпегей – парус
 Женуб – кыбыла жаны
 Жуммак – кяр тугул
 Жуушидуруу – жууаш этиу
 Зукку – кѣзден кярыусуз
 Илинкер – якорь
 Индек – ров
 Итбалыкь – акула
 Иштенек – шахта
 Кемебек – капитан
 Кемежай – пристань
 Кенгешмен – зал заседания
 Кѣрпеслениу – махтаньу, кесине артыкь базыныу
 Кире – мирзеу тѣбечик
 Къангкя – скелет
 Къантудукь (миф.) – уллу, кыуукь маталлы жаныуар
 Къыргыый белли – субай белли
 Кюйсюз (миф.) – жаналгыыч тейри
 Кютагыач – мачта
 Майхана – ичги жюрюген межам
 Менгиреу – сылхыр
 Мууал – онгган
 Мухажир – журтундан кыystalгъан жолоучу
 Мыртты (миф.) – ѓлгенле дуниясы
 Нѣх – любовник
 Омакылама – украшение
 Опуракь – юс кийим
 Отачы – травник
 Сакъчы – тайный агент
 Салымчыла (миф.) – кѣклю адамла
 Самум – кыумлада уруучу боран
 Сата – коралл
 Сатий – удача
 Семизбалыкь – дельфин
 Семсер – сабындан эки кѣол бла тутарча уллу кыылыч
 Синелик Тейри - ?
 Сыйкыырчы – колдун
 Сылжырау – кесин эслетмей, бир жанына жанлагъан, албугъартхан
 Тажадан – билгичлиги болгъан адам
 Тазана – прозрачный
 Тайтал – антилопа
 Талкь этиу – кыырып чыгыыу

Тартына – этерге суймей
Тилсим – талисман
Тиякъ (таякъ угъай!) – солнечный луч
Толпан – тенгиз боран, буря
Тынг – тынчлыкъ
Тынгчы – шпион
Тюмен – 10 000 аскерчи
Умай бийче (миф.) – дуня анасы, ана бла аналыкъны къоргъучу
Хайбат – ариу ийис
Хан Тейри (миф.) – Уллу Тейри
Хантурун – тах, трон
Харра (миф.) – эмеген маталлы жаныуар
Хонча – бакенбард
Хууерилген – къуругъан
Чачма – фонтан
Чаян – скорпион
Чин – Къытай
Чыкъен – арбалет
Чынды – жассы къайиш жип
Шахбулут – каштан
Шахмер – шахматла
Шындык – аууп, чирий тургъан терекле
Эгер – уучу ит
Элес – мираж
Элмен – эл баишчы

Баргъаны боллукъду.

МОТТАЛАНЫ Светлана

АНАНЫ ТЮЗЛЮГЮ

Шауаланы Ибрахим бла Элдаргъа

1

Хау, тукьумсуз туйюлме мен не жууукьсуз,
Сизничама, гюняхсыз да болмагъан,
Жыйырманчы ёмюрюме табыннган,
Аны бла ёртенледе къабыннган.
Хурмет эте жюрегими атындан
Инсанына,
таласына,
таууна,

Бу дуняны алдым кеси бойнума,
Борчлума мен жерни, кёкню аллында,
Мен да жанама инсанланы санында,
Мени жаным дуня жарытхан чыракъ,
Ол жарыса, болмаз зорлукъ не тутмакъ,
Ол жарыса, жерде сабий жилимаз,
Ол жарыса, ана баласыз къалмаз.
Кетер кери кюйсюзлюк эм термилиу,
Мудах кёзню алыр, ийнакълай, жылыу,
Элден элге ишленирле кёпюрле,
Жерден жерге узатылырла гюлле,
Миллет миллетни турур дайым сыйлап,
Киши кечинмез жерде урлап-тырнап.
Угъай, эшта, туйюлме мен тукьумсуз,
Туйюлме негерсиз, тенгсиз, жууукьсуз.
Малкъар тауу – мени бек уллу атам,
Суймеклигим ол таугъа – уллу анам.

2

Жокьду, жашым, санга тырман бир тюрлю,
Татамиде кюрешсенг да бюгюнлю,
Сенми жыкъдынг, сенми болдунг юлгюлю,
Кёз жарыгъым, аламатым, тёзюмлюм.
Сен дзюдону жетдинг ёзек чыгына,
Ол да жарар, ким биледи, жугьунга,
Гёжефлик берир санга, баям, къарыу,

Бийлемез, жете келип, сени ауруу.
Хорлатма сен татамиде бирлеге,
Аскерчиге, хорлатмазча, кюч керек.
Хау, сен энди атланаса аскерге,
Мен билмеген, танымагъан бир жерге,
Омакъмыды ол чеклени сыфаты?
Эршимиди табийгъатны сураты?
Чегетлени болурму ол кыйыры? –
Кёкню-жерни кюйсюз саскы сыйырып,
Болурму ол буз гыйыла дуниясы,
Неда шайтан тенгизлени жагъасы?
Не билейим, чаян бетли, къум аулакъ,
Кёзкёрмезде хауа жетмеген кырпакъ?
Э-хей, э-хей, узакъланы жоллары,
Аналаны жукъу къачхан жыллары...
Къайсы жерди сени аскер турмушунг?
Не иш болур сени аскер жумушунг?
Не жерлеге учар мени жүрегим? –
Сакълауду да энди манга кереги.
Къаты бол сен, хомух болма тенгледен,
Жигитликди жигитни сыйлы этген,
Сен а сыйсыз тюйюл эдинг, тау улан,
Къаты бол сен, къоркъакъ болма, таланган!
Мен окъуу китапларынгы жыярма,
Къалам, дефтер – болгъанынгы сайларма.
Отоунг турур, бюгюнча, тизгинли,
Сени сакълап, мен да болмам изгилтин.
Сакълауду да аналаны къадары,
Олду аны кёп амалдан амалы.
Излемем мен энчиликни, сакъ бола,
От ышыра, къазан аса, суу ала,
Кечинирме, сакълауумда бек бола.

3

Хурмет сизге, жашларын сакълагъанла,
Темир терек болгъан, сиз халал жанла,
Мен да сизден юйренирме тёзюмге,
Жетсем дейме ол жууаплы кезиуге,

Ол кезиу а, ма, кёр, жетип келеди,
Заман энди заманлыгъын этеди.
Жокъду тынчлыкъ эркин жерни бетинде,
Огъурсузлукъ суумайды дертчиде.
Нек болургъа керекме да мен хомух?
Хомух тюйюл эди Малкъарда бизни урлукъ.
Адамлагъа жумушакъ тюбеучюле,

Сабанчыла, чепкенчиле – ишчиле,
 Урчукъ, готон кымылдата келгенле,
 Ыспас сизге, бизге болуп юлгюле,
 Узакълада, жууукълада жатханла,
 Тукъумну атын ахшы айтдыртханла.
 Огъурлула деди сизге жамауат,
 Мен да болдум бу дунияда аманат.
 Жулдузлагъа, кырдыклагъа ат берген
 Отунчула, суучула эм жырчыла,
 Таула сизге, сиз таулагъа къубула,
 Ала болуп сизге керти Къыбыла.
 Ёмюрледен, ёлюмледен ётдюгюз,
 Тузлу эди, тузлу эди этигиз,
 Жерлешлерим, буруннгуну къушлары,
 Къайда энди озгъанны ауушлары?
 Ол ауушла къар! бурдумгъа бёленип,
 Таулу адам ишчиликге кёлленип,
 Бир къолунда кылычы – жауну урлукъ,
 Экинчи къолу – себе жерге урлукъ.
 От ышыра, сабий белей, жау чайкъай,
 Туудукълагъа, туугъанлагъа ат атай...
 Хайт дейдиле таулары ауушлары!
 Къанатларын жыймагъанды къушлары!
 Къанатлары жыйылмады – къурчланды,
 Келген тёлю тауладан юлгю алды.
 Аллыбызда, жерлешле, жангы аууш,
 Башында ойнай заманны бораны,
 Къанатларын керип уча батыр къуш,
 Къалияр алмай таулары къолларын...

* * *

Сен да эштдинг хапарларын жылланы:
 Къалияр зыгыт басды деп жолланы,
 Кюн жылыуу кюйдюре келди этни,
 Табийгъат бузгъанча ахшы адетни.
 Кюйсюз желни сюре эди аламда,
 Тёзюм кючден чыдай эди адамда...
 Эрлай ётдюнг къара кийген кюнледен,
 Юлгю алып тёзюмлю бийикледен.
 Кёк гюрюлдей, башда элия жашнай,
 Барды жашау, нарт таурухуна ушай,
 Хомух тюйюл эди Малкъарда бизни
 урлукъ –
 Алайды жеримде айтылгъан таурух.

4

Ядро сауутдан толуп арсеналла,
Аскерлени хазырлай ийнаралла,
Акерледе хар аскерчи – бир улан,
Тамычыладан кьуралгъанча океан;
Миллионлады аскер жыйынлары,
Барды шендю огъурсуз кьарыулары.
Бу дунияны ёхтем кьыралларында –
Кюнмю, тюнмю сакълайды алларында?
Аскерледе хар аскерчи – бир улан,
Ол сатырла кьуралалла жашладан...

5

Жырларгъа сюеме мен
Мамырлыкъны кюсегенни –
Ол, чыгъармачылыкъгъа тенг зат,
Неден да багъалыды манга.
Дуния кьыжырыкъланмасын,
Титирей жалын отунда,
Сууукъ тер басмасын аны,
Ёлю жукъу тунчукъдурмасын
Кёкюрегин,
Жашаугъа,
Къууанчха да таланнган ала кёзлерин.
Хыликкя ышармыш этип,
Биреу бедиш этерге кюрешир:
Бу тузсуз-мыстысыз сёзлени
Неге айтып кюрешесе деп.
Угъай, мамырлыкъны кюсеген –
Бийик, фахмулу чыгъармачылыкъдан
Багъалыды манга.
Кертичилик ючюн сермешге ушайды Ол.
Кёзбаусуз сермешге.

6

Дунияны жүрек тебиую –
Къайгъылы тебиуюдю ол.
Къаяла, кёкюрек сюеклеча,
Туруп башларла.
Бизни уа сакълайды
Аман тюшледеча,
Биз бек кьоркъгъан не зат эсе да,
Бир былхымсыз, бир начас,
Палах жаудургъан бир зат –
Тюшледе угъай, тюнюбюзню
Къарангыгъа алдырлыкъ азап.

О улуу дунияны сезими! –
 Сен чирчиксе.
 Ол чирчик бузлу кыртишни,
 Ийне бла кёрню чучхугъанча,
 Чучхуй кетип,
 Кюнню кёзюне чыгыгучу.
 О дуня!–
 Сен акъылманлы китапларын
 Жарытхан эслиликден эсе элисе;
 Халаллыкъгъа, суймекликге, ийнакъгъа
 Нечик жутса сен.
 Узакъ ёмюрлеринге
 Жангыз такъыйкъа
 Къошулур ючюн окъуна,
 Бир затынгы да аямагъан.
 Кюн жарыкъ, жыр-жыр этип,
 Тёгюле, чайпала, жылыта эди.
 Ол, жан жанны сюерге керек сагъатлада,
 Рахат такъыйкъалада
 Бизни эсибизге къайдан эсе да
 Бир тынчлыкъсыз акъылман
 Ачы сезимни салды:
 Чач тюклерибизни ёрге тургъузгъан,
 Жерни бетин талап, къан къатыш
 Этген жаныуарлыкъланы.
 Заманланы туманын жыра,
 Кёз аллыбызгъа минг жау чыракъ.
 Дунияны минг азабы
 Келип сюелдиле кёз аллыбызгъа!
 Освенцим, Майданек, Треблинка,
 Бабий Яр, Сонгми, Малкъар!
 О жау чыракълай, титиреп,
 Кюйюп кетген адам улуну
 Толмагъан умутлары!
 Адам улуну ёсмей ёчюлген
 Жашнарыкъ чирчиклери!
 Жырчыланы, сабанчыланы,
 Музыкантланы, хуначыланы
 Жулдуз кериуанлары!

7

Ол толмагъан умутланы толтурмасакъ,
 Ол ёсмей ёчюлген чирчиклени
 Жангыртмасакъ,
 Бизге кечмез не жер, не тау,
 Бизни атларыбыз тёлюлени

Эслеринде аман кьаргышча
Айтыла турурла.
Таудан таугъа, чекден чекге,
Улуй, чабар бу жашнагъан
Дуниябызны кьурушдуруп
Эссизликни бораны.
Ёлюм! Нечик кёпдю
Ёлюм деген затны сыфатлары:
Бу дуняда жашагъан
Хар бир инсаннга төрт жүз кило –
Ядро кюч.
Хар бир инсанны
Жер башында кьоймаз ючюн
Минг-мингле бла бактерияла,
Химия – ёлюр от;
Кьурт-кьумурсха да
Заран тийдирген жанлагъа.
Жилиямуькь, кьан сыкьдыргъан
Кёлден да, этден да
Тин-тери туудургъан санлагъа –
алайды ёлюм сыфатла, алайды
адам кесине атагъан ажал халлары.
Нечик кёпдю ёлюмню сыфатлары,
Ычхындырмаз, хурметсиз мадарлары.

8

Нечик бийикди Адам улу!
Алай а нечик кьарыусузду Адам улу!
Да кёр! Ёлюм, тырнакьгъа кьатылса окьуна,
Жояды Адам улуну,
Жояды саны бла жаны уллуну.
Жокьду тыйгьыч ёлюмге,
Жокьду, хорлап, сени бийлерге.
Жокьду Адам кесине атагъан ёлюмден
Ычхынырча, ахыр, тамбла төлюге.
Бююн жокьду андан кьутуллукь,
Жетерсе, ёлюм, суугъа, кырдыкга да,
Жетерсе, ясанып, ташха, зурнукга да.
Жилян тилинги жетдирип,
Жаларса гюлню, бутакьны да,
Уурса жырны, жомакьны да.
Кюн бёленир кьара кебиннге.
Кьара кебинин киер.
Жашнаудан ёмюрледе
Эриге билмеген бараза тылпыулу,
Эрик татыулу,

Бийик умутлу –
 Мени Жерим.
 Биз а? Биз?
 Биз а баш урупму кьоярбыз ёлюмге?
 Биз а бедиш алып кьалырбызмы ёмюрге?
 Биз, жыйырманчы ёмюрню
 Адамлары?
 Къадар бизге бу жерни
 Кёп ёмюрлени жолларындан,
 Кёп тёлюлени кьолларындан,
 Кёп ачыуланы кьан ырхыларын
 Тья,
 Алай узатмагъанмыды
 Бизни зауукъ бешигибиз – жерни?
 Да... сора ёмюрлени,
 Тёлюлени бетлеринде
 Адамлыкъны тас этмезге
 Керекбиз,
 Дуниябызны тас этмезге керекбиз,
 Айбат Жерибизни отдан алырча,
 Жер Анабыз туудукълагъа кьалырча,
 Аманаты туудукъланы болурча,
 Уллу борчну,
 Сыйлы борчну
 Толтурайыкъ ма биз да.

9

О кызыл нюр алгъан кюнчыгъыш,
 Бет къусхан кюнбатыш!
 О кюнлюм бетинде кёк артиш –
 Айбатлы жерим, бол суюгенимча.
 Бол, жунчума, биз жан берирге,
 Сен жаша деп дайым да хазырбыз,
 Сайлау жокъду бизни тёлюге:
 Биз жангыз да сени сайларыкъбыз.
 Бир дуняды бизни дунябыз,
 Топурагъы, жулдузу да – ийнакъды,
 Тереги, булбулу да – чыракъды,
 Жулдуздан, булбулдан да байым,
 Къайнагъан бозадан толгъанча,
 Мени толу дуниям,
 Жерим, журтум,
 Жаша ийнакъны кьучагъында,
 Жашнауну, берекетни,
 Жырны, кьууанч макъамыны
 Тартыуунда.

Жашна, от алса да кюнчыгышны,
От алса да кюнбатышны,
Буз урса да гелеу сыртланы,
Чыда!
Чыда, жерге кьаратма –
Палахладан,
Отладан, ажалладан
Чыкьгъан башынгы.
Жаша!
Тылпыу эте жай
Баразаларынг,
Къууум эте кёгюрчюн
Уя салгъан чорбатларынг,
Гыржын татыуу зауукъ
Берген кюнлю тыгъырыкъларынг,
Жулдузла чайпала туруучу
Кёксюл сууларынг.
Жаша!
Айбат берген бахчаларынг,
Чёплеу топпанлары кюн марагъан
Кюн бетлеринг,
Нартюх юзмелти,
Жаша!
Къартланы толгъан
Алгъышларында,
Жашланы, къызланы
Учхун умутларында,
Ёсе келген, жерге къууат
Саллыкъ тёлюлени
Атламларында Жаша!
Кюнюнг кеченге,
Кеченг кюнюнге сукълана,
Уллу, гитче кьыралланы
Бирлик ниетлеринде,
Къурулушчуну, ишчини
Адетлеринде,
Мамырлыкъ жоллагъа элтген,
Битеу дуняны ахшы
Умуту толгъан
Кюнлеринде
Жаша!

10

Компьютерледиле энди, адам кьошулмай,
Музыканы кьурагъан.
Санап-саны болмагъан децибеллеге,

Музыкады деп,
Мени сукъландырырга кюрешген,
Сен, жаш тёлю!
Рок-группаланы кыяма макъамларын,
Башым бла тумалатып
Тынгылатхан сен.
Мен а халкъ макъамны
Женгил кыллаучасын
Бек жаратыучу бир инсан.
Сен а унут дейсе ол макъамны,
Алдаусуз чырайлыгъын унут!
Билеме, жашлыкъды заманны
Женге билген!
Жулдузланы араларында
Жулдуз болуп учаргъа
Базгъан!
Алам тинте, мажюсюню
Боз чарсындан азатланган
Тёлю!
Сёз хазнаны хазнасына
Жангы къошакъ эте,
Байыкъдыргъан тёлю:
Радар, голография, компьютер!..
Атомну ядро кючюн ачханланы
Башы бла ётюп,
Материяны жангы жорукъларын
Ачып, анга хайырлы таяна билген Тёлю!
О сейир заман!
Романтиклени хауа къалаларын
Сан этмеген заман!
Мен а? Кимме мен?
Мен а – эски ёмюрлени
Жер башындан думп болуп кетген
Мажюсюге ушагъан,
Романтиканы саз нюрюн,
Лириканы гюлюнден бетим
Хычыуунлукъ алгъан,
Моцартны Рондосун
Компьютер угъай, симфония
Оркестри сокъгъанын сюйген
Бир инсан.
Ауур рокдан зат ангыламагъан,
Алай узакъ ёмюрлени
Мермер тюшлерине батылыучу,
Орфейни, Пушкинни, Къайсынны да
Жаратыучу,

Бу дуняны кёкюрегини
Къыйын солууун ангылагъан;
Жашлары, сал болуп,
Алларына келген анала бла
Бирге жилигъан,
Сени – жаш тёлюню
Бир жаланжюрек анасы.
Сен – жаш тёлю!
Юйрен сюерге, суймезге да,
Жумушакъда, къатылыкъда да
Чыныгъа, кючлене,
Изле тюз жолунгу!
Ол жолунгда къоранчинг,
Файданг да болур,
Алай битеу тюрсюнледен
Къызыл тюрсюн болсун
Кёз жарыгъынг сени,
Озгъан-келген тёлюлени
Ал байрагъы болгъан.
Алай «Интернационал»
Дуня макъамланы
Ма барындан да
Сен сайларыкъ, сыйлы жырынг
Болсун!
Алай битеу майданладан
Болсун санга Къызыл Майдан
Кёкге атлатхан
Байконур майданынг.
Алай болсун, жюрегингден –
Сыйлы кёрген, ишчи сезим –
Баш сезиминг.
Къызыл-ала романтика
Жайсын жаш бетинге
Онгмаз къызыл нюрюню!
Жангы тёлю,
Кёзю кёпню кёрген,
Къулагъы кёпню эштген,
Аягъы кёп жерлени басхан,
Кёкню, сууну алгъан,
Заманлагъа ие болгъан,
Учуз этерча кесинги
Бир излемде да болма сен.
Аны санга айтхан Мажюсюню,
Мамонтланы
Дайым кёзюнге
Келтирип туруучу,

Каратэден,
 (Бютюнда рок-музыкадан!)
 Зат ангыламаучу,
 Башын романтиканы туманы
 Кеф этген,
 Сизге да кёп акыыл
 Юйретирге кюрешген,
 Сизни ючюн кесин аямаучу,
 Аны ючюн итге-бёрюге да жетиучю,
 Бир жаланжюрек таулу ана,
 Узакъ ёмюрлени
 Мермер тюшлерине батылыучу,
 Кафканы урбанист термилиулерин
 Эсеплеучю,
 Органны сарнауунда
 Алаша регистрини сарнагъанына
 Сукъланыучу,
 Сабанчыла, жаз башында
 Бюртюк жерге тюшерик кезин
 Алача уста билиучю,
 Битеу жерни аналары
 Жаш тёлуге этген
 Алгъышларын кёкге дери кётюрюучю –
 Таулу анама мен. Таулу ана.

11

Хау, сен бюгюн атланаса аскерге,
 Мен билмеген, танымагъан бир жерге.
 Омакъмыды ол чеклени сыфаты?
 Эршимиди табийгъатны сураты?
 Чегетлени болурму ол кыйыры?
 Кёкню-жерни, кюйсюз саскы сыйырып?
 Болурму ол буз гыйыла дунясы?
 Неда шайтан тенгизлзни жагъасы?
 Не билейим, чаян бетли, кьум аулакъ,
 Кёзкёрмезде хауа жетмеген кырпакъ?
 Э-хей, э-хей, узакъланы жоллары,
 Аналаны жукъу къачхан жыллары!
 Къайсы жерди сени аскер турмушунг?
 Не иш болур сени аскер жумушунг?
 Не жерлеге учар мени жүрегим?... –
 Сакълауду да энди жаннга кереги.
 Къаты бол сен, Хомух болма тенгледен,
 Жигитликди жигитни сыйлы этген,
 Сен а сыйсыз туююл эдинг, тау улан,
 Къаты бол сен,

Къоркъакъ болма, таланнган.
Эки окъуучу, бирге тюбеп,
Даулаш ачарла:
Бу дуня неден башланнган болур,
Бу дуняда бек алгъа тауукъ,
Огъесе гаккымы жаратылгъан болур?
Эртте даулаш,
Ёмюр полемика...
Мен ангылагъаннга кёре уа,
Гаккысы, тауугъу да бош –
Сабий оюн.
Мени жюрегиме уа,
Метафизиканы угъай,
Материалист жорукъну
Жорукъларына алаамат жарашхан,
Ол Жорукъланы магъанасына
Бу оюм тап келишеди:
Бу дуняда материя клетканы
Жаратхан
Сенсе, Жер Ана!
Сенсе, инжини
Уста къол бла тизгенча,
Жер жюзюнде
Жер жашауну къурагъан.
Чёпню чёпге эте,
Бутакъ, терек жашната;
Топуракъ тугулу
Тугулгъа къоша, –
Сабан къайната;
Ташны ташха тизе, –
Таула чыгъарта,
Тамычыны тамычыгъа ата, –
Суула ойната;
Къолунг айбатлыкъ себе,
Гюлле жашната.
Чомарт къолунг бла
Эркин узалып,
Жюрек тенгизингден
Жер жюзюнде беш жашау ожакъ
Тиргизген.
Чомарт къолунг бла узалып,
Ол беш жашау ожакъны
Беш континент энчилигин
Чертип берген:
«Жашагъыз, континентле!
Европа, жаша,
Азия, жаша,
Америка, жаша,

Африка, жаша,
Жаша, Австралия,
Агъы, къарасы да,
Дагъы сарысы да –
Жашагъыз!
Жашагъыз, ёз бешигигиз
Галактиканы деу кьолунда,
Жулдуз кериуанланы
Деу сыртында
Кечине, жюзе, айнысын», –
Дединг алай, дединг да,
Ана жүрекни жоругъун,
Ана жүрекни буйругъун толтура,
Такъдынг сен бешик жырынгы,
Ёмюр ёчюлмез жырынгы –
Татлы сёзлю, бал макъамлы,
Жылы, айбатлы, огъурлу!
Жер Ана, Жер Ана, Жер Ана,
Уян!
Уян, татлы ана кьалкьыудан
Сагъай!
Ана суймеклиги ау этген
Кёзлеринги ач,
Ана суймеклиги
Кеф этген
Тынчлыгъынгдан кьач...
Уян, Жер Ана,
Уян!
Тамамды энди бешик жыргъа
Алданнганынг,
Тамамды энди бешик жырны
Къатлагъанынг.
Ол бешик жырынгдан
Минг-мингле батдыла –
Ёмюр жукъугъа батдыла –
Кёрмедингми жулдуз жауунну
Саркьыуун?
Кёрмедингми, ненча жулдуз
Ёчюлдю, къара кёрлери чакъырып?
Кёрмедингми, ненча суйген сабийинг
Кёзкёрмезге кетдиле?
Сен а жырлайса,
Жырлайса бешик жырынгы,
Сен а жырлайса
Ёмюр жырынгы,
Татлы, хычыуун жырынгы.
Жаратып, бешикге бёлеген,
Къубултуп, ийнакълай бёлеген,

Акъ булутланы дарийлеринде,
Жауун чиллелени дарийлеринде
Тутхан сабийлеринг
Не ауруу, не зорлукъ,
Не ёлюм сынамагъан кибик,
Жырлайса,
Жер Ана, Жер Ана,
Ана эсенг да,
Сабийни жүрегичады
Сени жүрегинг,
Сабийча ийнаныпса сен,
Сабийча алданыпса сен,
Сабийча ышаныпса сен
Игиликге!
Игиликни игиликлей сакълайса,
Ах, Жер Ана,
Игиликни игиликлей
Чакъдыргъан,
Адамлыкъны адамлыкълай
Къалдыргъан,
Игиликни, адамлыкъны да
Жер жүзюне саугъа этип
Берирча
Амал излерге
Тюйюлмеди сени борчунг?
Сени борчунг тюйюлмеди
Хар ёчюлген чыракъны
Ёчюлтмей сакъларгъа?
Хар жумулгъан кёзню
Жумдурмай сакъларгъа?
Хар сыннган къанатны,
Хар салыннган жараны
Жангыдан къатдырыргъа?
О, сыннган къанатла!
О, тузлу жарала!
Сени борчунг тюйюлмеди
Хар жаратхан жаннга
Жан къарауул болгъан,
О, жер Ана, болалмадынг,
Бешик жырынгдан аязмадынг,
Белинги къаты къысып,
Дунияланы, заманланы
Къоруулай сюелалмадынг:
Ёчюлдюле жанла,
Сындыла къанатла,
Юзюлдюле билекле,
Жанып, урходук болдула
Жюрекле,

Кюл болдула ахшы
Умутла,
Кюйюп, думп болдула
Жашнагъан журтла,
Ненча ёлет жауду
Жерни юсюне,
Ненча от таплады
Аны кёкюрегин,
Ненча палах талады
Жерни чеклерин.
Тенгизлени, череклени
Сууларын къайната,
Ненча жиямукъ тамычы,
Нелляй къан ырхы
Саркъды кёзледен,
Жараладан.
Ненча сабан къалды,
Туумай, бермей тирлик,
Ненча адам къалды,
Болуп ачыудан кийик.
Ненча жаз, Ненча кюз,
Ненча кыш, Ненча ай,
Ненча жыл!
Ненча бешик жыр,
Ненча той, Ненча къууанч!
О, Жер Ана,
Жайыкъдыр эсинги...
Жайыкъдыр!
Тюрлендир жырынгы,
Бешик жырынгы
Тюрлендир!
Такъ къайгы жырынгы,
Такъ!
Такъ бушуу жырынгы,
Такъ!
Жия, туууп,
Жашамай ёлгенлеринге,
Жия, туууп,
Зорлукъ кёрюп
Ёлгенлеринге,
Жия, ёлмей,
Азап сынагъанлагъа,
Жолгъа чыгып,
Ызларына къайтмай
Къалгъанлагъа,
Жия, къабырлары
Белгили болгъанлагъа,
Жия къалгъанлагъа,

Жиля, эт
Ана адетин,
Эт дуня адетин.
Къозгъа сыймеклик,
Кюйсюзлюк да сыйыннган
Жюрегинги,
Кес жолларын
Налатланы,
Кер ёлюмсюз къанатланы,
Тынчлыкъ,
Рахатлыкъ,
Мамырлыкъ
Жай жер жюзюне.
Бол себеп жерни
Жазына, кюзюне,
Жюрекдени сабанларына
Шуёхлукъну урлугъун сеп,
Эт сен, Жер Ана,
Дуня кюсегеннге себеп,
Толтур Ана жюрекни жоругъун.

12

Къол кётюргенни табийгъатха,
Жол ишлегенни ахыратха,
Хурмет этмегенни къартха, сабийге,
От алдыргъанны уягъа, юйге,
Туумагъанны тууаргъа къоймагъанны,
Туугъанланы къанындан тоймагъанны,
Жерни, кёкню кюл этерге базгъанны,
Бет этмеген сыйына Жер Ананы,
Къан саркъдырыр мурадта черекдени,
Гунч этерге акъыл алып тауланы,
Жер жюзюнде къалдырмазгъа сауланы,
Адам улу тукъумунгу ёчюлтюр
Деген оюм ийнакълагъан ичинде,
Жангыз кеси дуняда кечинирге,
Ийманын-шагъадатын да унутхан,
Жер Анасын жер байлыгына сатхан –
Айланады Къара Шимал аламда,
Харам оюм айныгъанды харамда.
Ол Шимал улуйду, аман парийлей,
Къара жабыу шууулдатады, жинлей,
Къызыл гюлле къанатхан талаланы,
Оюн эте, къууаннган балаланы
Къара Шимал ант этгенди жояргъа,
Жай дуняны аякъ тюпге атаргъа.
Къара Шимал – къара бетли, къара жел,
Сабыр юфгюр. Татлы къалкъый,

Тынчайгъанды сахар, эл,
 Саусузу, сауу да ахшы умутлу,
 Иги тышле саугъагъа берип жукъу.
 Сен палахны жоралама,
 Къара жел. Кюн тыгъырыкъ,
 Танг тыгъырыкъ, Сен тынчай.
 Къара Шимал, сен айланма, зорчулай,
 Сени кюнюнг, ашыкъма, тохта, келир,
 Сюдюн къурар алыкъа санга ёмюр,
 Сюдюн къурар, соруу этер кёзбаусуз,
 Тартыр сени, жууапха тартыр, сёзсюз.
 Салыр тазир битеу жерни атындан,
 Ёлгенлени, сауланы да атындан,
 Деу къолу бла булгъап, урур ташлагъа,
 Сюйюнчю алыр мамыр ауушладан.
 Урур сени ма Ананы тюзлюгю,
 Халал сютю къоймаз, жолунгу кесер,
 Бирча турур, кётюрюлюр санга Жер,
 Сюдюн этер ёмюрлени атындан,
 Дерт жетдирир тёлюлени атындан,
 Келлик кюнлеге болурча юлгюлю,
 Ычхындырмаз, бил, Ананы тюзлюгю.

* * *

Жашнайды Жерни, адетдеча, кюню,
 Балли терекле дарийни чайпалталла,
 Тогъама, кюле, мен ариу дюхюню,
 Жайны бетине биягъы сукъланама.
 Къара бараза жашырады, сюе,
 Къолум себеген урлукъну бурундача,
 Бийик аламда айланады кюе
 Булут жанк, кызыл ёртенден къабыннганча.
 Кюн-экими кетер арадан, ашыгъа?
 Май жетер ыфчыкдан, сакълатмай.
 Жер жашнар суймеклик, аналыкъ
 къарамдан,
 Жер турур, зорлукъгъа, палахха да
 хорлатмай.

1985–86

ГАЙЫЛАНЫ Махти

ЁКСЮЗЛЕ АНАСЫ

(Дастан)

1.

Бу хапарым бирде ачы,
Бирде татлы боллукъду.
Дастанымы бошайлсам,
Бар муратым толлукъду.

Сёз барлыкъды Зариятны
Юйюрюнден-юйюнден.
Айтыргъады муратым
Жашаууну кюйюнден.

Жашап да не жашагъанды?
Къыйын эди къадары.
«Суугъа кетген таш къармар» деп,
Алай эди мадары.

Аны жашау жолуну,
Агъындан кёп къарасы.
Эсгерсем а ашланады,
Жюрегими жарасы.

Къыйынлыгъы кёп эди
Жастыгъыны тюгюнден.
Къачып кеталмагъанды,
Къадарыны жюгюнден.

Жашауу талкъыгъа салып,
Ийлегенди жазыкъны.
Ёлюмню да къызгъана,
Кюсетгенди азыкъны.

Такъырлыкъдан къутулуп,
Артдан-артха тойдула.
Бирле азап кюнлерин,
Унутупму къойдула?

Мен а ёлюп кетгинчи
Ол кюнлени унутмам,
Жюрегим тепген къадар,
Жарсыууму суутмам.

2.

Кёчгюнчюлюкню юсюнден сёз баргъанда, бир къауум сайакъыл-ла: «Къойчугъуз, къуру да муну жиляуун этип турмагъыз», - деп да айтадыла. Алай ким къалай десе да, халкъыбыз а азап чекгенди. Ачлыкъ, жаланнгалчыкъ, учузлукъ да сынагъанды. Чачым-тёгюм болумубуз а... Жууукъладан, тенгледен узакъ тюшюп, аланы излер, табар, кёрюр он-глары болмай, ахыр сёзлерин айталмай жан алгъан жарлыларыбыз а?.. Не затны унутсакъ да, жолоучулукъда жан берип, жаназысыз, кебинсиз, къабыр тёбесиз темир жол жанларында къалгъанларыбыз а?.. Ала уа не айтырла бизге? Къарыныбыз ашдан тойгъанлай, биз аланы унутсакъ,

кимбиз биз сора?! Биз кимден да нек кьоркьабыз? Нек буюгьабыз? Акъгьа - акъ, кьарагьа уа кьара дегенликге, кимни хастанына от салабыз? Алайды да, айтыр сёзюбюзню айталмай, ол сёзле биргебизге кете баргьандан эсе, айтып, жүрек тынчлыкь табып кетсег а... Ма ол затладан оюм эте башлайма мен бу жолгьу жазма ишими.

Кёчгюнчюлюк кюйлери
Кёк кенгине сыйынмаз.
Кюрешсем да тыяргьа,
Жюрек сёзюм тыйылмаз.

Келчи, окьуучум, бери,
Жууукь олтур кьатыма.
Сандырай тургьан сунуп
Кьойма айтхан затыма.

Тындырайым борчуму:
Мен кертисин айтайым.
Сыртымдан басып тургьан
Жюгюмю да атайым.

Ташдан сыгьып сют алгьан,
Аллай миллет эдик биз.
Азат, токъ да жашадыкъ,
Кьара болмай бетибиз.

Зарият а кимди, ким?
Ол да мингледен бири.
Сынмады кьыйынлыкьда,
Этип санларын тири.

«Халаллыкьгы башына
Жау болгьан», - деп бар эсе,
Кьоншуладан да элген,
Жюреклери зар эсе.

Кьоншуланы тойдуруп,
Ачлай кьалыред кеси,
Хар бирин да жокьларгьа
Жете эд аны эси.

Биз да аллайын болуп,
Кёчюрюлюп кетгенле.
«Хауле итлей улурла
Бизге итлик этгенле», -

Кёзбау айтсам «анам» деп,
Жумулсунла кёзлерим,
Тамагьымда тыйылып,
Айта барлыкь сёзлерим.

Дедик да биз - бел тартып,
Умут этип жашадыкъ,
Ачлыкь кьысхан кюнледе
Кырдык жыртып ашадыкъ.

Ары жапса этегин,
Бери жаны ачыла,
Жыйгьан малы, мюлкю да,
Кьуш тюгюнлей чачыла,

3.
Минмегенбиз, билеме,
Ат не ёгюз арбагьа.
Жаяулай да бармадыкъ,
Жол узуну кьармала.

Кьыйынлыкьклагьа тёзе,
Сюелди Минги таулай.
Бизни да ёлтюрмеди,
Кеси да кьалды саулай.

Кёргеним кёз аллымдан,
Кетмегенлей турады.
Эшелон а «кьуйругьун»
Жилян кибиб турады.

Сейир узакьда кьалды
Бизни Минги тауубуз.
Аз болгьанын сезебиз
Ёлгенледен – сауубуз.

Эшелонла вокзалда
Сюелселе жанаша,
Кьычыра эд Зарият –
Кёлю жерден алаша –

Башха эшелонлада
Излеп жууукъ, ахлу, тенг...
Бара эди эшелон,
Жол узакъ, аулагъ а – кенг.

Биз, сабийле, сезмей жукъ,
Терезеге къапланып,
Ач мал кырдыкга кибик
Къарай эдик, жапланып.

Бирде кёрюне бизге
Мал сюрюу, баула, юйле.
Бирде уа - зауукъ ойнай,
Булжуй турган сабийле.

Бирде жол жанларында
Чъпынланы санайбыз,
Гитче терезечикден
Кезиулешип къарайбыз.

Барган эшелонланы
Жан-жанына бёлелле.
Жарлы таулула ашдан,
Къарыусуздан ёлелле.

Татабызны анасы,
Чожа да жолда къалды.
Тууган туудукъларына
Сау болмаз жара салды.

Кимди, кимди Тата уа?
Мен аны да айтайым,
Кёчгюнчюлюк жолума,
Энтга да бир къарайым.

Тата да бир насыпсыз,
Жолда ёлдю анасы.
Мёнгюрдейди ийнек да,
Кери кетсе баласы.

Жан бергенди Чожа уа,
Кёралмайын Татасын.
Къайсы таулу кёрмедди
Кёчгюнчюлюк хатасын?

Бир бирге жетер онг жокъ.
Къысхад бизни къолубуз.
Жокъду, жокъ билген инсан,
Къайрыд бизни жолубуз?

Тарх-турх эте темир чарх,
Жолну санап барады.
Жарлы халкъны кёлю аз,
Жюреги уа жарады.

«Ашар аш да - басар таш» , –
Деп, таукел да этелле.
Ашха-суугъа термиле,
Къара жерге кетелле.

Бош жарсыйма, кетгенле
Насыплылла сауладан.
Асыралмай къалганла
Жер дауларла тауладан.

Ненчабыз къалды жолда,
Ит конвойла жекире.*
Бёрюле, калак итле
Сюеклерин кемире.

4.

Кюн сайын алай эте,
Бир жерлеге жетгенбиз.
Жолда ёлгенлени да
Жилиуларын этгенбиз.

«Къазахстан жанына
Мынча юйюр барсын, - деп, -
Быладан башхалары,
Эшелонда къалсын»,- деп,

Бизни юлешиу кюнню,
Мен Керимча жазалмам.
Акъылманны аллына
Сёз алып да чабалмам.

«Жесирле базары» - деп
Барды назмусу аны,
Уруш аулакъда къалып,
Кесини да бир саны.

---

*уругъа тебине

Кёчнорюлюп-юрюлюп,
Ол да сюргюнчю болуп.
Жюрюй эди ол жазыкъ,
Эки атлап, бир солуп.

Аскерден сакъатланып
Къайтханла да бар элле.
Алагъа да, бизгеча,
Закон юйле тар элле.

Ой, окъуучум, кечгинлик,
Ой, мен неле айтама...

«Жесирле базарына»,
Ашыкъмачы, - къайтама!

Энди аллай къыйынлыкъ,
Сынамасын халкъыбыз,
Жалгъан бла аманнга
Чыкъмай иги атыбыз,

Дейик да биз энди сёз,
Акъылманнга берейик.
Жаннет деген бар эсе,
Аны анда кёрейик.

5.

Жесирле базары

«Кёчгюнчюле эшалону аулакда.
Сакълай эди кече да-жылча узун,
Бирде танг умутча жарый узакда,
Бзлагъан эди бушуу жолну ызын.

Кюн таякъла ойнай эдиле, жибек
Халыла жылтырагъанча жияда.
Алай кёзге ийнанмай эди жюрек,
Быллай ишни ким кёргенди дунияда?

Бизни темир жолну жанында тизип,
Сайлата эдиле башкъармалагъа
Къартдан, сабийден, чолакдан бир жюзю
Къалгъан эдик, сыйынмай арбалагъа.

Бизни киши эл нёгерге жазаргъа
Унамагъанда, жокъ эди даубуз.
Алай жесирле сатылгъан базаргъа
Ушай эди аулкда сакълаубуз.

Ахырда къыргъызлы къартла, Аллахны
Буйругъунача, бой сала къадаргъа,
Ёксюзлени къоймадыла палахда,
Аппаларыча алдыла къараргъа.

Кёзлери кёзлерибиз бла тюбей.
Ала жерге къарай оноу этдиле:
Адамлыкълары ауур жасакъ телей,
Бизни да биргелерине элтдиле.

Алгъа « Жесирле базары» кёрюннген
Ачы сагъатларыбызны адамлыкъ
Жапсара, тюшоннген эдим: ёмюрде
Адамлыкъны хорлаялмаз аманлыкъ.

6.
Керимни назмусунда
Айтылгъанча, бизни да
Сайлалла колхозладан
Аллыбызгъа келгенле.

Колхозлагъа элтирге
Бергенелле эшекле.
Кюн жилияп, жаууп жауун,
Жибий элле тешекле.

Мени эски тончугъум
Ауурдан-ауур бола,
Мен баралмай жилиясам,
Жолубуз - дауур бола,

Ышымларым, чарыгъым.
Бары ауур кёрюнюп.
Арта къалып, жилияма,
Адамладан бёлюнюп.

Бирде мени эшекге
Миндирелле, салалла,
Атлы бла Биляка
Кесчиклери баралла.

Ала да туююл элле
Менден доюн, къатыбел.
Бизни бек къыйнай эди,
Жауун къатыш уруп, жел.

Бизни былай жунчутхан
Жауунмуду, къармыды?

Жаратылгъан жанлада
Бизден жазыкъ бармыды?

7.
Алай эте, жол жүрюп,
Бир элчикде тохтадыкъ.
Къоншула да кимдиле?
Аланы да жокъладыкъ...

Жербаш къыргъыз юйчюкле.
Юй десем да – гытыла.
Жетдик къыргъыз элчикге,
Жилияй-улуй, сытыла.

Эшикден сёлешгеннге,
«Ой», - дер адамы да жокъ.
Баш иеси урушда,
Аны да жойгъанды окъ.

Юч жыл озуп ол андан
Къара къагъыт алгъанды.
Жашауундан тюнгюлюп,
Ёлюмге бой салгъанды.

Къарындашы да кетди,
Юйюрюн, юйюн, къоюп,
Зарият ёлном кюсейди,
Жашаудан безип-тоюп.

Анасы къарт, къарыусуз,
Келини да саусузду.
Къадаргъа уа не этгин,
Анга ким да даусузду.

8.

Бир кёп эдиле анда жалгъан журтда жан бергенле. Кимлери ачдан, ким-лерине уа хауасы жарашмай, алай кете эдиле жер баууруна кетгенле. Зариятым да берген эди кеси юлюшюн. Жанындан суйген келинин анда асырап, алай къайтханды ол, къанатсыз къушча болуп, Кавказгъа. Келин бла къайын къызча туююл эдиле Зарият бла Абухурай. Бир бирге кёзле-ри ачыкъча, сёзлери, жүреклери да ачыкъ эдиле аланы. Ёлгенлерибиз

жаннет ийнагы болсунла, ол кюн Биляканы, Атлыны бу тизгинлени авторун - мени да кьоншу арбазгъа кьыргъыз юйге атхан эдиле. Жилигъаныбызны, сынсыгъаныбызны кётюрмей, анда кечинсинле деп. Ол кьарт кьыргъызлы киши уа бизни ючюбюзню да чачларыбызны жюлюген эди. Къарыусузданмы, огъесе алай керек болупму, сол кьолу бла башларыбыздан асыры кьаты басхандан батыу-батыу этген эди. Не да этип, ючюбюзню да ингирге дери кечиндирген эди ол. Юйге келсег а – шургулу арбаз, экеу бирге селешген жокъ... Ол кюн асырагъан эдиле Зариятны жанындан суйген келинин.

Бирде уа
Ачы бушуу,
Бийледи
Ол тийрени,
Титиретип,
Барын да
Анда таулу
Юйлени.

Абухурай
Зариятха
Келин угъай,
Тенг эди.
Аны ёлюм
Алгынчы,
Арбазыбыз
Кенг эди.

Эр кишиле
Табылмай,
Тиширыу
Къабыр къазып...
Къыйнамайымчы
Сизни,
Бар ачыууму
Жазып.

Ол кюн элтип
Бизни да,
Кьоншу юйге
Атдыла.
Тёппебизни
Жылытхан
Кюнлерибиз
Батдыла.

Болсагъед
Жиляй билген,
Бир кюн жилия
Къалырек.
Тюнгюлюп
Хар затдан да,
Къадаргъа бой
Салырек.

Башха жер
Баууруна
Бауурларын
Салгъанла,
Ыразылыкъ
Беригиз,
Узакълада
Къалгъанла.

9.

Къарындашындан да төрт,
Төрт сабий ёксюз къалып,
Аланы да Зариятым.
Ёсдюреди, кёл салып.

Сууну бетин бозартып,
Бизге худур бергенде,
Андан тоялмайын, биз
Жилигъанны кёргенде,

Биз да атадан ёксюз,
Къошулгъанбыз алагъа.
Шо тауукъ балачыкъла
Жайылгъанча талагъа.

Ол да бизге къошулуп
Сытыла эди - жарлы,
Этер амалы уа жокъ,
Жокъ таулуладан барлы.

Болабыз алты сабий,
Бирча жаланбыдырла.
Анабыз суу бозартса,
Чаба эдик худургъа.

«Бир тёзе тур», - дер эди,
Къарт анасы Тагагъа.
Нек къалгъанын билмейбиз
Халкъыбыз буу хагагъа.

«Кесинге уа?» – дер кибик
Жокъ эди акъылыбыз.
Бизге билямукъ берип,
Ач къалгъан факъырыбыз.

Жангыз да Татачыгъы
Аны бар таянчагъы,
Ол да жёбеллеп атлай,
Къолунда таякчыгъы.

Болса да бизден ышыкъ,
Анга нёгерлик этди.
Ол былай деген жерге
Бизден алгъа да жетди.

Аз-маз бахча жерчикни
Кюрешдиле къазаргъа,
Къайдан баздым, билмейме,
Бу болумну жазаргъа.

Жерге да налог салып,
Бар тирлигин алгъанда,
Не мадарды Зарият,
Къуру журтда къалгъанда?

Бирде багъыр къумгъанын
Чулгъап ал ботасына,
Юйден чыгып кетеди,
Шыбырдап Татасына.

Юйден-юйге киргенди,
Ол къумгъанын сатаргъа,
«Ёксюзлерим ёлелле,
Беригиз жукъ татаргъа»,-

Деп къычыра, кёп юйге
Кирген эди Зарият.
Андан айта болурла
«Къоймайды, – деп, - ач уят».

«Ёлюгюнгдю гёрёйюн,¹
Ёзюдюнам унум жокъ,
Сатып алар болсом да,
Бере тургъан пулум жокъ», -

Деп, къыргъызлы къатынла
Алай айта эдиле,
Ала да юйлерине
Мудах къайта эдиле.

Ахырында къыйырда
Бир къыргъыз юйге барды.
Жез къумгъан ючюн къыргъыз
Бир табакъ ун чыгъарды.

Кесек унчугъун алып,
Ызына къайтды ана.

«Сабийлени алдарыкъ
Мажардым»,- деп къууана.

Багъыр къумгъан багъасы,
Бир табакъ унчукъ болуп,
Арып келди Зарият,
Эки атлап, бир солуп.

10.

Бирде ол да, Тата да
Къапчыкъланы къакъдыла.
Шо бир усхар этерча
Нартюхчюк да тапдыла.

Тебретиле тирменнге
Ала, эртге уянып,
Мирзеуню азлыгъына
Бир биринден уялып.

Тёзмейин да жокъ амал
Къыйынлыкъгъа, абынсанг,
Сезе болур Аллах да,
Тюз ниетли табынсанг.

Тирменнге бара туруп,
Тёгюлген мирзеу табып,
Терк жыйдыла жазыкъла,
Бир бирден алгъа чабып.

Юйге алай келдиле,
Уллу саугъа тапханча,
Мурдор салып, юй ишлеп,
Аны башын жапханча.

Алай къууанып келип,
Айтдыла бизге хапар:
«Бизден алгъа тирменнге
Озгъан эди, – деп, - Сапар».

Сапар ака - къоншубуз²,
Ол танг бла турады.
«Къандайсынгдар балкъарлар», -
Деп, кюн сайын сорады.

Баям, ол нартюхчюгюн
Агъызаракъ баргъанды.
Зарият бла Тагагъа
Жарыкълыкъ ол салгъанды.

Кертиси да алайды.
Къоншубуз эди Сапар.
Тирменден келип, Тата
Айтады кызына хапар:

«Кызым, эслегенмединг
Тирменчини этгенин,
Бизге ун пулгу кшошуп,³
Суу тыяргъа кетгенин?

Да тыймай да не этсин,
Тирменлик элтген да аз.

Не этдирмейди ачлыкъ?
Ачлыкъ бети – кюмча, саз», -

Деп, Тата сёзюн алай,
Алай айтып бошады.
Жокълукъ таргъа тыйгъанда,
Кимге ким не кшошалды?

Онлары болгъан къадар
Болушуп да турдула.
«О, кембагъал балкъарлар»,⁴
Деп, эслерин бурдула.

10.

Отарланы Керимни «Жесирле базары» деген назмусунда айтылгъаныча, хайт деген жашы, кызы неда баш иеси болмагъанны колхоз, совхоз ишге да алмай эдиле. Колхозчугъа саналыр ючюн да хайт деген адамынг болургъа керек эди. Кюн тойюл эди алайсыз кюнюнг. Мен бу хапарны, бу дастанны жазып бошай тургъан кюнледе туудукъладан эшитгенме, анабыз жарлы Зарият аны бизге айтмагъанды. Зарият Наукъат район арагъа барып, кыйсы таулугъа тилеп жаздыргъан болур эди Фёдоров атлы колхозну председателине жалгъан кыагъыт. Районда почтагъа ашып, элге кыйтады. Ол кыагъытда жазылгъанны магъанасы былай эди: «Бу кыагъыт Гайыланы Зарият деген кёчгюнчю тышырыуну тилеги бла жазылгъанды. Аны баш иеси Гайыланы Тамуш уруш аулагъындан сау-саламат чыкыгъанды. Кёп да турмай юйюрюне-юйюне жетерикди. Мынга, бу аскерчини юйдегисине, эс буругъуз. Башха болушлукъ этал-масагъыз да, ишлеп ашарча эл нёгерге алыгъыз, колхозгъа кшошугъуз». Аллай кыагъыт келгенлей, коллектив мюлкню башкъармасы Зариятны чакъырып, баш иесини «сау-саламат» хапары бла да алгъышлап, тилек кыагъыт да жаздырып, колхозгъа алады. Ёксюзле анасы, ёксюзлерин багъар ючюн, ишге жүрюп башлайды...

Жарты кыймай хапарны,
Азиягъа кыйтайым,
Сюргюн жашауубуздан
Бир бёлегин айтайым.

«Ишлемеген тишлемез», -
Деген сёзге таянып,
Зарият барады ишге,
Танг атмайын уянып.

«Жетимдерни энеси»,⁵
Деп айтдырды атына.
Сюелир адамы жокъ
Келип аны кыатына.

Зариятым кёгетчи
Бригадагъа баргъанды,
Ол да жарлы жүрекге
Кетмез жара салгъанды.

Келир эди ол ишден,
Сюркеле арып-талып.
Ёшюн арачыгына,
Беш алты картоф салып.

Эти таба жанлары
Къургъакъсып, къургъакъ болуп,
Бет тюрсюню тюрлене,
Кёзлери жашдан толуп.

Ол аланы биширип,
Бирерчигин бергенди,
«Жокълукъ» деген жокъ болсун,
Аллай да ким кѳргенди?..

Бирде Татам кышхырны
Кыргыз кыоншудан тилеп,
Бираз унчукъ мажарды,
Ууакъ элекде элѳ.

Зарият, картоф кыошуп,
Кыалашчыкыла этгенде,
Кыалай кыуаннган эдик,
Бирерчиги жетгенде...

Бир ашаб а ким кетсин,
Анда кеси юлюшон.
«Артадама»⁶ деген сѳзню
Тилибизде жюрюшон,

Артада ангылагъанма,
Кѳп кыатлай аны кесим.
Ач кюнлени эсгерсем,
Учхунланады эсим,

Кыуана эдинг, тюшсе
Артадалыгъынг эсинге.
Насыплыла ичинде
Жер излеенг кесинге.

Алып кыапсанг а аны,
Сенден насыплы кыайда?!
Тюшмесе да очукъдан
ѳсюнге уллу файда.

Эгеч, кыарындаш бары
Этеек арт асырау,
Башханы юлюшюне
Бирибиз да этмей дау.

9.

Кыоншубуз Кыален эди,
Артыкыбай деп атасы,
Онюч жылны жашадыкъ,
Тиймей бизге хатасы.

Артыкыбай дегенликге,
Жокъ эди байлыкълары.

Бизден доюн болмайын
Жашалла шайлыкълары.

Ала да сомну сомгъа
Жалгъагъанлай турдула.
«Кембагъалдынг балдыры»,⁷
Деп, эслерин бурдула.

Кыален уруш отундан
Сакыат болуп кыайтханды.
Бизни да тынгылатып,
Хапар да кѳп айтханды.

Жокъ эсе да билеги,
Тюшмеди ат белинден,
Ишлемейсе деп киши
Кыысмаса да элинде

Бригадагъа башчылыкъ
Эте эди талмай ол,
Уруна эди иште,
Саудан арта кыалмай, ол.

Ол халал адам эди, -
Бек суйген болушургъа,
Хар тюбегени сайын,
Ол ѳч эди сорургъа.

«Зарият эже, кыандайсыз?»⁸
Дер эди да, келиред,
Отда чоюн-зат болса,
Башын ачып кѳрюрѳд.

Аллай кыылыгъы уа жокъ -
Бизден, ашап, аш бѳлген.
Асыл адам эди ол,
Хал билген, намыс билген.

Жюреги тынчылыкъ, хошлукъ
Таба эди жазыкыны,
Кыарап кѳрсе кыазанда
Бише тургъан азыкыны.

Юйюбюзню кыатында,
Будай сабан бар эди.
Сабанчыла кыысхандан,
Арбазыбыз тар эди.

Машакъ⁹ жыйыб а бир кёр,
Сакъладыла сабанны.
Атла бла кьуудула,
Жан сакъларгъа баргъанны.

Ол чурукълары бла
Гюлтелени малтады,
Сора, ишге ашыгъа,
Босагъадан атлады.

Аллай итле бар элле,
Жерден бюртюк алдырмай.
«Жыйгъанбыз», - деп айтыргъа, -
Бир бюртюк да къалдырмай.

Биз ууулгъан будайын
Терк жыйдыкъ да, букъдурдукъ.
Аны адамлыгына
Сейир этгенлей турдукъ.

Машакъ да кёп жыйгъанбыз
Биз, колхозгъа берирге.
Бюртюк къапсакъ, къараучу
Боллукъ эди кёрюрге.

Бюгюн да кёз аллымдад
Аны алай этгени.
«Жетимдеринг жесин», - деп.¹⁰
Ашыгъышлы кетгени.

Бир кюн Къален къоншубуз
Юйге кирип келгенди.
Кюз кюнню эрттенинде
Жукъубузну бёлгенди.

Биз шо ол кюн бир кесек
Будайчыкъ къоллу болуп,
Къууандыкъ, мыжгъырдадыкъ,
Бирча насыпдан толуп.

Чолакъ къолуну женгин
Артха бюклеп, къайырып
Келген эди ол, будай
Гюлтеледен айырып.

Абдил-Азиз жашаед,
Тенг эди кесибибизге.
Биз алтмышдан озсакъ да,
Тюшелле эсибибизге.

Алай къоюп кетерге
Жетмеди аны бети.
Жокъ эди этген ишин
Жарты къойгъан адети.

Да къалай да унутхун,
Къыйынынгда жараса?
Ач-жаланнгач кюнюнгде
Жашынача къараса.

10.
Кёп жюрюдюк,
Кёп айландыкъ,
Кече-къача,
Тохташалмай,
Жетген жерде
Эшик ача.

Къыйырында.
Тютюн бахча,
Ёсдюрюлген
Айырында.

Биз тирликден
Къурлай къала.

Ахырында
Эл нёгерге
Алып бизни,
Жашагъыз деп,
Сынагъанча
Кесибизни.

Нартюх себип
Ёсдюрдюк да,
Тирлик алдыкъ,
Къадар берген
Боюнсагъа
Боюн салдыкъ.

Аны сатсанг,
Налогунга
Жетсе иги.
Алайсыз а
Жашау жолну
Хорлар – тиги.

Жер бердиле,
Бир орамны

Алай а не?
Ол жерге да
Налог сала,
Бек инжилдик

Эталдынгмы,
Этмедингми
Быйыл бахча,
Башха туююл:
Налогунга
Узат ахча.

Бер деселе, Бермегенлей Амалынг жокъ. Былай бла Къалай болгъун, Бир айтчы, токъ?	Башха затха Къарамагъан. Къадар деген Къарча эрип Кете болмаз... Муратына Хар ким жетип Къала болмаз.	Бардырдыла, Къоншуланы Тамашагъа Къалдырдыла. Муратлары – Хуна салып Бошаргъады. Кюз айлада Эл тизгиннге Къошаргъады.
Ач болсанг а, Ёлсенг – ёлдюнг, Къалсанг – къалдыңг, Таулу ана, Артыкъсызда Сен къыйналдыңг.	Сен былай деп, Къадаргъа да Жокъ дауубуз. Жангы жерде Юйюбюз жокъ, Жокъ бауубуз.	Эки къыз да Усталыкъны Кезиу алып, Юй ишлерге Кюрешдиле, Паска салып.
Хар кимни да Ёз къайгъысы Башын басып, Къууанган жокъ, От тиргизип, Къазан асып.	Муратыбыз Башы жапды Этергеди. Не болса да, Къыргъыз юйден Кетергеди.	Тизгинлени Тизгин тутуп, Къатлай-къатлай, Хуна ёсед Бийигине Алай-алай.
Болсада биз, Тирнеклерге Акъыл эте, Кёп кюрешдик, Хар неге да Женгил жете.	Ким кёргенди Таулу къызла Пасха салып? ¹¹ Эл устала Этмез ишни Къолгъа алып?..	Къыргъызлыдан Тиледик да, Агъач алдыкъ, Аз кётюрюп, Бел жигине Сыртлыкъ салдыкъ.
Мурдор салып, Юй ишлерча Ташыбыз жокъ. Ол ишлени Къолгъа аллыкъ Жашыбыз жокъ.	Азизабыз Балчыкъ этед, Къаты ийлеп. Анисат а Усталыкъны Кеси бийлеп.	Алай эте, Башын жапдыкъ Жангы юйню. Къайсын къоюп, Къайсын айтхын Жашау кюйню?..
Биз ууакъла, Аллай ишге Жарамагъан. Ашдан-суудан,	Алай эте, Бир тизгинни,	

11.

«Жарлыны ууаныгы ёгюзлюк этер», - дегенча, не аз да бир жумушха жарарыгъыбызны ишге сюре эдиле. Бир къыйын эди анда жашауубуз. Колхозубуз тютюн ёсдюре эди. Хансын артып, чагалап, суу салып, алай кюрешуочу эдик. Жангыз бир зыгытына чага жетдириб а бир кёр... зыгытлары жукъаракъ салынган жерни кёрселе окъуна, ишекли болуп

тохтай эдиле. Артдан-артха ала бийик ёсе эдиле. Уллуракъ бола баргъан чапыракъларын жыйып, ёзеклеринден баулагъа тизип, къургъакъсытып, алай жыйыучу эдик жапмала тюбюне. Кюз артында уа аз мылыландырып, ууалмазча этип, тёртгюл-тёртгюл кысып, алай жиберичю эдик фабрикалагъа. Сабий демей, къарт демей тизиучю эдиле ол ишге.

Бригадирле, Келип-келип, Арбазлада Тохтайла. Ёсе келген Сабийлени Барын бирден Жокълайла:	Зыгытын а Урма»,- деп. Эл бригадир, Жер ёнчелеп, Сажынасын Жыяды. Сабий кызчыкъ, Инжилсе да, Жилямугъун Тыяды. Жилясанг да, Улусанг да, Бир инсанда Эриу жокъ. Трудодень деп Кысханлыкъгъа, Анга да жукъ Бериу жокъ.	Ат белине Жабышып, Гитчеликден Юйренгенча Чаришледе Чабышып. Культиватор Сала элле, Жангыз атны Жекгенлей, Зыгытлагъа Сакълыкъ эте, Культиватор Тепгенлей. Атлыбыз а Атны уста Элте эди Тизгинде. «Кел, солуюкъ»,- Дер эди къарт Ишлей, ишлей Безгенде.
Жегилебиз Амалсыздан, Былай дерге Болмайын, Не десенг да, Жокъду амал Кюнлюк марда Толмайын.	Элизат а Чагалайды, Чагалайды Тютюнню. Душманынг да, Душманым да Сынамасын Ол кюнню	Алай Атлы Мажал эди, Ол ишлеге Жетгенде. Сейирсинип Къарар эдинг, Ол атланы Жекгенде.
Элизатны Бизден эсе Таматаракъ Кёрдюле. Сажна салып, Эркин алып, Тютюн жер да Бердиле:	12. Атлым атха Мине эди. Ал бутуна Тагъылып. Татабыз а Гузабалы: Къалады деп, Жагъылып...	Алай устад Таулу жашчыкъ Баразада Барыргъа, Жашау талкы Къоймай эди Жюрекчигин Жарыргъа.
«Къызыуду деп, Сылтау этип, Юйге кете Турма, - деп, - Хансын а къыр, Эслеген эт,	Алай а ол Жыгъылмайын	

Алай эте,
Атлы бала
Культиватор
Сала эд.
Бирде ашап
Ашдан тойса,
Бирде ачлай
Къала эд.

13.

Багъалы Сталиннге письмо жазарыкъма,
Олду халкъланы къаласы.
Бу жалгъан журтда жан алгъы эди
Мени жаууму баласы.

Сталин бизге бир иш этгенди,
Айта да жилий тутурча.
Ёлсем, къабырымы сыртха салыгъыз,
Кавказдан хауа урурча.

(Халкъ жырдан)

Багъалы Сталиннге кёпле къагъыт жазгъандыла. Алай а, «Жарлыны айтханы чапыракъдан ётмез» дегенлей, алагъа киши эс бурмагъанды. Угъай, ётюрюк айта турама, эс бургъандыла. Къагъыт жазып, тюзлюк излегенлени сынчылап айланнгандыла. Аллайланы тутуп, сибирлик этгендиле. «Башындан этилген оноугъа ыразы туююл эсегиз, жеригизни тапдырайыкъ», – деп.

Кетерикбиз деген сёзле
Жюреклеге тойрелип,
Жол келирге хазыр эдик,
Кавказ таба сюйрелип.

Отарланы Керим эди
Эрлик сёзюн айталгъан:
«Эркинлик бер, артха къайтсын
Кавказына къайталгъан.

Сталиннге тилеп-тилеп,
Кёпле къагъыт жаздыла.
«Бу ишинг а терс эди», – деп,
Айтыргъа да баздыла.

Эр жюркли эрлей къалад,
Ал терсликни кесинге.
Таулуланы тюзлюклерин
Тюшюр да сен эсинге.

Сотталаны Адильгерий
Сёзю ючюн тутулуп,
Чылмыкълагъа эрча тёздю,
Къалмагъанлай жутулуп.

Партияны ниетине
Тюз халкъымы кёчюрюп,
Тау эллени бош къурутдунг,
Чыракъларын ёчюрюп.

Жыйырма беш жыл бердиле,
Ёлсе, анда ёлсюн деп,
Ёлмегенлей чыдаса да,
Ит азабын кёрсюн деп.

Мен къанаты сынып къайтхан
Къуш балагъа ушадым.
Тюзлюк эди къулланыуум,
Энди андан бошадым...»

Гайылары Мухтар жазды
 Жюз адамны атындан:
 «Бир сылтаусуз кёчюргенсиз», –
 Деп, тюзлюкню сартындан.

Ызындан а тюшген элле,
 Жазыу иши жетгенлей.
 Соруу этип кюрешдиле,
 Туругъа деп жекгенлей.

Адилгерий, Керим, Мухтар,
 Къайсын – халкъ ёкюллери.

Ёмюрледе унутулмаз
 Аланы эрликлери.

Да мен дурус бералмайма
 Ала жазгъан сёзлени.
 Аллай жашла къаратдыла
 Бизге тюзлюк кёзлени.

Алай эте, оноу болду
 Биз Кавказгъа къайтыргъа.
 Борчубузду ол ишлени
 Жаш тёлуге айтыргъа.

14.

Анабыз Зариятны айтыууна кёре, атабыз Ата Журт урушха 1941 жыл окъуна кетгенди. Ол урушха кетер кюн мен атамы бутуна жабышып, аякъ юсюме алай суюелген жашчыкъ болгъанма. Фронтдан атабызны жаланда бир къагъыты келгенди. Анда: «Сау-саламатма. Полтавадан Киевха барабыз», – деп жазылып эди. Бу кюнледе мен атамдан эки кере таматама. Алай, аз-кёп жашарыкъ эсем да, жүрегим а жартыды. Мен аны, кесим ата болгъанлай да, излеп турама. Атамы таныгъанлары, аны юсюнден хапар айтханлары суюгенлей ётюп барады ёмюрюм... Жашау дегенинг - кьолгъа юйренирге унамагъан къанатлы. Жаннет ийнагъы болсунла, энди ол урушха къатышханладан алай кёп адам къалмагъанды. Биз Орта Азияда болгъанда, атабыз урушдан сау-саламат чыгып, Хасаньяда жашап тургъан суна эдим. Анда жашагъан онюч жылым алай ётгенди. Жаланда бери къайтып, ханс басхан арбазыбызгъа киргенде тюнголгенме атамдан. Ким биледи, анабызны уа не сагъышы болур эди. Бери келгенден сора уа, архивлеге жаза кетип: «1943-чю жылгъа дери Совет Аскерлени санында урушда эди. Андан берисинде уа белгисиз тас болгъанлары санындады», - деген жууап алгъанды.

Атамы кюседим, изледим,
 Сурадым жууукъладан, тенгледен,
 «Сабийлик умутум юзюлмез,
 Келир,- деп, сакъладым кенгледен.

Тюбедими аманнга-ахшыгъа,
 Шо урушму этди этерин?
 Не келгенми болур, ашыгъа,
 Сездими юйюне жетерин?

Ашыкъгъанмы эди ол элине,
 Ма кёрлюкча жангыз баласын,
 Къууанчлы да кирип юйюне,
 Тансыкълар мурадда анасын?

Келгенде уа, кёрген болур ол
 Юйюню ханс басхан арбазын.
 Анасын а узакъ сюрдю жол,
 Ачыта жүрекде жарасын.

Не айтхан болур ол келгенде?
 Юйюрюн кимледен сурады?
 «Санга тенг эди да жашым», - деп,
 Кимлени башларын сылады?

Мени уа сагъышлы тюшлерим
 Жанымы тынчлыгъын алдыла,
 Узакъда журтуму кюсеюум
 Сау болмаз жарала салдыла.

Атабыз алгыннгы элинде
Жашагъан сунуп - мен умутлу.
Мен а бек узакъда жашадым,
Турмайын умутну сууутуп.

Ёчюлдю, журтума келгенде,
Мени ол кьууанчлы умутум.
Ханс басхан арбазгъа киргенде,
Атамы атын да унутдум...

Жангыдан от этип юйюмде,
Юйюмю жылыудан толтурдум,
Мен къаты кьысдым да белими,
Атамы жеринде олтурдум.

Тюбеялмасам да кесине,
Тансыкълай арбазда къол ызын,
Жулдузла айтырыкъча хапар,
Изледим кёкде да жулдузун.

2000-2005

АНГЫЛАТЫУЛА

1. Жекирген – хорсунуп сёлеше, уругъа тебиннген.
2. «Ой ёлюп кетгин, ёлюгюнге къарайым, жокъду мени да унум. Сатып алыр эсем да, берирге пулум (ахчам) жокъ».
3. Сапар - эр киши ат. Бизде Сафар деп журюйдю. Ака деп кьыргъыз-лыла тамата кьарындашларына, кеслеринден таматагъа хурмет этип айтадыла.
4. Пулгу - кеси сёзюбюз. Тирмен ташны тегерегине къоннган ун букьу. .
5. «Ой жарлы таулула, жарлы малкъарлыла».
6. Ёксюзле анасы.
7. Артдама - артдаракъ ашарма деп, гыржын юлюшчюгюбюзню жарты-сын артхаракъгъа кьоюучу эдик. Ол сёз сюргон жыллада бек журюгенди.
8. «Ой жарлыланы сабийлери». Эриу халда айтылгъан сёзле.
9. «Зарият эгечим, къалайсыз?»
10. Машакъ жыйыу. Будаи сабанны тирлиги жыйылгъандан сора будаи башла жыйыу.
11. «Ёксюзлеринге ашат»- деген магъанада.
12. Мурдор кибик салгъандан сора, балчыкьны къатыракъ ийлеп, хунаны энин тохташдырып, бийиклигин бир кьарыш, эки кьарыш этип, хуна салыу. Анга айтадыла кьыргъызда пасха салыу деп. Юй къабыргъала бир ыйыкъгъа, бир кюннге ёсюп къалмайдыла. Тегерегине бир кере балчыкъ салып чыкъсала, кюн кьурутханына кёре, къатлай бара эдиле.

*Додулары Шыйыхны жашы Таулан
юй бийчеси Сюйдюмланы Азиза бла*

Додулары Шыйыхны жашы Таулан 1927 жылда Шыккыда тууганды, Къзахстанны Талды-Курган областыны Каратальский районуну Тельман атлы колхозуна кёчюрюгенди.

Шыккычылары Кишибалыкыга кёчюулеры былай болады. Элни башындан ырхы келеди да, Шыккыны экиден бирин алып кетеди. Сора алайдан башха жерге кёчерге

керекди, жер табып деп, республиканы оноучуларына заявление жазадыла. Ала Кичибалыкыга кёчерге деп айтдыла. Башха эки жерни: Каменка башында Моллаланы жерлерин (Учхозну) бла Аушигерни ёрге жанында ёмюрден-ахыргыа Бызынгы, Шыккы да мирзеу ёсдюрюп турган жерни тилеп жазган эдиле да, бермедиле. Жартыбыз кёчебиз, жартыбыз а кёчмейди, унамай къаладыла. Сора алайда жашай турабыз биз, къауум юй, алай турганлай а, уруш башланады... Немислиле къысталгандан сора уа, бизни, таулулары, кёчюрюрге дейдиле.

Шауаланы Шамил да, бир къарачайлы жаш да, мен да, 5-чи мартда сабаннга чыгып, юч кюнню ёгюзле бла сабан сюрюп турабыз.

Машинала келип башлайдыла... Биз да, аланы кёргенден сора, ишни къююп, юйге келебиз. Танг да атхынчы, эшиклени къагдадыла. Къобабыз. Эки солдат, бир лейтенант, юйге суху кирип келип, бизге: «Сизни кёчюрюрге оноу барды. Кёчюрген этебиз. Заманыгыз – 2 сагъат, – деп тохтайдыла. Сора: – Аш алыгыз, жумушакъ харекетигизни алыгыз. Къаты затны алыргыа эркин туюлсюз», – дейдиле.

Къарангыды эрттенлик. Биз кечеден да сагъыш этген эдик, энди кёчюрлюк болурла бизни деп. Юй башында эди нартохчюгюбюз. Андан къуюп, машоклары энишге тюшюрюп къойган эдик кечеден.

Жети машок нартох элтген эдик. Машокла табып, къуялмадык да, къалганы уа кёп эди. Къоншуларыбызга да айтдык: «Алаллык алыгыз, мында нартох барды», – деп. Чабып, алган эдиле.

Таубий, гитче къарындашыбыз, акылы эди, харип. Машиналары келгенлерин кёргенден сора, Таубий кечеден окъуна къойладан бирин тутуп, кесип, ичин, башын, аягын да башха биширип, къалган этин а, къууруп, жау этип, кастрюльге жыйган эди.

Къойну башы-аягы ашаламаганлай, алалган да эталамаганлай, ма алай къалып кетди. Ол къуурулганны уа алган эдик. Жолда ашап бардык. Таубийни акылы иги эди, бизден эсе.

Биз ол кече, жатмагъанлай, кьойладан союп, тынгылы жыйылмагъанбыз. Бизге, райондан уполномоченный келип, кьонакьда кьалгъан эди – кьайгъы, кьаугъа этерикдиле, халкьны тынч этигиз деп жиберилип. Аны ючюн туйюл эсе, жукь эталмай кьалгъан эдик. Ол кьонакь – уполномоченный – черкес эди. Дагьыда бар эдиле башха юйледе да кьалгъанла – кьайгъы чыкьмасын деп келгенле.

Эрттен бла уа Аркесни (тамата кьарындашымы) солдатла алып кетдиле. Аркес а ол заманда школну директору эди. Аны орусча иги билгени ючюн, тилманч бол деп, элтип кетген эдиле. Бизге уа: «Жыйыгъыз хапчюкню», – дейдиле. Манга да лейтенант: «Малыгъыз бар эсе, сой да, ал», – дейди.

Мен а, чабып барып, кьойладан бирин союп алайым деп барама да, солдатла жибермейдиле. Кьайтып келеме да, таматагъа айтама. Ол а, биргеме келип, солдатлагъа урушуп: «Алай кенгде туругъуз, мында ишигиз болмасын», – дейди. Кьойну союп алгъан эдим да, – ичин-башын кьоюп тёммегин чийлей алып, ариу туурап, тузчукь этип, жайгъан да этген эдик. Ол да жаргы-кьурту кьатып. Ашагъан эдик артда, Кьазахстаннга жетгенден сора. Сууукь эди да, ары дери бузулмагъан эди.

Кьойну тёммегин алып келгенимде уа, юйде кьюбюрню юсюнде ол эки солдат олтуруп, – кийимлерибиз а кьюбюрде болады да, – жыяргъа кьоймай тура эдиле. Сора: «Туругъуз былайдан, кийимлерибиз мындады», – дегенибизде: «Тиймегиз былагъа, башха затларыгъызны алыгъыз», – деп, кьоймайдыла. Ушкокну тиреп тохтайдыла. Чыгъып барама да, ол лейтенантны табып келип, былай-былай этип турадыла дейме. Ол алагъа: «Саутлары бар эсе, кьарагъыз, башхагъа ишигиз жокьду», – деп урушады. Сора эгечибиз Жансурат, кьюбюрню ачады да, быстырларыбызны алады. Ич кийимле бар эдиле да, аладан ол лейтенантха бир парасын береди. Кьууанып алады. Ала да онгсуз эдиле. Сора ол эки солдатха да береди. «Берме алагъа, сволочьлагъа», – дейди бир кьарындашым. Алагъа да беребиз.

Кийинип, алалгъанчыбызны алабыз. Битеу а алалмадыкь. Бишген ашларыбыз окьуна кьалдыла. Бишлакьларыбыз бар эди да, былай алыргъа деп стол юсюне салып тура эдик, ала да кьалып кетдиле. Заман бермей: «Давай-давай!» – деп ашыкьдыра эдиле солдатла.

Биз Кичибалыкьда алалгъаныбызны, машина артын бургъан эди да, салгъан эдик. Шыкьыдагъыла уа, хапчюкчюклерин эшекге жюклеп, аркьаларына кётюрюп, энишге алай ташыгъандыла. Ары машина баралмагъанды. Не алаллыкь эдинг анда? Келтирип, чулгъамчыкьларын машиналагъа бергенде, башха затларын алыргъа кетгенлей, атып-атып, солдатла ол чулгъамланы суугъа-суугъа жибере эдиле дейдиле...

Аны бла келтиредиле да Нальчикге, вагонлагъа жюклейдиле.

Шауаланы Ногъай харип ауруп эди. Кийиндирип, чыгъарып, Ногъайны машинагъа алай салгъан эдик. Аны ауругъанын кёредиле солдатла. Сора вагоннга миндирирге кьоймайдыла: «Больницагъа элтирге керекди», – деп.

Больницагъамы элтедиле, бир жергеми атып кьоядыла – аны ким биледи? Кьызы Киштай да, эки жашы да, кьучакьлап, жибермедиле. Сол-

датла: «Алай да жибересиз», – деп, таматаларына айтыргъа кетгенлей а, вагоннга миндирип, былай ырбыннга салып, тегерегине хапчукланы къалап, башын жабып къойгъан эдиле. Келдиле, былайда ауругъан бар эди, къайдады деп. «Жокъ былайда ауругъан», – деп айтдыкъ. «Барды», – деп, вагоннга да кирдиле. Хапчука тюбюне къараялмадыла. Изледиле – тапмадыла. Тапсала, жиберлик туйюл эдиле.

...Бизни кечюре туруп, къабартыла тау элlege бара эдиле деп кепле айтадыла. Кичибалыкъгъа да бар эдиле келгенле. Тюз биз кетгинчи жетген эдиле. Жаяулай. Сора Кичибалыкъда темирчи болуп ишлеп тургъан эди бир къабартылы, мен да аны бла бир кесек ишлеген эдим. Ол да келеди. Бизни машинагъа жюклеп, битеу эл чыкъгъынчы деп, жолда турабыз. Ол къабарты киши уа биле эди бизни къайда небиз болгъанын. Эшек арбабыз бар эди да, аны да жегип, былай финар къангаладан ящикни да алып, тёрт чархлы, аны тешекден, жастыкъдан жюклеп, жипле бла къысып, сора ол жиплеге уа челек, къазан, аллай кастрюллени да тагъып, биз жолда тургъанда, жаныбыз бла ётдю.

Сора Таукъан: «Ай, аман, биз кетгинчи чыдасанг а!» – деп, машинадан секиреме деди, солдатла жибермедиле.

Биз алайдан тебирегенден сора да, жаяу-жаяу бара эдиле, былай арбала бла, затла бла эслеялмадыкъ. Каменноостха жетгенден сора, элге кирдик. Балыкъ сууну кепюрюнден ётюр бурулгъаныбызда, бир бийигирек жанында халкъ жыйылып, кеп эди. Къобуз согъа, бизге къарс этип, черкесле. Биз машинала бла озгъанда, кюлюп: «Привет, о-о!» – деп, алай эдиле.

Сармакъгъа, Малкагъа келгенде, аллай кёрмедик, гюняхы керек туйюлдо. Чыгъып къарай эдиле, къолларын булгъагъанла бар эдиле, башха затны биз эшитмедик...

...Андан эшалонла бла тебирейбиз да, онтёрт сутка барабыз.

Алгъа бир юч-тёрт кюннге дери солдатла, ушкочларын тутуп, поезд тохтаса, эшалонну тегерегин алып турдула.

Артда киши къачхан зат болмагъанын кёргенден сора, ол да сел болгъан эди.

Бир эки-юч сутка чакълыгъа аш-зат бермеген эдиле. Артда станциялада – кюннге бир кере. Айтдыла: «Эки-юч адам, вагоннга келип, азык алыргъа чыгъыгъыз», – деп. Гоголаны Шаухал, къарындашым Таукъан бла мен – ючюбюз – бизни вагонубузгъа аш алып турдукъ.

Кёчюп бара, башха вагонлада адамла бла поезд тохтагъанда селеше эдик ансы, бир бирге барыуну эркин этмей эдиле.

Вагонну терезеси бар эди, эшиклери бек къаты этилип. Кеси керегине барыргъа вагонда жер жокъ. Шауаланы Жамалны атасыны къарындашы, вагонну тюбюнде бир тешикчик этип, тегерегине да жапды киби кюрап, бизни вагондагъыла ары жүрюп да турдула.

Вагон барып тохтагъынчыннга, къалай суйсенг, алай кечин. Онтёрт сутка алай бардыкъ. Поезд тохтагъан жерде суу керегибизни алыргъа кюреше эдик.

Жолда ауругъанланы, ауруп, онгсуз болса да, чыгъарып, атып кете

эдиле, ары-бери жетдирмей. Ёлгенни да, чыгъарып, жол жанында атып келе эдиле. Букъдуруп элталсанг – насыбынг.

Бир къатын ёлдю да бизни эшалонда, хабазчы, кийизге чулгъап, чыгъарып, темир жолдан арлакъда эски, оюлгъан юй кибикле бар эдиле да, аны жанына элтдиле да, атдыла да къойдула. Ма алайлай кийиз бла къалды. Кёрюп кетдик. Башха эшалонладан кёп ата баргъандыла. Аны билгенден сора уа, ёлгени болгъан да, букъдуруп, алай элтирге кюреше эдиле.

Ёлгенни хапчукла тюбюнде – аны ким билип къармарыкъ эди? – букъдура эдиле. Не алайлада асырай эдиле, не баргъан жерлерине элтгенле болгъандыла.

Ол халли бара барабыз да, сора бир жерде, – энди алайда халкъ зат жокъду, къуру разъезд, – поезд тохтайды, адамла кеси кереклерине чыкъсынла дегенча. Алайда жайыладыла – ким къайры. Сора къычыртадыла: «Минигиз!» – деп. Чабышабыз да, минебиз. Къарасам – Шамшюдюн, бек гитче къарындашыбыз, жокъ. Сора не болду деп къарагъанымда – анда былай тик эди да, – тёбентин ташла ортасындан чыгъып келе тура эди. Энди къалып къалады дейме да, поездден секиреме да тюшеме. Къала эсек да, экибиз да бирге къалайыкъ деп. Гитчечик эди ол, алтыжыллыкъ-чыкъ. Аллына чабып барама да, къолундан тутуп, тартып, поездге, – поезд алыкъа тынч барады, – чабып, чабып, жетип, ахыр вагонну былай темир тыяклары бар эди, бир къолум бла тутама, – алайда солдатла да бар, сора бир къолум бла Шамшюдюнню тутуп эдим, аны бери тартама да, ол солдатла, узалалла, тарталла да, Шамшюдюнню аладыла.

Бир къолум бла ол вагонну темиринден тутама, аякъларымы уа алалмайма, суйрелип барама. Ол солдатла да болушуп, не болса да, бир аягъымы ёрге этип, бир темирчикге илиндиреме да, ала да тартып, алай минген эдим вагоннга.

Бара туруп, кесибизни ашчыгъыбыз да бар эди, ала бергенчик да – тоуб'а къайда боласа, ала берген – бир азчыкъ, суткагъа бир кере. Суубуз жокъ, бек къыйналып баргъанбыз.

Къайры элтгенлеринден, нек этгенлеринден хапарыбыз жокъду. Солтанланы Жюнюс деп бар эди. Ол вагонну терезесинден къарай барады да, нартюх битген жерле кёрюп, айтады: «Ой, былайда нартюх да ёсе турады, ашдан ёллюк туююлбюз», – деп. Алайда къоярыкъ сунган болур эди, харип...

Поездден тюшгенден сора, колхозлагъа юлешедиле да, Аркес а, тамата къарындашыбыз, ол колхозлагъа юлешген тизмелени комендантдан алып къарайды да, ол биз барлыкъ жерге бирге кёп адам барырча эди.

Сора Аркес: «Былай-былай, эки юй – бир колхозгъа, юч-тёрт юй – бир колхозгъа барды, бир колхозгъа уа тогъуз-он юй барды. Хар ким болгъанычамы кетебиз, огъесе арымы барабыз?» – деп сорады. Къартла айтадыла, харип: «Бир жерге асламыракъ тюшерге кюрешейик, ёлгенибизни сауубуз асырар, не къыйын жер болса да», – деп. Аркес айтады: «Иги-аман жер болгъанын билмейме, иги болса, аллай бир тюшерик туююл эди». Сора, ол тизмени алып, биз алайгъа бир къауум юй болуп тюшебиз.

Арбала келедиле. Къартла айтадыла: «Бизге келлик арба – улоу – къаллай эсе да, къаллай жер болгъанын андан билликбиз», – деп.

Арбалары да – бир осал арбала, корейлиле келедиле бизге. Бир ат жегилген, эки ат жегилген – аллайла. «Онглу уа туююлдоу, алай не болсакъ да, бир жерде болайыкъ деп», – баргъан эдик. Талды-Курган областны, Каратал районуну Тельман атлы колхознуа.

Артда – анда юч колхоз бар эди да, ючносюн да бир этип, Сталин колхоз деп атагъан эдиле. Ары барыргъа тюшебиз да, алайда хапчюкчюклени арбагъа жюклеибиз. Жаяулай – кесибиз, арбаланы ызындан кече узуну барабыз. Ууакъ сабийлери болгъанла – къююнларында, кимин да къолларындан тутуп, о халли. Арбачылагъа да тынч барыгъыз деп, алай.

Киров колхоз деп бар эди да, танг атаргъа аны къыйырына жетебиз. Алайда тохтап, солуй тура эдик. Бир къзахлы уа, ат бла келе келеди да, ол а энди саламлашханлыкълары: «Аманмысыз?» – деп сорады. Ол заманда уа Кючменланы Харун: «Аман, аман, мындан аманны анасы къатыны болсун!» – дейди. Ол халли этип келип, ол биз барлыкъ колхозну къыйырына киребиз. Алайгъа жетгенибизде, председатель колхоз бла бир бригадир тубейдиле бизге. Тохтатадыла да, сора: «Ичигизде былай таматалыкъ этген адамыгъыз бармыды?» – деп сорадыла. Аркес, мени къарындашым, хар бирин да жазып эди, ким не болгъанын, барысын да. «Ма бу», – деп, Аркесни кёргюзтедиле.

– Ма бригадир юйле кёргюзтют барлыкъды, ол юйлеге юлешинигиз да, ары сыйыныгъыз, – дейди председатель. – Уллуракъ юйюрге – уллуракъ юй, бу кёргюзтгеннге кёре.

Ол халли юлешине барабыз.

Алайгъа чыкыгъаныбызда, орамгъа былай къарагъаныбызда, адамла жюрюй тура эдиле. Сора бизни кёрген бла, адамла букъдула. Бир киши орамда къалмады. «Бандитле келгендиле», – деген болур эдиле. Бригадир юлеше барады да хар кимни да жер-жерге; эм ахырында экиге айланган эгчибиз Додулары Назий, – Уянланы Хасанны юй бийчеси, биз, сора Кючмезланы Рагъибат къалады, харип. Сора барсакъ, – былай юйчюк, бёлюнюп, бир гитче отоучукъ, коридор, дагъыда бир отоучукъ.

«Ма мынга сыйынырыкъсыз», – дейди бригадир. Назий юч сабийи бла кеси – тёртеулен, биз – алты, бирге он адам болабыз; Рагъибат да юч сабийи бла кеси – тёрт адам. Онтёрт адам болабыз барыбыз да.

Аркес Рагъибатха бла Назийге: «Уллуракъ отоугъа – экигиз, – сабийле бла анда туругъуз. Биз а коридорда тохтайыкъ», – дейди.

Рагъибат унамады, харип: «Угъай, угъай, сиз ашыгъыз да, негиз да бирди, сиз ары сыйыныгъыз, мен а былайда турурма», – деп. «Да былайы тапсызды, сени сабийле бла къююп», – дейди Аркес. Унамады Рагъибат харип. Алайда тургъан эди. Биз онубуз – уллу отоуда, ол а – алайда, коридорда.

Юч жыл турдукъ алайда. Оллахий, таллахий, биз энди не заманда да ишден кеч келе эдик къайда, сууукъ да бола эди, – бир заманда мени тынгысыз этдигиз деп, бир сёзю болмады, харип, ол адамны. Тынч адам, огъурлу адам эди Рагъибат, Шауаланы Хасимни юй бийчеси.

Колхозну жугъу жокъ эди, колхоз жукъ бермей эди. Кеслеринде да

аламатлык жок эди. Ачдан ёлгенле кёп болдула.

Бир чеченли жаш – алты сабийи бла къатыны эдиле, – аягын сындырады да, ары-бери жюрюп, къарыуу да болмайды. Ол алты сабийи да, кеси да, къатыны да, ма алайда юйюню аллында ханс бар эди, ол хансны ашап, бир кечеге барысы да ёлюп чыкдыла. Сабийле, атасы-анасы да. Кёп эди къырылгъаныбыз...

Тюз да баргъанлай а бир юч кюн къойгъан эдиле солургъа. Андан сора бизни, эркегырыулары, жыйып, сабан сюрюрге деп, бир сегиз километр элден узакъда, анда кече къалып, ишлеп турурча, ары жибередиле.

Барабыз. Анда къзахлыла, корейлиле да бар эдиле. Корейлилени, биз баргъынчы, Узакъ Востокдан, урушну заманында кёчюрген эдиле. Аланы, энчи бригада этип, столовиялары да башха эди.

Къзахлыланы бла бизни уа бир столовиягъа элтедиле. Тохтайбыз да, къзахлыла айтадыла: «Киригиз, ашагъыз», – деп бизге. «Келигиз, бирге кирип ашайбыз», – дейбиз да, юйчюкге бизни бла кирмейдиле. Биз киребиз.

Шапа былай бир гитче лепёшкачыкъла, сора лапша этгенди, къатыгъы, заты жокъ, къуру суу бла. Ол лепёшканалы береди бизге, бир гитчечикле, сора лапшаны баш сууундан къуяды. Аны бла биз чыгъабыз, ашайбыз да.

Артда къзахлыла киредиле. Алагъа – уллу лепёшкала, ол лапшаны да тюбю – къалыны андады да, андан къуюп. Бир юч кюн жашайбыз о халли этип.

Сора бир кюн тюш азыкъгъа келебиз да, биягъы, киригиз, дейдиле да: «Угъай, сиз киригиз», – дейбиз. Ала да кирмейдиле, биз да кирмей турабыз. Энди бизге тенг этмейсиз дегенни магъанасы бла. Алай тура турабыз да, сора къзахлыла киредиле. Юйню бир жартысы оюлупду, бир жаны уа ачыкды да, биз кёрюп турабыз: шапа бизге салгъан лепёшкачыкъланы ары салады да, уллу лепёшканалы чыгъарады. Ол заманда Гогуйланы Шаухал да, мен да кирип барабыз. Сора ол заманда уллу лепёшкаладан алып: «Бизге да быладан сал», – дейбиз. Дауур болабыз.

Ол кезиуде алайгъа колхозну председатели келип къалды. «Что за шум?» – деп сорады.

Ол уллу лепёшкаладан да бирерин алабыз Шаухал да, мен да, ол гитчечикледен да бирерин алып, экисин да былай тутуп, председателъни аллына барабыз: «Ма дауурубуз буду, – дейбиз. – Бу лепёшка – малкъарныкы, бу лепёшка – къзахныкы. Биз муну бла къалай ишлейик? Бизге тенглик жокъду, быланы былай этедиле да. Биз ишден къоркъмайбыз, биз ишчи халкъбыз. Бизге аберини артыкъ этигиз демейбиз, жаланда бир кибик болсун дейбиз. Бу халли этедиле да, биз андан хахай этгенбиз».

Сора председатель, атдан тюшеди да: «Ну-ка, келигиз», – дейди. Биз да лепёшканалы былай тутуп барабыз. Киребиз. Кёреди. Сора шапагъа сорады: «Была эки сорт некдиле?» – деп. Тынгълайды да, жукъ айтмайды.

«Ма муну малкъарлыгъа, муну уа къзахлыгъа берип тургъанды», – дейбиз.

Сора председатель шапаны кыыстайды: «Бусагъатдан кет!» – деп. Кыыстайды да, бригадирге: «Бар да, аллай бир тиширыуну алып кел», –

дейди, атын айтады да. Ол да кетеди. Председатель да чыгъады тышына. Ол шапа кьатынны уа, хапчюгюн аркъасына кётюртюп жибереди ансы, арба бла жибермейди.

Сора айтады бизге: «Энди ол кетди. Болгъан затны кесигиз юлешигиз, ашагъыз», – деп.

Киребиз да, алагъа да, бизге да тенг кибик этип ашайбыз. Сора олтуруп тура турабыз да, энди ишлерге чыгъаргъа керекди деп тебирейбиз. Биз ёгюзле бла сюрербиз, къзахлыла – атла бладыла. Ишге чыгъып тебирейбиз да: «Олтуругъуз», – дейди председатель. «Да ишге чыгъар заман болду», – дейбиз.

«Угъай, олтуругъуз, солугъуз», – дейди председатель.

Ол адам жангы шапа тиширыуну алып келгинчиге, олтуртуп турду. Сора ол кьатыннга айтады: «Сен шапа боласа былагъа, барына да ашны бир кибик эт. Былагъа артыгъыракъ окъуна эт. 800 грамм хар бирине береме мен, тенг эт барына да», – дейди.

Сора биз айтдыкъ: «Быладан артыкъ бизге беригиз деп биз айтмайбыз. Бир кибик болса, сёзюбюз жокъду. Быладан кем а биз ишлемейбиз».

Ёгюзле бла атладан эсе, биз кёп сюрербиз. Аны да айтдыкъ:

«Была атла бла былай сюредиле, быладан а биз кёп сюрербиз. Ишден биз кьоркъмайбыз. Анда да ишлеп жашагъанбыз», – дейбиз да, ол а атланы сыйырады да, бизге береди, алагъа ёгюзлени береди. Айтады къзахлылагъа: «Была сюргенден сиз кем сюрсегиз, мен сизни тутдурама», – деп.

Ол халли этип, ишлеп турдукъ. Къыйналып ишлейбиз, ашыбыз болмай.

Ишибизге бек бюсюрей эдиле. Секретарь райком келген эди да, ол: «Таулула жукъгъа жараймыдыла?» – деп соргъан эди. Къзахача уа «айналайын» деген «кьор болайым» дегенди. «Ой, балкъарыма айналайын, ма быллай адамладыла!» – деп махтаиды бизни, баш бармагъын кёргюзтүп, председатель.

Жашау къыйын эди, къыйын. Алгъа кёчгюнчюле деп, бандитле деп, сыйсыз этип тургъан эдиле бек.

Таза болумубузну кёргюнчюннге, бек осал эди. Ишлеген жерде да, жыйылгъан жерде да.

Артдан-артха бизни бла келишген да этдиле къзахлыла, ансы: «Адам эт ашагъанла, быллай-аллай адамла келедиле», – деп, агитация этген эдиле да, бизге жалгъашмай кёп тургъан эдиле. Артда бизни бла бек иги да болдула.

Биз баргъынчы, юлерине кирит салыу жокъ эди. Бизни эшитгенден сора, киритле жарашдырып, алай салып эдиле. Артда ол киритлени да ачдыла, кимге да эркин – кир, жууукъ бол! Бизге: «Жангы туугъанла, – деп, – жангыдан кьарындашларыбыз», – деп, бек иги жашагъанбыз.

Быладан эсе, къзахлыла бла жашарыкъма мен. Алада быллай тюрт-тюртлюк жокъ эди. Юйоне барсанг, энди кече кьалыргъа керек иш болса: «Кече кьалыргъа боллукъмуду?» – деп сорсанг, айып эте эдиле: «Кьалыргъа керек эсе, кир да кел», – деп.

Мында уа, 1943 жылда бери, Нальчикге, келе эдим, бир тиширыуну Нальчикге элт деген эдиле да – аны партия курслагъа окъургъа жиберген

эдиле.

Кечирек чыгъабыз да, Кичибалыкъдан Сармакъгъа къарангы болуп келебиз. Кече къалыргъа деп, оллахий, башындан тебиреп, аягына дери чыкъдыкъ, бир киши къоймады. Малкагъа келдик. Энди кюз артыды да, эшикте къалыргъа сууукъду. Сора о халли орамны сурай-сурай келебиз да, жолда бир эркегыруну тохтатып сорабыз, къайда къалыргъа боллукъду деп. Ол а: «Эй, братъя, не ищите, нигде. Бир киши къоярыкъ тнойюлдо. Былайда, быллай бир бырыгъыз да, баз барды, алайда къалауурну юйчюгю барды. Анда къалыгъыз ансы, элде къалыр жер табарыкъ тнойюлсюз», – дейди да, артда алайгъа барып, анда къалгъан эдик биз. Оллахий, ма бир киши юйюне жибермеди.

Не айтсанг да, къайсы болса да, бу эки миллет бирге келишмейди.

Ол жаны бла къазахлыла да иги, къыргъызлыла да иги, татарлыла да игидиле.

Биз кечнуп баргъанда, къазахлылада аш жокъ эди, къыйналып тура эдиле кеслери да. Алай аланы маллары бар эди. Бизге да артда малчыкъла бердиле, кечгюнчюлеге деп, аланы да кеси ичибизде юлешдик, къойчукъла бла тууарчыкъла берген эдиле да. Бизге бир тууарчыкъ бла беш къой жетген эди эки юйге – бир къарачайлылагъа бла бизге. Къойланы юлешибиз да, экишер къойну алабыз, бир къойну, союп, эки этебиз, ол тууарчыкъ къалады да, ол ийнек болгъунчу тутабыз.

Ийнек болгъандан сора, бир кюн ала, бир кюн биз саууп турдукъ. Сора энди муну былай этип турмайыкъ да, келигиз, чёп атайыкъ да, кимге жетсе да, ийнек аны болур, бирсибиз а мал сатып алырбыз дейбиз. Ийнекни багъасын мирзеу бла бичебиз да, юч центнер бла жарым чыгъады. Сора чёп атайыкъ дейбиз да, ол нёгерлерибиз унамайдыла чёп атаргъа. «Биз ийнекни алыргъа сюебиз, чёп атмай, сиз а багъасын алыгъыз», – дейдиле. «Жарайды, сиз айтхан болсун», – деп, ийнекни алагъа беребиз. Ала да 175 кг мирзеу бередила бизге, ийнек ючюн. Артда, аны берип, биз бир къытайлыдан кесибизге ийнек сатып алабыз. Ма алай бла къурагъан эдик мал да.

Андан артдан-артха, ишлеген да этип, ашагъан да этип, бек хайт деп тура эдик. Ал кезиуде къыйналгъан эдик ансы, артда къыйналмагъан эдик. Къалгъан колхозчулагъа болгъанча, бизге да аны эте этедиле. Сора анга кёлкъалды болурунг келмейди.

Башха элдеде адамла бизден эсе бегирек къыйналгъан хапарла бар эдиле. Бир тынчыкъ кёрмеген. Ал кезиуде, тюз маллача, кырдык отлап айланганбыз. Айтама да, ашаргъа жараулу кырдыкны маллача кютюп тургъанбыз. Жокъ эди аш, къыйналгъанбыз. Абадан адамла да кёп ёлдюле, сабийле да ёлдюле. Артдан артха жашау тюрленнген эди, иги болгъан эди. Ары-бери чыгъаргъа уа эркин этмей эдиле, не ишинг болса да, ары-бери барып онг жокъ эди.

Гитче къарындашым Шамшюдюн окъургъа кетген эди, Алма-Атада Талгар деп бир жерге. Анга эркинлик берген эдиле, окъургъа курс ачылгъан эди да. Шаухал да, ол да, сора башха, Сталин колхоздан да бир жашчыкъ – ючносю баргъан эдиле.

Алай тургъанлай, ол бир колхоздан баргъан жашчыкъ юйюне къа-

гыт жазады. «Шамшюдюн ауруп, больницагъа тюшноп жатады. Кюннге эки-юч кере барама аны кёрюрге», – деп, алай жазады. Неси ауругъан эсе да, билмейме, больницагъа ауруп тюшген эди Шамшюдюн.

Комендантдан: «Былай-былай, къарындашыбыз аурупду, анга барыргъа эркин эт», – деп тилейбиз. Ол а бизге: «Заявление жазыгъыз да, областъха жиберейим да, эркинлик келсе, барырыз», – дейди. «Да биз заявление жазып, ол областъха да жетип, андан да эркинлик келгинчи... Ауругъаннга барыргъа керекди», – дейбиз. Унамады, бермеди.

Комендант, шагъырей жаш болгъанлыкъгъа: «Сизге эркинлик къагъыт бераллыкъ туююлме», – дейди.

Сора мен айтама – комендатура тюз станцияны къатында эди: «Эркинлик бермей эсенг, кетди деп, сен дауур этме. Барала эсем а, мен барып келейим», – дейме. «Тутулсанг а?» – дейди. «Тутулсам, сен билгенсе деп мен айтмайма, – дейме. – Тутулсам, кесим жауап этерме», – дейме. Сора ол: «Аллах ючюн, мени билгеними айтма», – дейди да, алайдан поездге минип, кетип къалама. Барып, Алма-Атада тюшеме. Такси тутама да, Талгаргъа барама. Больницагъа элтдиртеме. Биз да алайгъа жетерге, Шамшюдюн больницадан бери чыгып къалады.

Тубейбиз да, ол а: «Ичим ауруп, былай жатып эдим да, энди иги болгъанма», – дейди. Сора, барып, юйлери болгъан жерде эки кюн аны бла турама. Энди былай келгенден ары, – Гитчелары (экиге айланган къарындашыбыз) башха районда эдиле, – алагъа жолукъмай а дейме да, Шамшюдюнню да нёгер этип, Гитчелагъа барама. Алада да эки кюн турама. Къайтып, Алма-Атагъа келебиз да, Шамшюдюнню жерине ашырама. Ол да кетеди. Сора юйге къайтыргъа билет алыргъа кассагъа сюелеме.

Кассир былай къарайды да, кёчгюнчю болгъанымы биледи. «Комендантдан эркинлик къагъытынгы бер», – дейди. «Да, эркинлик къагъытым жокъду. Былайчыкъгъа барлыкъма, билет бер», – дейме да, бермейди.

Сора жалынып тилейме да, ол а: «Кетемисе, кетмеймисе былайдан?! Комендантха сёлешеме», – деп тохтайды. Не этерик эдим, кьоркъама да, артха чыгъама. Кетип, шинтикге олтуруп турама да, сора бир къазах жаш келеди да, мени жаныма олтурады.

Бир кесекчик хапар айтабыз да, андан: «Манга бир билет алып берсенг эди», – деп тилейме.

– Кесинг а нек алмайса? – дейди.

– Да манга былай-былай бермейди, – дейме.

– Ну-ка, ахчангы берчи, – дейди да, береме да, барып, кесине алгъанча, билет алып келеди.

Поезд келсе, перронда документлеге къарап, алай жибере эдиле. Мен алгъадан башха жер бла ары кирип, таша турама да, поезд келип, адамлары миндирип тебирегенде, чыгып, адамлагъа кьошулуп, алай минип, артха келеме.

Станцияда тюшеме да, комендантха къайтама, келдим деп. «Ой, слава Богу, келдинги!» – деп, къууанады. «Бардым-келдим деп кишиге жукъ айтма», – деп да тилейди. Комендант оруслу жаш эди.

...Эгечибиз Жансурат, харип, бизге аш-суу этип, ол экиге айланган эгечибиз Назияны сабийлерине да къарап, ишге бармай тура эди. Сора

комендатура ишге барырга керексе дейди. Председатель колхоз а аны жакълады: «Бу беш ишчини ишге жибереди, дагыда юч сабийге да къарайды, барын да ишге барырча этеди. Мынга жукъ айтмагъыз», – дейди.

Артда бир указ чыгъады, ишлеменеге сегизишер жыл высылка берирге деп. Эгечибизни тутадыла да, 8 жылгъа высылкагъа жибередиле – Сибирьге. Ол указ бла, юйюрю битеу баргъан болса да – эркин, бир-гесине барырга адам да эркин эди да, мен эгечибиз бла, кесин жангыз жибермейбиз деп, высылкагъа кетеме.

Кемеровский областыны тайгасында, адамла жашагъан жерден 280 километр агъач ичине кетип, алтын къазгъан шахта бар эди, ары тюшебиз.

Жетгенибизде, ол кёчюрюлюп баргъанланы юлешедиле. Шахтада ишлерге жарагъанланы – шахтагъа жибередиле, алай болмагъанланы – агъач кесерге жибередиле, ол шахтадан чыкыгъан руданы айырырга – аны бла кюреширге да – бирлени.

Эгечибизни агъач кесген жерге буюрадыла. Мен да аны бла ары барама.

Биз баргъан жер элден, ол шахта болгъан жерден, бир кесек арлакъ-чыкъады. Бир юч-тёрт кюнден комендатурагъа келеме: алайдан эсе, бир башха иш табып, эгечими бери келтиралсам деп барама.

Комендантха киргенимде: «Не адамса?» – деп сорадыла.

Аланы мени бла ишлери жокъду, – мен кеси ыразылыгъым бла баргъанма ары.

– Былай-былай, мен эгечим бла келгенме. Мында быстыр тикген мастерской барды да, кийим тиге биледи да, аны ары буюрсагъыз эди деп келгенме, – дейме.

«Бар да, сёлеш да, швейный мастерскойгъа ала эселе, биз перевод этербиз», – дейдиле.

Сора: «Артда манга ары-бери деп, абери айтмагъанса демегиш, мен переселенецме, – дейме. – Кёчюрюлюп келип, Къазахстанда эдим да, бери андан кеси ыразылыгъым бла келгенме. Учётха турургъа керек эсе, учётха да алыгъыз», – дейме.

Была, сейирсинген да этип: «Да бери уа къалай бла тюшгенсиз?» – дейдиле. Сора мен болумубузну айтама: «Бу халли къарындаш-эгеч бар эдик. Ата-анабыз ёлюп, ёксюз къалып, былай ёсгенбиз. Къазахстаннга кёчюргенлеринде, бу эгечим, бизге къарап, ишлемей тура эди да, муну бери командатура ийдиргенди...»

Сора таматаракълары айтады манга, оруслу кеси да:

– Москвагъа заявление жазаргъа керекди, – деп.

– Да, къалай жазаргъа билмейме ансы, жазаргъа деб'а турама, – дейме.

– Бюгюн заманыбыз жокъду. Бар да, башха кюн келирсе да, биз заявление жазарбыз да, кеси къолунг бла къагъытха тюшюрюрсе да, жиберирсе, – дейди.

– Ахшы, – деп, кетеме.

Жансуратны ол кийим тикген мастерскойгъа алып барама. Хапарны айтама да, бир къумач береди: «Ма, къарындашынга кёнчек эт муну, – деп. – Бич да, тик», – дейдиле, билгенин кёрю ючюн. Кесича, ызлап,

бичеди, кесген а этмейди. Ёлчеую уа келишмейди. Сора мен айтама: «Бу самоучкады. Бичип берсегиз, тигип турлукду», – деп.

– Аллах-Аллах, биз бичип, ол тигип турса, – болады, – дейдиле.

Тикдирип кѳредиле да: «Нормально», – деп, жаратадыла. Сора: «Келирсиз, да ишге алырбыз», – дейдиле.

«Угъай, кетейик, – деп, эгечибиз унамайды. – Не айтханларын ангыламайма, эталлыкъ тѳойюлме». Жансураг орус тилни билмей эди.

Сора къайтып келебиз ол тургъан жерибизге. Алайда общежит бар эди да, ары киреме. Скамейкада бир оруслу олтуруп тура эди, Молдавиядан кѳчѳорюлген. Хапар айтханда, ол: «Мен юристме», – дейди. Бу жазмазмы эди манга заявление деп, сагъыш этеме да:

– Мени санга бир тилегим барды, болушалсанг, – дейме.

– А я чем могу помочь? У меня ничего нету, – дейди.

– Материального я ничего не хочу, я хочу, чтобы вы помогли мне написать заявление, – дейме.

– А это я могу. Не заявления жазаргъа керекди, айт, – дейди.

Мен а, атабыз-анабыз ёлоп, ёксюз къалгъандан башлап, кѳчѳо ары баргъаннга дери, хар затны башдан-аякъ айтып береме анга. Тынгылап турады да, сора къагъыт да, ручка да алып, ол айтхан затларынгы жангъдан къайтарып, айтып тур, – деп, заявления жазады. Жазады да: «Ма, окъу», – деп береди.

– Да мен аны окъуп, айырыр ангылауум болса, санга заявления жаз депми тилерик эдим? – дейме.

– Не беспокойся. Мындан артыкъ киши жазмаз, – дейди.

Анга да ыразылыгъымы айтып, заявленияны да алып, комендатурга келеме.

– Келдингми? – деп сорады комендант.

– Хау.

– Алай олтур, бусагъат жазайыкъ заявлениянгы, – дейди.

– Мен жаздырып келгенме, жарарыкъ эсе, – дейме.

– Ну-ка, тутчу, – дейди.

Окъуйду да, башын да булгъай:

– Очень хорошо написано. Ким жазгъанды муну санга? – деп сорады.

– Былай-былай, Молдавиядан келген бир юрист, – дейме да, ол а кесини болушлукъчусуна:

– А разве у нас есть такой? – деп сорады.

– Была болгъан жерде барды, – дейди ол да.

– Бек иги жазгъанды. Былай къой, биз жиберирбиз, – дейди комендант. – Резолюция да салып, жиберирбиз.

Аллах, мен кѳргенден, жиберемидиле, къаламыдыла деп, экили болама.

Ол да, сезип:

– Жарсыма сен кесинг жибергенден, биз резолюция салып жиберсек, ол иги боллукъду, – дейди.

– Угъай, угъай, ишеклигим жокъду, – деп, кетеме.

Бир ауукъ заман ётгенден сора, мени комендантха чакъырадыла. Барама.

– Ма, Москвадан жууап келгенди, – дейди. – «Былай-былай, Къзах ССР-ге ишине къарагъыз деп, бу кюнде, бу номер бла къагъыт жибергенбиз», – деп.

– Энди ары да жазаргъа керекди, – дейдиле.

Олсагъат кеслери жазадыла да: «Ма, элт да, муну почтагъа ат», – дейдиле. Атама аны да.

Андан да келеди жууап: «Областьха жибергенбиз, ишине къарагъыз деп».

Дагъыда областьха. Андан жазадыла: «Хар затны да тинтгенбиз. Алма-Атагъа жибергенбиз», – деп жазадыла.

Къзахстан къагъытланы Москвагъа жибергенбиз деп жазады. Сакълап турабыз Москвадан келлик жууапны...

Алай эте, юч жыл озады. Хапар айтханча, къысха туююлдю ол иш.

Ол юч жылны ичинде Жансурат агъач да кеседи, жоллагъа къарай эдиле да, анда да ишлейди. Мен а атла бла агъач ташыйма. Андан тынч ишлери жокъду.

Москвадан Жансуратны эркин этгенге къагъыт келеди да, чакъырадыла да, айтадыла: «Биз жангылыч жибергенбиз», – деп. Мени да учётха алгъан эдиле да, анда турургъа эркинлигим болур ючюн. – Сени да кёргюзтюп жазаргъа керек эди да. Энди Жансурат барсын, санга уа, Москвагъа жазайыкъ да, эркинлик келсе барырса, – дейдиле.

Сора айтама Жансуратха, охо, энди сен бар, деп. Ол да, угъай, сени къоюп кетмейме деп тохтайды.

Комендант а:

– Энди эгечинг санга эркинлик келгинчи турса, дагъыда анга мындан эркинлик къагъытла алыргъа керек боллукъду. Андан эсе, барсын, – дейди.

Жансуратны, къурап, Къзахстаннга ашырабыз.

Андан сора биягъы заявления жазабыз Москвагъа. Москвадан манга аллай жууап келеди: ишлеген жеринден эркин этгенлерине справка жибергиз деп.

– Бар да, бере эселе, справка ал, – дейдиле.

Барама да, бу халли, бу халли мен былай кетерге керекме да, справка бергиз дейме.

– Биз аллай справка бермейбиз, – дейди.

– Нек?

– Бизге бери ишчиле керек болуп турадыла. Кеси ыразылыгъы бла уа бери ишчи келмейди. Биз а сени алай эркин этсек, сиз кесигиз бузасыз ишлеген адамланы деп, бизге сёз келликди, – деп, берирге унамайдыла.

Рудоправленияны начальнигине заявление жазып, ишлеген жеримде отдел кадрны начальнигине барама. Барама да, заявлениямы береме, ол а, окъуйду да, къагъытымы жыртып, атып къояды: «Биз аллай справка бермейбиз», – деп.

Тилеп кюрешеме да, бермейди.

Къайтып барама комендатурагъа, бермейдиле справка деп.

– Не болса да, бизге ары жууап этерге керекди. Къаллай справка бере эселе да, ал, – деп жибердиле.

Барама, тилеп кюрешеме отдел кадргъа – бермейди.

– Къаллай бере эсенг да, бер бир справка, – дегенни айтама.

Быллай-быллай гражданинни ишден эркин этерге возражаем деп жазады да, мухур да, къол да салып, береди.

Юч кюн айландырама ол справканы хуржунумда, элтмей: муну жиберселе, къалып къалама деп.

Биягъы телефон бла сёлешедиле комендатурадан: «Справка алдың эсе, нек келтирмейсе?» – деп. Элттип барама да: «Да муну жиберсегиз, къалып къалама мен», – дейме.

Окъуйду да, ол айтымда «возражаем» деген сёзню аллына комендант кеси къолу бла «не» деген сёзчюкню къошады да, манга уа: «Энди тилинги тыйып тур!» – дейди.

Аны жибергенден сора, жыл ётеди. Кюнлени биринде уа: «Эркинлик къагъыт келгенди, расчёт бере эселе, бар», – дейдиле манга.

Заявление жазып, расчёт беригиз деп барама да, бермейдиле расчёт. Сора профсоюзну таматасына барама: «Былай-былай кетерик эдим да, расчёт бермейдиле», – деп. Ол а айтады: «Бир айгъа дери мени эркинлигим жокъду алагъа абери айтыргъа. Заявления жаз да, расчёт бермеселе уа, бир айдан сора я сам всё решу», – деп.

Манга уа кетерге керекди. Сора артда, аны да бермегенлеринде, комендант да сёлешеди: «Нек бермейсиз расчёт?» – деп. Анга да бермейбиз, дейдиле.

– Все равно я его отправлю, – дейди комендант.

– Если вы его отправите, мы будем на вас жаловаться, – дейдиле.

Ол а:

– Жалуйтесь куда хотите, у меня есть основания, – деп къояды.

Алай бла мен да Къазахстаннга къайтама, Сибирьде тёрт жыл туруп. Алмадым расчёт да. Трудовой книжкам да анда къалды.

Ол биз тургъан жерни сууукълугъу уа – тогъуз ай къышы. Боран этип, къар – терен. Бек жукъа тюшген жеринде 2–2,5 метр къар жауа эди. Июнь, июль, август – юч айдан сора, жер кёрмей эдик биз.

Ол алтын къазгъан шахтадан башха жокъ эди жукъ.

Агъачын къырып, таза этилген жерде ол юч айгъа картошчукъ салыучу эдиле да, къазаргъа жетишалсанг, къар жаугъунчу, – иги, къар жауса уа, алай къалып, экинчи жыл июльда къазсанг да, – тура эди жер тюбюнде картош, юшюмей.

Къулакъларымы, къолларымы да юшютген эдим. Аягъыбызгъа уюкъла кие эдик. Аланы тешгенде, аягъынга чулгъагъан быстыр бузлап, къатып, къуру аякъларынг чыкъгъан кюнле да болгъандыла. Аллай къыйын жер эди.

Биреулен бар эди анда, кеси ыразылыгъы бла келип. Шахтада урунуп туруп, туберкулёз болуп, чыгъып, башында ишлей эди. Айына 2 минг бла 400 сом ала эди ол. Не аямай ишлесенг да, кёчгюнчю халкъгъа уа, башында ишлегеннге – 70 сомдан ёрге хакъ бермей эдиле. Шахтадагъылагъа – 90 сом – бек ёргеси. Анга сойсенг – ашап жаша, сойсенг – ашамай жаша.

Кёчгюнчю жерибизге къайтханымдан сора, ашап-жашап, ишлеп турдум къазахлыла бла. Бек ариу жашагъанбыз ол огъурлу халкъ бла...

Адет-тёре къазахлылада бла бизде арталлыда башха тюрлюдюле.

Къазахлыланы ёлгенлерине былай, къабырла болуп, асырау жокъ эди. Аллын къайда жашагъан эселе да, ол колхозлагъа дери, элтип, бир тёрт-беш адам, асырап келе эдиле ансы, биздеча, къабырлагъа барыу жокъ эди. Биз кесибиз къабыр орун къурап, ёлгенлени алайгъа салып турдукъ. Артда, келтирип, ала да салып башладыла алайгъа.

Бизни комендантурадан эркин этгенлеринден сора – 1956 жылда, – обкомдан, башха оноу этген жерледен келип, айланып, айтдыла: «Кетмегиз. Къалыгъыз. Кесигиз суйген жерде, кесигизни энчи районла этейик. Школла ачайыкъ, хар затыгъызны суйгенигизча къурайыкъ, кеси тилигизде газет чыгъарча этейик», – деп, кёп кюрешген эдиле. Аны сылтауу – бизни жаратхандан – миллет къылыгъыбызны, ишибизни. «Балкъарыма айналайын!» – деп, бек суйюучю эдиле. Да сейирмиди, – колхоз-совхозлары бизни хайырыбыздан къуралып, аякъланып кетген эдиле...

Халкъыбызны анда башха миллетле бла къатышыуу бек уллу эди. Къызла эрге къазахха, чеченнге, курдлугъа, тюрклюге, азербайджаннга да бара эдиле. Бизни Тельман атлы колхоздан окъуна бир ненча тиширыу кетген эди ёзге миллетлеге. Башха миллет деп айырыу жокъ эди, жутулуп къалырбыз деген къоркчуу а – бар эди...

Урушдан да кёп адамыбыз къайтмады. Къазахлыладан да артыкъ кёп келмеген эдиле.

Урушдан сау чыкъгъанла бизде жаланда Шауаланы Акаш, Хочуланы Бекмурат, Гайыланы Гергюкъ, Аналаны Исмайыл – бизни анабызны къарындашындан туугъан, Шауаланы Хасан эдиле. Аны къарындашы Хусей, биз кёчгюнчю, жаралы болуп, Кичибалыкъгъа келген эди.

Бизни тукъумдан – беш юйюр бар эдик да, – урушха кетгенле: бизни тамата къарындашыбыз Таукес, Барисбий, Келлет, Мухажир, къарындашла – Зейит бла Аскер эдиле.

Аладан сау жаланда Аскер къайтханды. Аскер, биз кёчгенден сора, ары келген эди. Беш юй бар эдик да, бирер юйден бирери урушда къалгъанды.

Къарындашыбызны ахыр письмосу Харьковдан келген эди. Жаралы болуп, госпитальда жатып туруп, иги болуп, фронтха кетип барама деп жазгъан эди. Анда сора келмеди жукъ да. Таукес уучу эди да, атаргъа бек уста болгъанды. Фронтха иерден алгъа, мында Прохладнада юйретген кибик да этип, бек махтагъан эдиле усталыгъын. Къатыны ары эки кере да барып, жокълап кетген эди. Ай бла жарым жашагъан эдиле бирге.

Урушдан сора Аркес жазып кюрешди Москвагъа, «без вести» тас болгъанды деп къойдула.

Бизни бла алгъа бир юйде тургъан Рагъибатны эри – Шауаланы Хасим харип да къайтмады. Назийни Эри – Уянланы Хасан – къайтхан эди...

Биз: «Кавказ, Кавказ», – деп туруучу эдик да, хар жерни да болады аман: «Эркин этдиле, нек бармайсыз Кавказыгъызгъа?» – дегенле да бар эдиле. Сылтауу: ол кезиуге кесибиз тынгылы юйле ишлеп, алай жашай эдик. Небиз да эркин... Кёчерге деп къураннганыбызда сора уа, юйле-

рибизни сатып алмадыла. Башха мал затынгы сата эсенг да: «Къой, аркъасына кётюрюпмю кетерикди, мында къалса, бирибиз алырбыз», – деп, алмай эдиле.

Жангы юй ишлерме деп, мажарып агъач хазырлагъан эдим. Жарыгъандан арбабыз да бар эди. Аланы сатар эдим дедим да, бир киши алыргъа унамады. Алама дегеннге да: «Алма, мында къалса, къолгъа этербиз», – деп, къоймай эдиле.

Капек берип, киши затыбызны алмады.

Кете тебирегенибизде уа, станциягъа аш-зат биширип келтирип, алайда халкъ дуняяны ариуун айтып ашыргъан эдиле.

Ол арба бла агъачланы, киши алмагъандан сора, машина къурап, жыйып, поездге салып, бери, Кавказгъа келтирип, времянка ишлеп, анга кирген эдим...

Станциягъа келип тюшгенибизде, къайры барыргъа билмей эдик.

Эл болугъуз деп, Дубкини ары жанында жер бергендиле деп бир хапар да чыкъды алай, ары барыгъыз деб'а айтмадыла.

Лячинкъаяны тѣбен жанына дегенлери да хапарлай къалды. Артдан эшитебиз аланы да ансы, бизге жер берилмеди.

Сора, къайры барыргъа билмей, иги кесек адам черкесле тургъан эл-леге чачылгъанбыз. Мында тохтагъаныбыздан сора да, бир ауукъ заманны колхозгъа алмай да турдула. Арта, обкомгъа барып, андан телефон бла сѣлешдирип, алай алдыргъан эдик колхозгъа да.

* * *

Додулары Таулан кѣчгюнчюлюкде, андан къайтханлы да халкъ ичинде намысы жюрюген огъурлу адам болгъанды. 1946 жылда «Уллу ата журт урушну кезиуонде жигер ишлегени ююн» деген, 1971 жылда «Урунууда жетишими ююн» деген, дагъыда башха майдалла бла, Урунууна Къызыл Байрагъыны ордени бла да саугъаланган эди. Сюдюмланы Азиза бла юйюр къурап, сабий да ѣсдюргендиле.

2012 жылда Додулары Аминат жазып алгъанды.

***

**Додуланы Азиза,
Шауланы Хасимни кызы,
1935 жылда Шыккыда
тууганды, Къзахстанны
Талды-Курган областына
кёчюрюлген эди.**

*Додуланы Азиза
(Шауланы Хасимни кызы)
жууугу Шауланы Шамиль бла*

Уллу Ата журт уруш башланганда, биз Кичибалыкыда жашай эдик. Къарачайны 1943 жылда кёчюргенлеринде, анам – Кючмезланы Токайны кызы Рагъибат – бизни да кёчюрюрле деп, къайгылы эди. Агам урушда эди, юйде уа анам, мен, дагыда эки гитче къарындашым бар эдик.

Бир кюнлени биринде анам Кичибалыкъдан Хабазгъа тирменнге нартох тартыргъа барады. Ол да ары жетерге, Хабазгъа бир къадар машина келеди. «Ой, была бир палахха келедиле, бизни кёчюрлюк болурла», – деп, къоркъуп, эшекни да, нартохюн да Хабазда къоюп, сыртла бла къачып, юйге келеди. Келеди да, элде хапарны да айтады. Ол кюн ингирде машинала бизге да келедиле. Алай элде уа тохтамай, ала, Центральный деп, оруслула жашагъан бир жер бар эди да Кичибалыкъны ёрге жанында, ары кетген эдиле.

Аба харип (анама алай айтыучу эдик) машок нартохню, ичине къошун бла жаучукъ да сугъуп, башын къысады. Сора элде урушха барыргъа жараматгъан бир рахын (ногъайлы болуп эди) киши бар эди да, аты да Заурбек, анга бир къоюбузну кесдиреди да, аны да биширип, жол азыкыгъа къурайды.

Анам Къарачайны кёчюргенлеринден сора, сагъайып, бизни да кёчюрмей къоярыкъ туйюлдюле деп, тешинип бирчик да жатмагъан эди. Сора бир заманда солдатла, адамланы сакъсынганларын билип, элге келип, элни конторгъа жыйып, собрание этедиле. «Сиз къоркъмагъыз, биз сизни кёчюрюрге келмегенбиз, биз таулагъа солургъа келгенбиз», – дейдиле. Ол кече уа анам тешинип жатады, ышанып.

Эрттенликде танг къарангысында бизни уятып, данг-данг деп, эшикни къагъып, ачдырадыла. «Давайте, собирайтесь!» – дегенлеринде, Аба бешикде сабийни да къолуна алып, не этерге билмей къалады. Жунчуп, жилайды.

Таматалары болуп эди, бир тап адам киреди да, столну юсюнде атамы урушдан ийген къагытын кёреді. Сора бир солдатлагъа ол анам

жыйгъан азыкъчыкыны машинагъа салдырады, къуу тешекни, кийим тикген «Зингер» машинаны да, жау болгъан машокну, дагъыда бир машок нартнохню да алдырады.

Биз да машинаны къатына жыйылып тургъаныбызлай – къарт-жаш, сабий-балий да, – ийнегиз бузоучугъу бла къатыбызгъа келип, аягъы бла жерин тырнап, ёкюрюп тохтагъанды. Аны кёргенде, кёлюм такъыр болады да, мен билеме бизге не кюн келгенин. Жилийма алайда. Аба хариб’а, амалсыздан: «Нек жилийса, тын бусагъатдан!» – деп урушады манга. Мен а: «Сен а мени эшегими Хабазда нек къоюп кетгенсе?» – деп, сылтаугъа аны тутуп, андан да бек жилийма. Алайда бир солдат келеди да, мени сермеп алып, машинагъа быргъап ийип, онг жан сюегиме ушкогуну къалагъы бла ургъан эди. Бюгюн да унутмайма атам урушда тургъанлай, ол солдат манга алай этгенин...

Битеу элни машиналагъа миндиредиле. Мен артда билгенме: Аба, битеу мюлкюн къоюп, юйден юч гитче сабийи бла чыгъып кетерден алгъа, ачыудан, уруда бир сейирлик картофу буз бар эди да, анга фатеген къоюп кетген эди.

Нальчикге жетебиз. Барыбызны да товарна поездлеге къуядыла. Ашай-иче барабыз азыкъчыгъыбызны да. Сора, ичерге суу болмай, – бишлякъ бурху, келе къаба баргъан эдик да, – суусапдан ёле эдик. Бир кюн а: «Волгагъа жетдик», – деп, таматаладан бири айтады. Алайда поезд, тохтап, иги кесек тургъан эди, Волганы ётгюнчо. Ол сууну хапарын эшитгенлей а, сап болуп, къыйналып тургъан алтыжыллыкъ къарындашым Машу да, мен да жилийбыз да, анабызны: «Суу ичир, андан ал да», – деп къысабыз. Ол хариб’а жаулугъун да, жыйрыгъын да, бау да, не да табып, чайникни вагонну терезечигинден энишге иеди да, бир къарт орусла кишиге суу алып бер деп тилейди. Ол сау къаллыкъ да сууну береди. Анам ол сууну вагонну терезесинден алгъанда, адамла: «Бир уртлат, бир уртлат!» – деп чапхан эдиле. Биз а, тели сабийле: «Берме суубузну кишиге!» – деп жилий эдик, Абаны этеклеринден тартып. Аба уа адамлагъа чайникни быргъысындан бирер уртлата эди...

Алайдан да, кёпюрден да ётебиз. Кетип барабыз. Станциялада быдыр-чеги бишгенле да бере эдие, къартла уа, этин атып, шорпачыгъын уртлай эдиле.

Келе келип, Талды-Курган станциягъа жетебиз. Алайда бизни вагонладан къотарадыла. Эл-эллеле юлешип, къартланы бла сабийлени арбалагъа миндирип элтедиле. Аналарыбыз а жаяу келе эдиле ызыбындан. Аба гитче къарындашчыгъыбыз Максимни къоюнуна кётюрюп келе эди. Очукну уа аякъчыклары, тулукъчуклача кёбюп, салынып келгенлери бюгюн да кёз аллымдады.

Бизни станциядан Каратальский районну Тельман атлы колхозуна келтиредиле. Анда уа бир отоугъа эки-юч юйюрню сыйындыра эдиле къазах юйледе. Къазахлыла уа арбала бла келе эдиле бизни юйлерине элтирге. Аланы тиллери бизникине ушагъанына къууанабыз, айтханларын англайбыз. «Тауукъ», «жумуртха», «айран», «сют» деген сёзлерин эшитгенимде къууанганым эсимдеди.

Кеч билгенме, ол заманда къазах сабийле: «Адам ашаучулань кел-

тиредиле!» – деп кыачханларын, бизни кёрюп.

Анам ишге жүрюп башлайды, бизни ючюбюзно да юйде кююп. Кече-кюн да ишлейди уруш заманда.

Колхозну председатели Жекенбаев Омаргали бизге бек иги болушхан эди. Кесини колхозунда мирзеую болмай, башха, кюншу колхозладан ёнкюч алып, бизге будай, ун юлеше эди – 5 килограмм адам башына; эчки сют да береди.

Мындан кыалай кетген эсек да, анда уа кызахлыла адамлык этген эдиле. Дайым болуша эдиле.

1944 жыл мындан кече туруп кыалай жиялган эсем да, кызахлыладан айырыла туруп, тюз да алай жиялган эдим...

Кёчгюнчюлюкню юсюнде, ёмюрге унутмазча, эсимде бир зат кыалганды.

Бизни Шауалада Ногъай деп, тёрт жашы урушда болган кыарт киши бар эди. Аны бла бирге бир кызы тура эди, аты да Киштай деп. Ногъай, ауруп, тешекде эди. Кёчюрюрге келген солдатладан бири уа аны кёреди да: «Муну кёчюрюрге жарарык туююлдо. Ёлтюрюп кетейик», – дейди. Кызы уа атасыны юсюне кыапнады да, ёлтюрюрге кюймайды: «Бирге ёлтюр экибизни да», – деп. Сора Ногъайны, саулай кююп, машинага саладыла. Жолну узуну ол кыартны букьдуруп барган эдик. Аллай ауруганланы, саусузланы «Больницага салабыз», – деп, поездден алып кюя эдиле. Ёлгенлени кёрселе уа, жол жанлагга атып кюя эдиле.

Анамы эгечи Казибан, поездде бара, сабийчиги ёлген эди да, сау сабийнича, кююнуна чулгап алып, жолда атдырмай, Кызахстанга жетгенде, жерге алай салган эди.

Кызахстанны хауасымы жарашмай эди, билмейме, кыартла бла кююнда сабийле кырылып бара эдиле.

Бек алга уа биз тюшген элде, таулу болуп, биринчи кыабыргга мени гитче кыарындашчыгым эки-ючжыллык Максим тюшеди ол биз кёчген жаз башында. Абаны уа колхоз ишден жаланда ол жашчык ёлген кюн эркин этген эдиле.

Артда кыабырланы саны ёсе бара эди.

Кязим хажи да ол кыабырлада асыралган эди 1945 жылда, март айда.

1994 жыл жазылып аллынганды.

* * *

Бу хапарын айтхан Азизаны атасы – Шауаланы Жашаркюлу жуангыз жашы Хасим урушда жоулганды. Сталинград сермешлеге кыатышханы белгиледи.

Азиза, бираз ёсюп, башха кёчгюнчюле бла бирге колхозда ишлеп башлайды. Жаш кызчыкылай, жигер урунганы ючюн, майдал бла, кёп тюрлю сыйлы грамотала бла да саугаланганды.

Артха, Кавказга, тууган журтуна, Додуланы Шыйыхны жашы Таубий бла юйюр кыурап, 1958 жылда кыайтханды. Жылла озуп, тогъуз сабийин ариу, тюз ниетли ёсдоргени ючюн, «Ана Махтаулыкьну» I даражалы ордени бла саугаланганды.

АТЛАРЫ

АЛИМ КЕШОКОВХА – 100 ЖЫЛ

<i>Ал сёз</i>	2
АЛИМ КЕШОКОВ. Акъ таудан кёрюннген дуния. <i>Повесть</i>	3

АЛИЙ БАЙЗУЛЛАГЪА – 75 ЖЫЛ

БЕППАЙЛАНЫ МУТАЛИП. Назмусунда жюреги тепген поэт. <i>Статья</i>	49
АЛИЙ БАЙЗУЛЛА. <i>Назмула</i>	51

ПОЭЗИЯ

СЕМЕНЛЕНЫ ЗЕКЕРИЯ. <i>Назмула</i>	59

ПРОЗА

МУРАДИН ЁЛМЕЗ. Учхан айрыкамны хангошасы. <i>Роман-жомакъ</i>	61

ПОЭЗИЯ

МОТТАЛАНЫ СВЕТЛАНА. Ананы тюзлюгю. <i>Поэма</i>	173
ГАЙЫЛАНЫ МАХТИ. Ёксюзле анасы. <i>Дастан</i>	190

УНУТУЛМАЗЛЫКЪ ЖЫЛЛА

Додуланы Таулан. <i>Эсгериуле</i>	205
Додуланы Азиза. <i>Эсгериуле</i>	220

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 2 (174)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На карачаево-балкарском языке

Соучредители
Государственный комитет по СМИ,
общественным и религиозным организациям,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Художник Баккуев Владимир

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Батум*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 29. 03. 14. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,00
Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 1800 экз. Заказ № 53. Цена свободная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жаз-малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмалан-нган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басма-лагъанда: «Была «Минги Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.